Godišnjak
Hrvatskog
restauratorskog
zavoda

PORTAL

15/2024

PORTAL

15/2024 Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda

UDK 7.025
DOI: http://dx.doi.org/10.17018/portal

ISSN: 1847-9464
ISSN: 1848-6681

IZDAVAČ / PUBLISHER:
Hrvatski restauratorski zavod

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER:
Boris Mostarčić

GLAVNA UREDNICA / EDITOR-IN-CHIEF:
Ana Azinović Bebek

IZVRŠNA UREDNICA / EXECUTIVE EDITOR:
Martina Ivanuš

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD:
Ana Azinović Bebek, Višnja Bralić, Janja Ferić Balenović, Martina Ivanuš, Marijana Krmpotić, Krasanka Majer Jurišić, Petar Puhmajer, Ranka Saračević Würth, Ksenija Škarić, Ana Šverko

UREDNIČKO VIJEĆE / ADVISORY BOARD:
Josip Belamarić (Split), Luca Caburlotto (Trieste), Erwin Emmerling (München), Krešimir Filipec (Zagreb), Igor Fisković (Zagreb), Zlatko Karač (Zagreb), Boris Mostarčić (Zagreb), Katarina Predovnik (Ljubljana), Marko Špikić (Zagreb)

PRIJEVOD / TRANSLATION:
Nataša Đurđević

LEKTORI / LANGUAGE EDITORS:
Ozana Ramljak, Andy Tomlinson

KOREKTURA / PROOF-READING:
Nataša Đurđević, Janja Ferić Balenović, Krasanka Majer Jurišić, Marijana Krmpotić, Ksenija Škarić

NASLOVNICA / FRONT COVER:
Dubrovnik, Orlandov stup (fotogrametrija: Skimi64 d.o.o., 2022.)
Dubrovnik, Orlando's Column (Photogrammetry: Skimi64 d.o.o., 2022)

GRAFIČKO OBLIKOVANJE / LAYOUT:
Ljubo Gamulin

NAKLADA / COPIES:
300 primjeraka

ADRESA UREDNIŠTVA / ADDRESS OF THE EDITOR'S OFFICE:
Hrvatski restauratorski zavod
Nike Grškovića 23, HR – 10000 Zagreb
tel.: +385 (0)1 4683 515; portal@hrz.hr

Časopis izlazi jedanput godišnje. Kategoriziran je u nacionalnu skupinu a1 te referiran u Portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske (HRČAK), ERIH PLUS, Scopus i ESCI. Za iznesene stavove i mišljenja u člancima, točnost podataka, te pravo objave teksta i ilustracijskih priloga odgovorni su autori. Portal 15 sufinanciran je sredstvima Zaklade Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
The journal Portal is published annually. The journal is categorized as a1, the top group of national jurnals, and indexed by HRČAK, ERIH PLUS, Scopus and ESCI. Authors are accountable for professional and academic stands and opinions stated in the articles, accuracy of information and copyrights for texts and illustrations. Portal 15 is co-financed by the Foundation of the Croatian Academy of Sciences and Arts.

Zagreb, prosinac 2024. / *December 2024*

UDK: 7.025
ISSN: 1847-9464 (tiskano izdanje / *Print edition*); ISSN 1848-6681 (digitalno izdanje / *Electronic edition*)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal
https://www.hrz.hr/index.php/djelatnosti/publikacije/casopis-portal-novo

Sadržaj

7 **Elena Perković Gjurašin**
Konzerviranje i restauriranje keramičkih arheoloških nalaza iz groba br. 8 s nalazišta Beli Manastir – Širine
Conservation and restoration of pottery from grave no. 8 from the Beli Manastir – Širine site

17 **Jurica Bezak**
Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu – tragovi eksploatacije kamena u podmorju
The ancient quarry in Srebrena Bay on the island of Vis: underwater stone extraction

25 **Vinka Marinković**
Orlandov stup u Dubrovniku – kronologija radova
Orlando's Column in Dubrovnik: chronology of conservation

45 **Rosana Ratkovčić, Tea Trumbić**
Novi prilozi istraživanju kapele sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca – arhitektura i zidno slikarstvo
New contributions to the research of the Chapel of St. Martin in Dubrava near Vrbovac: architecture and wall paintings

61 **Marijana Krmpotić, Bernarda Ratančić, Petar Sekulić, Teodora Kučinac**
Crkva sv. Julijane u Tremi
Church of St Juliana in Trema

75 **Vesna Zmaić, Maja Kaleb**
Arheološko rekognosciranje podmorja oko tvrđave sv. Nikole na ulazu u Kanal sv. Ante
Underwater archaeological survey around St Nicholas' Fortress at the entrance to St. Anthony's Channel

93 **Ivana Popović, Bernarda Ratančić**
Crkva sv. Nikole u manastiru Orahovica – povijest, istraživanja i izazovi obnove
Church of St Nicholas in the Orahovica Monastery: history, research and restoration challenges

109 **Sandra Lucić Vujičić, Marta Budicin Munišević**
Tehnika vezenja *a riporto* na oltarnoj zavjesi iz manastira Krka
A riporto embroidery technique on the dossal from the Krka monastery

121 **Mateja Jerman**
Zbirka sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža u Vodnjanu – prilog poznavanju tipologije relikvijara
Collection of Sacral Art of the parish church of St Blaise in Vodnjan: a contribution to the knowledge of the typology of reliquaries

141 **Katarina Horvat-Levaj**
Župna i hodočasnička crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju – trobrodna barokna bazilika s kupolom iznad svetišta, realizacija biskupa Jurja Branjuga
Parish and Pilgrimage Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Čučerje: a triple-nave Baroque basilica with a dome above the sanctuary, built by Bishop Juraj Branjug

157 **Ivo Ćevid**
Keramičke lule iz Priručne zbirke Issa Arheološkog muzeja u Splitu
Clay tobacco pipes in the Issa Collection of the Archaeological Museum in Split

167 **Osvrt**
Sedamdeset godina institucionalizirane restauratorske prakse u Splitu

171 **Osvrt**
Trideset godina Restauratorskog odjela Ludbreg Hrvatskog restauratorskog zavoda

177 **Osvrt**
Od paleolitika do Drugog svjetskog rata: Dvadeset godina službe za arheološku baštinu

Konzerviranje i restauriranje keramičkih arheoloških nalaza iz groba br. 8 s nalazišta Beli Manastir – Širine

Elena Perković Gjurašin

Elena Perković Gjurašin
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za restauriranje arheoloških nalaza
epgjurasin@hrz.hr

Stručni rad / Professional paper
Primljen / Received 20. 6. 2024.

UDK: 7.025.3/.4:[903.02(497.543 Beli Manastir)"637"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.1

SAŽETAK: Na nalazištu Beli Manastir – Širine istraženo je 37 grobova kulture inkrustirane keramike ranog brončanog doba. Od 2015. do 2017. godine, u sklopu suradnje Hrvatskog restauratorskog zavoda i Instituta za arheologiju, restaurirano je sveukupno 110 keramičkih predmeta s ovog nalazišta. U članku su prikazani konzervatorsko-restauratorski radovi na keramičkim posudama i fragmentima posuda iz groba 8. U grobu je nađen velik broj predmeta, djelomično pomiješanih, u vrlo fragmentiranom stanju. Stoga su radovi, između ostalog, zahtijevali dobru organizaciju vremena i prostora. Konzervatorsko-restauratorski radovi provedeni su u više faza s ciljem vraćanja identiteta i integriteta, stabilizacije i sprečavanja daljnjeg propadanja ovih značajnih arheoloških nalaza. Svi materijali upotrijebljeni prilikom konzervatorsko-restauratorskih zahvata, reverzibilni su, a sve faze radova popraćene su opširnom pisanom i fotodokumentacijom.

KLJUČNE RIJEČI: Beli Manastir – Širine, inkrustirana keramika, rano brončano doba, keramički arheološki nalazi, konzerviranje, restauriranje

Nalazište Beli Manastir - Širine

Širine su smještene u sjeverozapadnom dijelu Baranje, u mikroregiji Baranjske nizine istočnohrvatske ravnice. Udaljene su 4 km sjeveroistočno od općinskog sjedišta Petlovca i 2 km zapadno od Belog Manastira. Leže na nadmorskoj visini od 94 m.[1] (sl. 1)

U razdoblju od 14. listopada do 14. prosinca 2014. godine Institut za arheologiju iz Zagreba proveo je zaštitna istraživanja nalazišta AN 2A Beli Manastir – Širine na trasi autoceste A5 Beli Manastir – Svilaj, dionica Osijek – Beli Manastir (Osječko-baranjska županija). Voditeljica istraživanja bila je dr. sc. Darije Ložnjak Dizdar. Zaštitna arheološka istraživanja provedena na ovom nalazištu pružila su brojne podatke o naseljenosti ovog prostora tijekom neolitika, lasinjske kulture, kulture inkrustirane keramike i srednjeg vijeka.[2] Najveći broj istraženih naseobinskih objekata i groblje pripadaju južnoj skupini kulture inkrustirane keramike s kraja ranoga brončanog doba. Stoga je ovo nalazište postalo dobar primjer za proučavanje infrastrukture naselja, njegova prostornog odnosa prema groblju te rituala koje su primjenjivale zajednice koje su nastanjivale ovaj prostor i ovdje pokopavale svoje mrtve.

Istraženo je 37 grobova iz vremena kulture inkrustirane keramike. Uz istočni rub iskopa trase zabilježena je veća gustoća grobova, što ukazuje na to da je provedenim arheološkim istraživanjima bio obuhvaćen zapadni rub groblja. Otkrivene su dvije vrste grobova: grobovi u plitko ukopanim rakama u kojima su spaljeni ostaci pokojnika položeni u urne, bez priloga, i grobovi u većim i dubljim rakama u kojima su spaljeni ostaci pokojnika bili položeni na dno

1 https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0irine, 20. 3. 2024.

2 LOŽNJAK DIZDAR, DIZDAR, SEČKAR, 2015, 9.

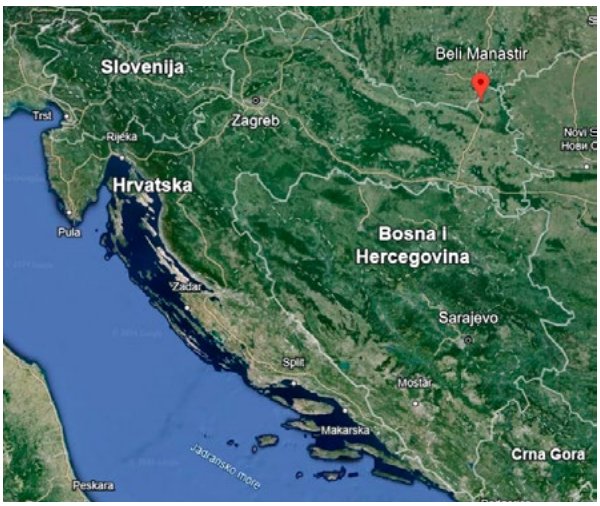

1. Zemljopisni položaj Širina na karti Hrvatske (https://earth.google.com/web/search/beli+manastir/)
Location of Širine on the map of Croatia (https://earth.google.com/web/search/beli+manastir/)

s brojnim prilozima keramičkih posuda. Među drugim tipom grobova mogu se razlikovati oni s manjim i većim brojem priloženih posuda u grobnim rakama dimenzija prosječno 2 x 3 m. U nekim grobovima pronađene su i životinjske kosti. U pojedinim su grobovima otkrivene pravokutne strukture posloženih priloga i spaljenih kostiju koje upućuju na moguće sanduke od organskog materijala, vjerojatno drva. Prema preliminarnim rezultatima istraživanja, ranobrončanodobno groblje na položaju Širine u Belom Manastiru datirano je u mlađu fazu južne skupine kulture inkrustirane keramike, odnosno u Br A2 stupanj. Apsolutno kronološki grobovi iz Širina u Belom Manastiru mogu se datirati od 1900 do 1700. godine pr. Kr.[3]

Kao bogat svjedok tog vremena, zbog velike količine različitih nalaza, upravo je izdvojeni grob 8. (sl. 2)

Konzervatorsko-restauratorski radovi na terenu

Za uspješan proces konzerviranja i restauriranja arheoloških nalaza bitna je suradnja arheologa i konzervatora-restauratora od samog početka arheološkog istraživanja. Na ovom nalazištu tijekom istraživanja nije bio prisutan konzervator-restaurator, te je stoga bilo važno da stručni tim na terenu osigura pravilno iskopavanje, pakiranje i privremenu pohranu nalaza radi što uspješnijeg kasnijeg konzerviranja i restauriranja. Kako prilikom vađenja iz zemlje ne bi došlo do rasipanja predmeta, keramički nalazi omotani su prozirnom plastičnom folijom i izvađeni sa zemljanom ispunom, što je omogućilo da se kasnije u radionici, oprezno i kontrolirano, odvoji keramičke fragmente od zemlje. Osim jasnijeg slaganja fragmenata, time je omogućen i bolji pregled zemljane ispune, odnosno eventualni pronalazak drugih nalaza poput kostiju, nakita, organskog materijala ili drugog manjeg keramičkog nalaza.

Na terenu su bili podijeljeni u 46 PN-ova,[4] da bi na kraju svih konzervatorsko-restauratorskih radova bilo utvrđeno je li riječ o 62 keramičke posude i manjem ulomku brončanog lima.

Zatečeno stanje i preliminarni pregled

Svi predmeti dopremljeni su u Odjel za restauriranje arheoloških nalaza Hrvatskog restauratorskog zavoda u kartonskim kutijama, omotani prozirnom plastičnom folijom, zajedno sa zemljanom ispunom. Po zaprimanju, predmeti su fotografirani kako bi se zabilježilo zatečeno stanje. Kako prilikom fotografiranja ne bi došlo do osipanja, neki predmeti samo su djelomično odmotani iz prozirne folije. (sl. 3) Nakon fotografiranja, predmeti su ponovno zamotani. Budući da je bila riječ o vlažnim predmetima sa zemljom, važno je bilo započeti radove što hitnije kako ne bi došlo do sušenja zemlje, što bi dodatno otežalo čišćenje, a i dovelo u opasnost eventualne ostatke boje i inkrustacije, koja bi mogla otpasti zajedno sa zemljom. Naime, naglim isušivanjem, soli koje su s vremenom ušle dubinski u strukturu keramike, migriraju na njezinu površinu gdje kristaliziraju, ili kristaliziraju u unutrašnjosti u porama. U oba slučaja kristalizacija dovodi do povećanja volumena kristala soli koji tako vrše mehanički pritisak na stijenke keramike, uzrokujući pukotine i mrvljenje.

Preliminarnim pregledom predmeta pri fotografiranju, utvrđen je stupanj njihove degradacije i hitnost intervencije te su na temelju toga sortirani, pri čemu su izdvojeni oni čije je stanje upućivalo na potrebu za što bržom intervencijom. Tom je prilikom utvrđen tijek radova, potrebne metode i materijali. Već pri preliminarnom pregledu, uočeno je da se radi o keramičkim posudama različitih dimenzija i namjene, različitih debljina stijenki, boje i strukture keramike. Na brojnim predmetima uočeni su inkrustirani ukrasi.

S obzirom na velik broj predmeta koji su u grobu bili posloženi jedan pored drugoga ili jedan na drugome, te uslijed njihove fragmentiranosti, pri omotavanju plastičnom folijom i samom vađenju, došlo je do miješanja fragmenata različitih posuda. Stoga su pod jednim PN-om često bili prisutni ulomci više posuda. Zaprimljeno je i više vrećica sa zemljom i potpuno pomiješanim fragmentima.

Na temelju preliminarne analize zaključeno je da će se svi predmeti najprije očistiti od zemlje, konsolidirati i preliminarno složiti. Kada svi predmeti budu

3 LOŽNJAK DIZDAR, DIZDAR, SEČKAR, 2015, 23–27.

4 PN je oznaka za posebni nalaz uobičajena u arheologiji. Njome se označavaju pojedini jedinstveni važni nalazi. Pod tim se brojem vode u evidenciji, sve dok predmeti ne dođu do muzeja gdje dobiju inventarni broj (Inv. br.).

2. Grob 8 za vrijeme iskopavanja (fototeka Instituta za arheologiju, snimka: D. Ložnjak Dizdar, 2014.)
Grave 8 during excavation (Institute of Archaeology Photo Archive, D. Ložnjak Dizdar, 2014)

preliminarno složeni i zalijepljeni papirnatom trakom, preostali fragmenti će se ponovno pregledati, presložiti te dodati odgovarajućem PN-u. U tome je dodatno pomogla terenska fotografija s istraživanja na kojoj su bili numerirani posebni nalazi. S pomoću ove fotografije bilo je moguće utvrditi kojim PN-ovima je određeni keramički nalaz bio okružen, pa je samim time i vjerojatnost pronalaska odgovarajućeg fragmenta bila veća. Zbog ograničenosti prostora i nemogućnosti da se cjelokupan sadržaj groba paralelno i istovremeno pere i slaže, predmeti su podijeljeni u skupine po pet PN-ova, pri čemu se pazilo da se radi o predmetima koji su u grobu pronađeni jedni pored drugih. Kada su spomenute faze radova bile završene, prešlo se na sljedeću skupinu predmeta. S obzirom na to da je riječ o vrlo velikom broju predmeta, bilo je potrebno dobro organizirati prostor i redoslijed konzervatorsko-restauratorskih radova.

Čišćenje

Kako su predmeti zaprimljeni sa zemljanom ispunom, valjalo je oprezno pristupiti uklanjanju zemlje. Čišćenje bi trebalo biti takvo da ne stvara ogrebotine ili tragove po površini. Grubo mehaničko čišćenje uzrokovalo bi ogrebotine i izjedenost, a pretjerano korištenje kemikalija moglo bi oslabiti i oštetiti strukturu keramike.[5] Osim narušavanja integriteta predmeta, neadekvatnim čišćenjem može doći do gubitka važnih podataka zbog oštećenja i neraspoznavanja prvobitnih ogrebotina od onih nastalih čišćenjem.[6] Čišćenje predmeta iz groba 8 provođeno je vrlo oprezno, metode su prilagođavane ovisno o zahtjevima samog materijala, a posebna je pažnja bila usmjerena na očuvanje originalne površine. Pazilo se da čišćenje ne ugrozi stabilnost materijala, da ne ostanu tragovi, primjerice četkice, da ne dođe do gubitka inkrustacije, odnosno da se ne oštete originalni ukrasi.

U grobu je bila prisutna keramika različitog stupnja stabilnosti. Tvrdoća keramike ovisi o kombinaciji nekoliko faktora, od kojih su najvažniji uvjeti i temperatura pečenja, zatim obrada površine, vrste primjesa u glini i njezina mikrostrukturna obilježja. Općenito gledajući, tvrdoća gline raste s rastom temperature pečenja.[7] Ako je pečena na niskoj temperaturi, keramika se može u dodiru s vodom pretvoriti natrag u glinu. Tijekom čišćenja i pranja keramičkih predmeta iz groba, često je primijećeno kako je naizgled čitava keramika u stvari bila dubinski fragmentirana te bi se ispucani dijelovi razdvojili, što je otežalo kasnije spajanje. Na čvrstoj, dobro sačuvanoj i otpornoj keramici, čišćenje je ubrzano potapanjem keramike u vodu kako bi se zemlja i ostale

5 CRONYN, 1990, 148.

6 RYE, 1981, 11.

7 MILOGLAV, 2016, 38.

3. Osipanje fragmenata PN 294 (arhiva HRZ-a, snimka: J. Škudar, 2016.)
PN 294 crumbling fragments (HRZ Archive, J. Škudar, 2016)

4. Postupno uklanjanje zemlje s PN 311/287/287a (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Gradual removal of earth from PN 311/287/287a (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

5. Fragmenti posuda nakon čišćenja; sušenje (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Fragments of vessels after cleaning; drying (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

6. Pregledavanje preliminarno spojenih posuda radi umetanja pomiješanih fragmenata (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Examining the preliminarily connected vessels in order to insert the mixed fragments (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

nečistoće omekšale te tako olakšalo njihovo uklanjanje nježnim pokretima spužvice i četkice. Keramika, čija struktura nije dopuštala potapanje u vodi, očišćena je ili uz vrlo malu količinu vode ili mekanom četkicom i skalpelom. Ponekad se čišćenje obavljalo i 96 %-tnim etilnim alkoholom. Zemlja i nečistoće s inkrustiranih dijelova keramičkih predmeta uklanjani su oprezno skalpelom i vatom namočenom u alkohol kako se ne bi ugrozila stabilnost inkrustacije dodirom s vodom.

Na nekim fragmentima bila je prisutna i kalcitna naslaga. Naslage na fragmentima uklonjene su mehanički vrlo oprezno uz pomoć skalpela i mikromotora.

Pažljivo se trebalo posvetiti i čišćenju rubova fragmenata kako ne bi došlo do erozije prilikom uklanjanja naslaga prisutnih u neravninama lomova, što bi kasnije moglo dodano otežati spajanja.

Pri čišćenju fragmenti su izdvajani postepeno u sekcijama i slagani na unaprijed pripremljenu podlogu istim redoslijedom kojim su izdvajani, ako bi se olakšalo kasnije spajanje, tj. pronalazak spojeva. Zatim se postupno uklanjao sloj po sloj zemlje kako ne bi promaknuo neki eventualni novi nalaz. (sl. 4) Kasnije je sva zemlja isprana u perforiranoj kadi od inoksa s taložnikom, a tom su prilikom nađeni brojni ostaci spaljenih kostiju. Često je više keramičkih posuda bilo numerirano jednim PN-om (npr. prilikom pranja posuda PN 311 i PN 287, koje su bile jedna u drugoj, a nađena je i treća posuda PN 287 a). Svakom predmetu pristupalo se individualno. Ulomci keramike, nakon pranja, ostavljeni su nekoliko dana da se potpuno osuše. (sl. 5)

Po dovršetku čišćenja, s keramike su uklonjene nečistoće do najviše mjere koja je bila moguća bez ugrožavanja stabilnosti same keramike. Tek po završetku ovog postupka bilo je moguće u potpunosti sagledati stanje fragmentiranosti posuda.

Konsolidiranje

Keramički nalazi nakon čišćenja i sušenja nisu imali dovoljnu čvrstoću, raspadali su se, te su konsolidirani (učvršćeni). Postupak je izvođen tako da se u građu stijenke uvodila tvar koja ju učvršćuje – konsolidant.[8] Kako ovaj postupak nije potpuno reverzibilan, koristi se samo kada je prijeko potreban i kada bi njegov izostanak utjecao na nepovratni raspad materijala.

Sve posude iz groba 8 konsolidirane su 3 %-tnom otopinom Mowilitha 50 u acetonu.[9] Kako ne bi došlo do udisanja otapala, cjelokupna konsolidacija provodila se u digestoru.[10]

7. Lijepljenje fragmenata (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Gluing fragments (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

8. Set igračaka nakon čišćenja (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Set of toys after cleaning (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

8 BUYS, 2007, 100–102.

9 Mowilith 50 proizvođača Kremer pigmente po sastavu je polivinilacetat, topiv u acetonu, esterima, ketonima, aromatičnim hidrokarbonatima i alkoholu. Transparentan je i otporan na svjetlo. Koristi se za konsolidaciju keramike, drva, papira, tekstila, kože, stakla, metala i plastike https://www.revivo.si/resins/synthetic-resins/mowilith-50-polyvinyl-acetate-homopolymer-1-kg (20. 3. 2024.)

10 Digestor je poseban uređaj koji mora imati svaki laboratorij i radionica u kojima se radi s opasnim plinovima, otrovnim isparavanjima kemikalija ili, u ovom slučaju, isparavanjima lako hlapljivih otapala. To je ugrađeni ormar za izvođenje kemijskih postupaka i pokusa koji su opasni za zdravlje čovjeka. U digestoru

9. Set igračaka nakon rekonstrukcije (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Set of toys after reconstruction (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

10. Metoda uzimanja otisaka plastelinom (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Method of taking impressions with plasticine (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

11. Rekonstrukcija ručke po simetriji (arhiva HRZ-a, snimka: E. Perković Gjurašin, 2016.)
Reconstruction of a handle based on symmetry (HRZ Archive, E. Perković Gjurašin, 2016)

Ovisno o stanju fragmenata konsolidiranje je obavljano premazivanjem kistom ili pak uranjanjem cijelih fragmenata u posudicu sa sredstvom za konsolidiranje. Niski postotak sredstva za konsolidiranje korišten je radi što dubljeg prodiranja aktivne tvari u strukturu keramike. Ponekad je bilo potrebno više puta ponoviti postupak.

Katkad konsolidant može ostaviti neprirodni sjaj na površini materijala pa je, u tim slučajevima, višak uklonjen otapalom.

Spajanje i lijepljenje

Konsolidirani ulomci premješteni su na veliki radni stol gdje se pristupilo njihovom preliminarnom spajanju ljepljivom papirnatom trakom. Kada su svi nalazi preliminarno spojeni, još je jednom pregledan kompletan materijal. Tada je bilo moguće utvrditi kojim su posudama pripadali pomiješani fragmenti te su se oni mogli spojiti s odgovarajućim posudama. (sl. 6) Fragmenti keramičkih nalaza lijepljeni su Mecosanom L-TR, nitrocelulozним ljepilom topivim u acetonu.[11] Nakon nanošenja ljepila fragmenti su dodatno spajani papirnatom trakom, štipaljkama, a ako je bilo potrebno, stegama i umetanjem u pijesak, kako bi spoj ostao stabilan do konačnog sušenja ljepila. (sl. 7)

Glavni problem za vrijeme spajanja bila je velika fragmentiranost. Fragmentima veličine manje od 1 cm, bilo je posebno zahtjevno definirati poziciju, što je

se nalazi ventilator koji istjeruje štetne plinove kroz sustav za prozračivanje.

11 Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su 2016. godine. Unazad nekoliko godina na Odjelu se više ne koristi navedeno ljepilo već Paraloid proizvođača C.T.S. Italija,40 – 50 % otopljen u acetonu ili ljepilo Mowital B 30 H.

12. Djelomično rekonstruirana posuda (arhiva HRZ-a, snimka: J. Škudar, 2016.)
Partially reconstructed vessel (HRZ Archive, J. Škudar, 2016)

otežavalo spajanje cjelokupne posude. Ponekad je bilo potrebno ponoviti konsolidaciju samih spojeva da bi se ljepilo primilo, jer se keramika trusila, a ljepilo stvaralo film koji se odvajao od keramike.

Velika preciznost bila je potrebna kod spajanja fragmenata osam malih posuda približne visine 3 cm (**sl. 8**), jer se radilo o fragmentima veličine nekoliko milimetara. Trenutno se pretpostavlja da je riječ o setu igračaka. Zanimljivo je da su čak i ti predmeti ukrašeni, poneki s vidljivim ostacima inkrustacije. (**sl. 9**)

Nakon lijepljenja svih nalaza, napokon je bio poznat broj keramičkih predmeta u grobu. Riječ je o ukupno 62, što cijele, što djelomične, keramičke posude različite veličine, debljine stijenke, tipologije i namjene.

Rekonstruiranje nedostajućih dijelova

Dijelovi koji nedostaju keramičkim se nalazima rekonstruiraju ne samo zbog čvrstoće, stabilnosti i izbjegavanja daljeg oštećivanja nego i zbog estetskih razloga. Time se dobiva cjelina kojoj se vidi točan oblik, što omogućuje da nalaz bude izložen i razumljiv promatračima.[12] Pri odabiru materijala za rekonstrukciju nedostajućih dijelova važno je da se materijal ne skuplja ili širi u nestabilnim mikroklimatskim uvjetima, da je trajan i reverzibilan, da je tekstura slična keramici i, najvažnije, da ne oštećuje keramički materijal.[13] Na temelju dosadašnjeg iskustva, najboljim materijalom za rekonstrukciju keramike pokazao se gips.

Za rekonstruiranje keramičkih posuda iz groba 8 odabran je alabaster gips. Alabaster gips je mekši i lakši za obradu te se koristi za mekšu keramiku i onu u lošijem stanju, za razliku od zubarskog gipsa, koji se također primjenjuje u restauriranju keramike, ali za tvrđu keramiku, kvalitetno pečenu i čvrste strukture. Keramika je prije nanošenja gipsa zaštićena lateksom.

Postoji više načina rekonstruiranja keramičkih posuda. Ako postoje svi elementi za rekonstrukciju i ako je sačuvano više od 70 % predmeta, tada se može cjelovito restaurirati. Ako su očuvani samo neki dijelovi, keramičku je posudu moguće restaurirati po tipologiji iz literature, a ako predmet nema poznatih analogija rekonstruiranje se obavlja samo djelomično, u svrhu stabilizacije predmeta. U praksi se konzervatora-restauratora često zamoli da izradi opsežnije rekonstrukcije radi lakšeg čitanja predmeta. U tom je slučaju potrebno ograditi se, navesti njihovu motivaciju i naglasiti da su opsežnije rekonstrukcije izvedene u dogovoru s nadležnim arheologom. Pri restauriranju keramičkih predmeta iz groba 8 takvih zahtjeva nije bilo.

U grobu 8 nađeni su potpuno cjeloviti predmeti, predmeti kojima nedostaju manji dijelovi i oni kojima je sačuvan samo manji dio pa ih nije bilo moguće rekonstruirati. Cjelovitim predmetima, nakon spajanja i lijepljenja, spojevi su zapunjeni gipsom ili Teranilom. Na predmetima kojima su nedostajali manji dijelovi, upotrijebljena je metoda uzimanja otisaka plastelinom. Plastelin je valjkom izravnan na ravnoj plohi, uzet je otisak postojeće površine te je, potom, plastelin prenesen na unutarnji dio nedostajućeg dijela. (**sl. 10**) Na plastelin je nanesen gips u malo debljem sloju kako bi kasnije ostalo prostora za obradu. Gips je potom obrađivan brusnim papirima različite granulacije, mikromotorom s različitim nastavcima, turpijama i strugalicama.

Kao što je već spomenuto, ponekad nisu sačuvani svi elementi potrebni za rekonstrukciju, poput dna, oboda ili ručke. Iako nije etički prihvatljivo nedostajući dio izmisliti, moguće je primjer naći u simetriji, drugim predmetima iste tipologije ili kroz dokumentaciju, kao što je crtež ili fotografija.[14] Posuda PN 278 primjer je restauriranja po tipologiji/simetriji. Pronađena je samo jedna ručka, a druga je rekonstruirana simetrično na nasuprotnoj strani po uzoru na postojeću. (**sl. 11**) U grobu su nađene i samo djelomično sačuvane posude. Kako nisu imale sve potrebne elemente za rekonstrukciju, odlučeno je da se samo djelomično rekonstruiraju kako bi se učvrstili postojeći dijelovi. (**sl. 12**) Nakon obrade gipsa izvedeni su ukrasi. Raznim alatima urezivani su oblici po uzoru na postojeće sačuvane ukrase. Dijelovi na kojima nije bilo moguće pretpostaviti kako su ukrasi izgledali ili način na koji su se nastavljali na postojeće, ostavljeni su prazni.

Nijansiranje

Nijansiranje je završna faza konzervatorsko-restauratorskih radova. Za nijansiranje su korištene Maimeri

12 CRONYN, 1990, 152.
13 BUYS, 2007, 121–124.
14 BUYS, 2007, 119.

13. Nijansiranje PN 305 (arhiva HRZ-a, snimka: J. Škudar, 2016.)
Tinting of PN 305 (HRZ Archive, J. Škudar, 2016)

14. Nijansiranje; imitacija inkrustacije PN 274 (arhiva HRZ-a, snimka: J. Škudar, 2016.)
Tinting; imitation of inlay on PN 274 (HRZ Archive, J. Škudar, 2016)

15. Keramički predmeti iz groba 8 nakon provedenih konzervatorsko-restauratorskih radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Škudar, 2016.)
Pottery from grave 8 after conservation and restoration (HRZ Archive, J. Škudar, 2016)

akrilne mat boje. Nanošene su debljim i tanjim kistovima, pazeći pritom da su boje koje se nanose, u tonu svjetlije od originala kako bi se razlikovali restaurirani dijelovi. (sl. 13) Također treba paziti da boja koja se nanosi ne dođe na originalnu keramiku. Usklađivanje originalnih i rekonstruiranih dijelova vršilo se tapkanjem spužvice ili metodom suhog kista namočenog u boju na rekonstruiranim dijelovima. Inkrustacija se, također, oprezno i minuciozno imitirala akrilnim mat bojama u nešto lazurnijem tonu. (sl. 14)

Dokumentiranje

Nakon završenih konzervatorsko-restauratorskih radova, svi predmeti su fotografirani te je za svaki predmet ispunjen dokumentacijski list. U njemu su opisane i navedene sve metode i materijali koji su upotrijebljeni za vrijeme radova. Priložene su fotografije prije, za vrijeme i nakon radova. Upisane su sve napomene i predloženi uvjeti i načini čuvanja. Preporučeni mikroklimatski uvjeti za čuvanje i održavanje su temperatura između 15 i 22 °C, relativna vlažnost 40 – 60 %, osvjetljenje 50 – 100 luxa,

izbjegavanje sunčeve svjetlosti i UV spektra, te trajno održavanje ujednačenih uvjeta.

Zaključak

Konzerviranje i restauriranje arheoloških nalaza vrlo je kompleksan posao. Na primjeru ovoga groba prikazane su sve faze koje jedan arheološki predmet prođe od pronalaska do kraja konzervatorsko-restauratorskih radova. Primarno konzerviranje već na samom nalazištu, adekvatno tretiranje od trenutka vađenja iz zemlje, te brzina dopremanja u restauratorsku radionicu kako bi nalazi bili podvrgnuti konzervatorsko-restauratorskim radovima u najbržem mogućem roku, zaustavili su daljnje propadanje, narušavanje stabilnosti i ugrožavanje vizualnog identiteta keramičkih posuda groba 8, stoga je tako uspješno očuvan ovaj izuzetan primjer inkrustirane keramike. (sl. 15) Ukupno su cjelovito restaurirane 32 keramičke posude, djelomično njih 14, a pronađeno je još 16 posebnih nalaza, koji su spojeni u manje cjeline. Na jedinom pronađenom brončanom predmetu također su provedeni svi konzervatorsko-restauratorski radovi. Zaključke, rezultate, namjenu i tipologiju posuda proizašlih iz ovih radova, donijet će nadležni arheolog nakon završetka svih predviđenih istraživanja. Svi konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su uz minimalnu intervenciju, pažljivo odabiranim reverzibilnim materijalima i postupcima, uz naglasak na vizualnoj usklađenosti originala i naknadnih intervencija. Svi su predmeti, nakon izvršenih radova, vraćeni Institutu za arheologiju u Zagrebu. ■

Literatura

BUYS SUSAN, OAKLEY VICTORIA, *Conservation and restoration of ceramics*, Oxford, Elsevier, 2007.

CRONYM JANYE, ROBINSON WITH, *The elements of archaeological conservation*, London, Routledge, 1990.

HORVAT MILENA, *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*, Ljubljana, 1999.

LOŽNJAK DIZDAR DARIA, Beli Manastir – Širine (AN 2A), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 11/2014, 9–11.

LOŽNJAK DIZDAR DARIA, DIZDAR MARKO, SEČKAR MARINA, Beli Manastir – Širine, zaštitna istraživanja prapovijesnog i srednjovjekovnog nalazišta AN 2A na dionici autoceste A5 Beli Manastir – Osijek – Svilaj 2014. godine. *Annales Instituti Archaeologici*, XI(1), 2015., 23–27. MILOGLAV IVA, *Keramika u arheologiji - Lončarstvo vučedolske kulture na vinkovačkom području*, Vinkovci, 2016.

RYE OWEN, *Pottery technology: principles and reconstruction*, Washington, Taraxacum, 1981.

Mrežni izvori

Širine https://hr.wikipedia.org/wiki/%C5%A0irine (20.3.2024.)

Revivo materials https://www.revivo.si/resins/synthetic-resins/mowilith-50-polyvinyl-acetate-homopolymer-1-kg (20.3.2024.)

Summary

Elena Perković Gjurašin

CONSERVATION AND RESTORATION OF POTTERY FROM GRAVE NO. 8 FROM THE BELI MANASTIR: ŠIRINE SITE

Thirty-seven graves of the Early Bronze Age have been excavated at the Beli Manastir - Širine site. The graves belonged to a community that made and used encrusted pottery. Between 2015 and 2017, 110 pieces of pottery from this site were restored as part of the cooperation between the Croatian Conservation Institute and the Institute of Archaeology. This paper presents the complex conservation and restoration carried out on pottery from grave 8, both on whole vessels and on fragments. The grave had a large number of objects, which were found in a very fragmented state and partially mixed. The work required, among other things, good organization of time and space. During excavation, the grave was divided into 46 special finds (PN). When conservation and restoration was completed, it was determined that there were 62 vessels and a smallish fragment of bronze sheet in the grave. Conservation and restoration were carried out in several phases, and their main task was to restore the identity and integrity of these significant archaeological finds, and stabilize and prevent their further deterioration. All the materials that were used are reversible, and all stages were extensively documented and photographed.

KEYWORDS: Beli Manastir - Širine, encrusted pottery, Early Bronze Age, archaeological finds: pottery, conservation, restoration

Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu – tragovi eksploatacije kamena u podmorju

Jurica Bezak

Jurica Bezak
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za podvodnu arheologiju
https://orcid.org/0009-0005-5342-9905
jbezak@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received 30. 4. 2024.

UDK: 904:622.35(210.7 Vis)"652"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.2

SAŽETAK: Stručni tim Odjela za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda proveo je tijekom rekognosciranja podmorja otoka Visa 2012. – 2013. i 2018. godine podvodno arheološko istraživanje uvale Srebrena. Prethodno obavljena kopnena istraživanja otkrila su jedan od najstarijih kamenoloma na istočnoj obali Jadrana, datiran u period antike. Pregled i istraživanje podmorja polučio je tragove početka iskorištavanja kamenoloma, ostatke jednostavnog pristana za brodove i nalaz jedne olovne prečke antičkog sidra.

KLJUČNE RIJEČI: antički kamenolom, transport kamenog materijala, plovni putovi

Na području današnje Dalmacije, a osobito na njezinom priobalnom dijelu i otocima koji obiluju velikom količinom kamena, prve tragove upotrebe kamena moguće je pratiti već od doba eneolitika.[1] O daljnjem razvoju prapovijesnih kamenarskih tehnika koje za gradnju koriste neobrađeni kamen, svjedoče ostaci brojnih bedema koji su štitili brončanodobna naselja gradinskog tipa. Pojava upotrebe obrađenog kamena, koja se danas najreprezentativnije manifestira u sačuvanim megalitskim strukturama bedema i fortifikacijskih objekata, javlja se u vrijeme intenziviranja grčkih utjecaja na područje Dalmacije.[2] Utjecaj je kulminirao u vrijeme vladavine sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (404. – 368. pr. Kr.), začetnika grčke kolonizacije istočne obale Jadrana.[3] Početkom 4. st. pr. Kr. sirakuški su Grci upravo na otoku Visu osnovali *Issu,* svoju prvu koloniju na prostoru Dalmacije. Uz pomoć Dionizija Starijeg, Jonjani s otoka Parosa osnovali su 385./4. pr. Kr. koloniju *Pharos* na otoku Hvaru. Proces kolonizacije nastavlja se i tijekom 3. st. pr. Kr., kada *Issa*

1 ŠKEGRO, 1999, 259–260.

2 O raznim aspektima grčkog utjecaja vidjeti u: CAMBI, ČAČE, KIRIGIN, 2002.

3 O pitanju početaka grčke kolonizacije i kronologiji osnivanja pojedinih kolonija u hrvatskoj historiografskoj i arheološkoj zajednici postoje različiti stavovi. U djelima starijih autora (LISIČAR, 1951, 29–30), ali i u recentnim radovima (MILIĆEVIĆ BRADAČ, 2010, 49) navodi se da je na otoku Korčuli početkom 6. st. pr. Kr. osnovana prva grčka kolonija na Jadranu. Više o procesu kolonizacije vidjeti u: NOVAK, 1940, RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1980, RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1988, ČAČE, 1994, KIRIGIN, 1990, KIRIGIN, 2004.

1. Položaj kamenoloma, uvala Srebrena na otoku Visu (izradio: J. Bezak, 2024.)
Location of the quarry, Srebrena bay, island of Vis (J. Bezak, 2024)

širi svoj utjecaj i utemeljuje svoje kolonije *Tragurion* i *Epetion* na obali te jednu koloniju nepoznatog imena kod Lumbarde na otoku Korčuli.[4] Budući da osnivanje polisa neizostavno prati intenzivna graditeljska djelatnost, i početak planske eksploatacije kamena u Dalmaciji povezan je s dolaskom Grka.[5] S kolonistima dolaze majstori kamenari i kamenoklesari koji otvaraju prve kamenolome i donose znanje o metodama ekstrakcije i obrade kamena.[6] Shodno tomu, lokacije najstarijih kamenoloma nalazile su se u blizini prvih polisa, na otoku Visu, Hvaru i Korčuli.[7] Dolaskom Rimljana i daljnjom, znatno intenzivnijom urbanizacijom, raste i potreba za obrađenim kamenom te broj antičkih kamenoloma doseže svoj vrhunac. Podatak o gotovo 800 dokumentiranih lokacija ekstrakcije kamena na prostorima Rimskog Carstva i njegovih provincija, koje sadrži baza podataka o rimskim kamenolomima,[8] ukazuje na razmjere eksploatacije vezane uz urbanizaciju i graditeljstvo.

Nalazište antičkog kamenoloma u uvali Srebrena na otoku Visu

Nalazište antičkog kamenoloma nalazi se u uvali Srebrena na jugoistočnoj obali otoka Visa. (**sl. 1**) Prema načinu ekstrakcije kamena (*Cretaceous carbonate limestone*) lokalitet je moguće uvrstiti u kamenolome otvorenoga kopa koji se nalaze neposredno uz obalu mora. Struktura priobalne stijenske mase na najvećoj površini kamenoloma sastoji se od niza pravilnih pločastih horizontalnih slojnica na kojima se danas vide brojni tragovi novovjekovne eksploatacije. (**sl. 2**) Na manjim površinama, u nižim su slojevima vidljivi i slojevi kompaktnije mase pogodni za izradu masivnih blokova. Zemljopisne i maritimne karakteristike uvale, dobra zaštita od bure i maestrala (vjetrovi iz smjera sjevera i zapada) te dubina, pružali su, i u doba antike, mogućnost sidrenja većih brodova. Ležište vapnenca u zoni obale otoka Visa, poznato kao izvor najkvalitetnijeg građevinskog kamena, na mikrolokaciji koja omogućuje direktan ukrcaj kamenih blokova na brodove, ukazuje na kriterije odabira zbog kojih su antički doseljenici upravo u uvali Srebrena otvorili kamenolom i izvan područja samog polisa *Isse*.[9] U doba antike morski ili riječni transport kamena bio je daleko jednostavniji u odnosu na kopneni te su ga preferirali gdje god je to bilo moguće.[10] U uvali Srebrena kameni blokovi su se utovarivali u brodove neposredno u samom kamenolomu, na najlakši mogući način, a zatim su se prevozili do oko devet nautičkih milja udaljenog grada *Isse*, bez potrebe za izgradnjom transportnih rampi izvan zone eksploatacije. Na temelju nalaza helenističke keramike pronađene prilikom kopnenih istraživanja u ostacima kamenog šuta koji je odlagan između obale i kamenih litica, dokazana je eksploatacija kamena u uvali Srebrena u 3. st. pr. Kr.[11] Tijekom kopnenih istraživanja dokumentirano je nekoliko tragova vađenja kamena tehnikom kopanja separacijskih kanala oko blokova i brojni tragovi eksploatacije iz novijih razdoblja. U priobalnom dijelu podmorja zabilježeno je postojanje tragova vađenja kamena, no podmorje tada nije istraženo. Analizirajući pojedine novije stručne radove o antičkim kamenolomima u Dalmaciji, moguće je zapaziti da je većina kamenoloma na otocima, osim po prisutnosti tragova specifičnih tehnika vađenja, datirana i na osnovi ulomaka amfora i ostataka lučkih instalacija u podmorju.[12] Naime, datiranje kamenoloma, bazirano samo na osnovi tehnika vađenja često je kompliciranо zbog činjenice da se neke tehnike neznatno mijenjaju od arhajskog perioda sve do suvremenog doba.[13] S obzirom na to da se u obalnom pojasu podmorja kamenoloma Srebrena nalaze tragovi vađenja kamena, Odjel za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda provodio je u 2012. / 13. i 2018. godini podvodna arheološka istraživanja uvale. Primarni je cilj istraživanja bio dokumentiranje i analiza antičkih tragova eksploatacije i pretraživanje šireg područja podmorja radi utvrđivanja postojanja pokretnog arheološkog materijala koji bi mogao služiti kao dokaz aktivnosti u uvali prije 3. st. pr. Kr. Pregledom priobalne zone podmorja, neposredno uz

4 MILIĆEVIĆ BRADAČ, 2010, 44–47, 49.

5 KATIĆ, 2009, 28.

6 ZANINOVIĆ, 1997, 40–41.

7 O kamenolomima na Visu vidjeti u: KATIĆ, 2009, na Hvaru u: POPOVIĆ, 2012, na Korčuli u: GJIVOJE, 1970 i RUSSELL, GLICKSMAN, 2015.

8 RUSSELL, 2013.

9 BILIČIĆ, RADIĆ, 1990, 39.

10 RUSSEL, 2013, 79.

11 KATIĆ, 2009, 28–34.

12 PARICA, 2012, 345-353; PARICA, 2014, POPOVIĆ, 2012.

13 RUSSEL, 2013, 81.

2. Pločaste slojnice stijenske mase s tragovima novovjekovnih eksploatacija, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: I. Miholjek, 2013.)
Bedrock contours with traces of recent stone exploitation, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, I. Miholjek, 2013)

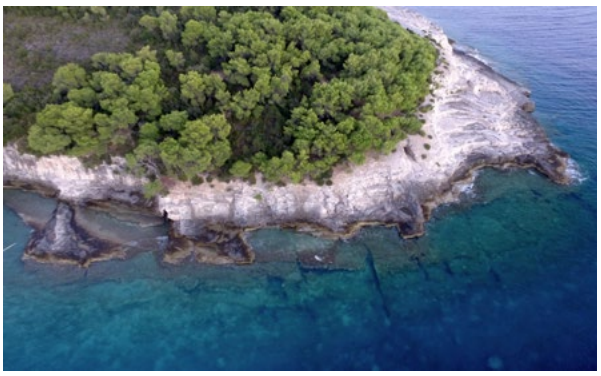

3. Tragovi separacijskih kanala u podmorju, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: M. Brzac, 2018.)
Traces of underwater separation channels, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, M. Brzac, 2018)

4. Tragovi vađenja kamenih blokova na dubini od 2,20 metara, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: I. Miholjek, 2013.)
Traces of stone exploitation at a depth of 2.20 metres, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, I. Miholjek, 2013)

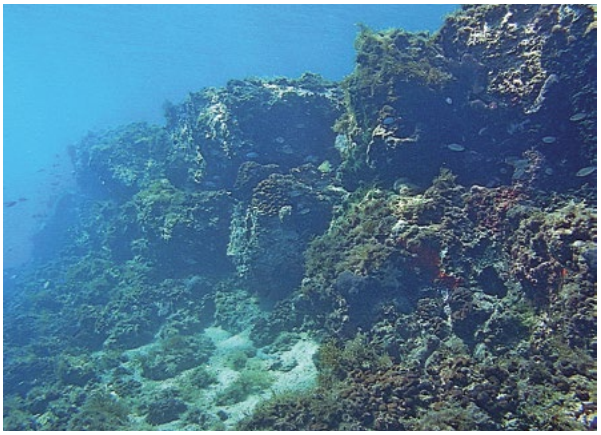

5. Kameni blokovi antičke obale Isse, Vis (arhiva HRZ-a, snimka: K. Zubčić 2015.)
Stone blocks of Issa harbour, island of Vis (HRZ Archive, K. Zubčić, 2015)

kamenolom otkriveni su brojni tragovi vađenja kamenih blokova i ostaci jednostavnog pristaništa za transportne brodove. Tragovi vađenja i kopanja separacijskih kanala najbrojniji su na potezu koji prati liniju obale od pozicije današnje plaže do južnog rta na ulazu u uvalu. (**sl. 3**) Najplići tragovi počinju na dubini od 10 cm, a najdublji su dokumentirani na dubini od približno 2,20 m. (**sl. 4**) Ovi podvodni tragovi ujedno su i najdublji tragovi ekstrakcije kamena koji su pronađeni u podmorju dalmatinskih kamenoloma. Prije ovog nalaza, oni su dokumentirani samo na rimskom kamenolomu na otočiću Kamenjak u blizini otoka Ista, na dubini 1,30 m[14] te na srednjovjekovnom kamenolomu Dugi rat u Starogradskom zaljevu na otoku Hvaru, na dubini od 0,30 do 0,40 m.[15] U priobalnim antičkim kamenolomima na području Mediterana dokumentiran je velik broj podvodnih tragova ekstrakcije kamena. Primjeri tragova ekstrakcije koji se mogu uspoređivati s onima u uvali Srebrena, zabilježeni su primjerice u Itanosu na Kreti (–3 do 4 m),[16] u Egnaciji kraj Brindizija (–0,5 do 1,5 m),[17] i na poluotoku Maddalena na jugoistoku Sicilije (–1 m).[18] Tragovi početnog nivoa ekstrakcije kamena, dokumentirani na dubini od 2,20 m u kamenolomu Srebrena, pružaju novi argument za reviziju dosadašnjeg datiranja koji ukazuje na mogući početak eksploatacije u razdoblju 4./3. st. pr. Kr. Na osnovi dubine početka ekstrakcije moguće je i hipotetski rekonstruirati tadašnju razina mora koja je bila približno 2,5 m +/– 30 cm niža od današnje srednje razi-

14 PARICA, 2014, 20.
15 POPOVIĆ, 2012, 122.
16 TZILIGKAKI, 2018, 237, 253.
17 AURIEMMA, SOLINAS, 2009, 142.
18 SCICCHITANO et al., 2008, 34.

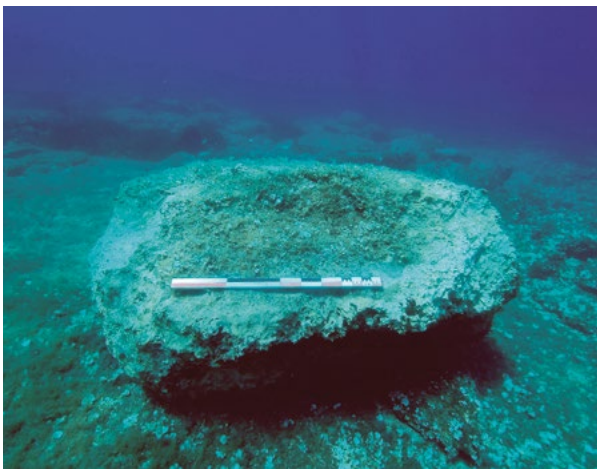

6. Kameni blok u podmorju kamenoloma, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: I. Miholjek, 2013.)
Stone block in the quarry, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, I. Miholjek, 2013)

7. Olovna prečka antičkog sidra *in situ*, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2013.)
Lead anchor stock *in situ*, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, J. Macura, 2013)

8. Dizanje olovne prečke antičkog sidra iz podmorja, uvala Srebrena (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2013.)
Raising of the lead anchor stock from the seabed, Srebrena bay, island of Vis (HRZ Archive, J. Macura, 2013)

ne mora. Naime, prema podatcima iz stručne literature[19] operativni je nivo antičkih kamenoloma, radi funkcionalnosti, utovara kamenih blokova na brodove, morao biti 30 – 60 cm iznad razine mora. Dodatno uporište za reviziju datiranja pruža i usporedba s danas potopljenim, ali sačuvanim ostacima lučke infrastrukture samog polisa *Isse*, koji su zbog svojeg značaja i jedinstvenosti bili predmet brojnih arheoloških istraživanja.[20] Detaljna analiza dubina na kojima se danas nalaze arheološki markeri, kameni blokovi antičke obale luke *Isse,* rezultirala je podatcima na osnovi kojih je ustanovljeno da se morska razina na otoku Visu tijekom proteklih 2400 godina podigla za 199 +/– 25 cm, odnosno prosječno 0,83 mm godišnje.[21] Na temelju precizne izmjere dubina kamenih blokova u luci, rekonstruirane su kronološke faze izgradnje pristana. Rezultati tih mjerenja na poziciji Prirovo I pokazali su da su dva reda blokova visine 128 cm, koji se sada nalaze na dubini od 287 cm (dno prvog reda) do 159 cm (vrh drugog reda), ispod današnje srednje razine mora, postavljena u vrijeme grčkog perioda izgradnje pristaništa.[22] Na to ukazuje i helenistička tehnika gradnje masivnim blokovima dužine od 1,0 do 3,0 m primijenjena u prvoj fazi (**sl. 5**), koja se razlikuje od tehnika gradnje u kasnijim fazama. Odgovor na pitanje jesu li kameni blokovi izvađeni u kamenolomu u uvali Srebrena korišteni za izgradnju pristaništa antičke luke *Isse,* koji bi omogućio i preciznije datiranje samog kamenoloma, bit će moguće dobiti tek nakon usporedbenih mineraloško-petrografskih analiza sastava stijena i opsežnijih multidisciplinarnih istraživanja u podmorju obje lokacije. Trenutno je riječ samo o pretpostavki koja se temelji na podudarnosti u dimenzijama masivnih blokova. U pojedinim zonama podmorja kamenoloma u uvali Srebrena jasno je vidljiva i sistematičnost vađenja blokova koja se manifestira u profilu niza pravilnih terasa koje se stepenasto dižu prema obali. Sudeći prema tragovima kopanja separacijskih kanala, dužina većine blokova iznosila je oko 150 – 200 cm. Na njihovu vjerojatnu veličinu najbolje ukazuje jedan odvaljen blok približne dužine 170 cm i visine 50 – 60 cm koji je pronađen na dnu. (**sl. 6**) Ipak, za razliku od tragova vađenja koji pripadaju prvoj fazi eksploatacije, ovaj je blok mogao ispasti s broda i u kasnijim fazama te ga nije moguće sa sigurnošću staviti u isti vremenski horizont. Morsko se dno nakon stjenovitog priobalnog dijela kamenoloma, postupno pretvara

19 AURIEMMA, SOLINAS, 2009, 141; MASTRONUZZI et al., 2017, 68–69; SCARDINO et al., 2022, 182

20 ČARGO, 2002, 399–469; GLUŠČEVIĆ, 2006, 58–89; KIRIGIN, 1985; ZUBČIĆ, 2005, 230–232.

21 FAIVRE et al., 2010, 220; Više o arheološkim ostacima kao indikatorima promjene razine mora vidjeti u: LAMBECK et al., 2024, LO PRESTI et al., 2014, SCARDINO et al., 2022, SURIĆ, 2009.

22 FAIVRE et al., 2010, 214, 215 fig. 8, 218, 219 fig. 14.

9. Olovna prečka antičkog sidra iz uvale Srebrena (arhiv AMS, snimka: B. Čargo)
Lead anchor stock from Srebrena bay, island of Vis (AMS, B. Čargo)

u pješčano i u profilu blage kosine pada u dubinu. Vizualnim pretraživanjem površinskog sloja pješčanog dna, usprkos svim indikatorima, nisu pronađeni ulomci keramičkih posuda koji inače predstavljaju uobičajen nalaz na mjestima sidrenja antičkih brodova. Budući da je uvala otvorena prema utjecajima valova koji dolaze iz smjera juga, postoji mogućnost da navedeni nalazi zbog visokog stupnja sedimentacije ipak postoje u dubljim slojevima pijeska. Potpuni izostanak ili prisutnost keramičkih nalaza moguće je dokazati samo iskopom većeg broja probnih sondi. Jedini dokaz prisutnosti antičkih brodova koji je pronađen u uvali, osim ostataka jednostavnog pristana, predstavlja pronalazak olovne prečke antičkog sidra koja je jednim krakom bila potpuno ukopana u sloj pijeska. (**sl. 7**) Prema podatcima iz dosadašnjih istraživanja, ova prečka dužine 2,28 m i približne težine 750 kg (**sl. 8, 9**) do sada je najteža olovna prečka sidra pronađena u hrvatskom podmorju. Prema konstrukcijskim karakteristikama klasificirana je kao tip III B prema Haldaneovoj podjeli i okvirno datirana u period od kasnog 3. do kasnog 1. st. pr. Kr.[23] Oslanjajući se na tezu istog autora o korelaciji dužine olovne prečke s dužinom i širinom brodskog trupa,[24] približne dimenzije broda koji je sidrio u uvali Srebrena, iznosile su 35 m x10 m. Budući da odnos između dimenzija i nosivosti broda nije određen jer varira ovisno o vrsti tereta i namjeni broda,[25] nosivost i tonažu ovog broda nije moguće odrediti. Sudeći prema iznimno velikoj težini olovne prečke i mjestu pronalaska, ipak možemo pretpostaviti da je u ovom slučaju najvjerojatnije riječ o nalazu dijela sidra s broda koji je transportirao kamene blokove.

Zaključak

Tijekom podvodnog arheološkog istraživanja podmorja u uvali Srebrena na otoku Visu, na lokalitetu najstarijeg antičkog kamenoloma na istočnoj obali Jadranskog mora, otkrivene su dosad nepoznate činjenice koje upotpunjuju aktualnu spoznaju o ovom iznimno značajnom i jedinstvenom lokalitetu. Pregledom podmorja otkriveni su tragovi vađenja kamena, ostaci jednostavnog pristana za brodove i olovna prečka antičkog sidra. Svojim se značajem posebno izdvajaju podmorski tragovi vađenja kamena dokumentirani na dubini od 2,20 metra. Ovi do sada najdublji poznati tragovi ekstrakcije kamena u podmorju dalmatinskih kamenoloma predstavljaju argument kojim je moguće revidirati dosadašnje datiranje kamenoloma i dokazati mogući početak eksploatacije u 4./3. st. pr. Kr. Dodatno uporište za reviziju datiranja pruža i usporedna analiza podataka o dubini ostataka helenističke obale luke polisa *Issa* s dubinama novootkrivenih tragova ekstrakcije u kamenolomu. Analizom rezultata mjerenja ustanovljeno je kako vrijeme postavljanja prvih blokova luke *Issa* u 4. st. pr. Kr. najvjerojatnije korespondira s vremenom početka ekstrakcije kamena u uvali Srebrena. Rezultati istraživanja također ukazuju da podvodni pregledi nalazišta priobalnih kamenoloma mogu biti značajan izvor informacija koje omogućuju interpretaciju eksploatacije kamena u raznim segmentima ljudske djelatnosti. ■

23 HALDANE, 1984, 4,8.
24 ibid, 32.
25 CASSON, 1971, 173.

Literatura

AURIEMMA RITA, SOLINAS EMANUELA, Archaeological remains as sea level change markers: A review, *Quaternary International* 206 (2009.), 134–46

BILIČIĆ VID, RADIĆ DINKO, 1990: Antički kamenolom u Srebreni na otoku Visu, *Obavijesti-Hrvatsko arheološko društvo*, 22/2, (1990.), 38–39

CASSON LIONEL, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, Princeton, 1971.

CAMBI NENAD, ČAČE SLOBODAN, KIRIGIN BRANKO ur., Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu*, Split, 2002.

ČAČE SLOBODAN, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti,* sv. 33 (20), (1994.), 33–54

ČARGO BORIS, Arheološka djelatnost na otoku Visu i njegovu arhipelagu od 1992. do 2003. g., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, vol. 95 (2002.), 399–469

FAIVRE SANJA, BAKRAN-PETRICIOLI TATJANA, HORVATINČIĆ NADA, Relative Sea-Level Change During the Late Holocene on the Island of Vis (Croatia) – Issa Harbour Archaeological Site, *Geodinamica Acta,* 23/5-6 (2010.), 209–223

GJIVOJE MARINKO, Antikni kamenolomi na korčulanskim otocima, *Zbornik otoka Korčule,* 1, Zagreb, 1970., 68–75

GLUŠČEVIĆ SMILJAN 2006, Vis, l'antico porto, u: *Archaeologia subacquea in Croatia*, ur. Irena Radić Rosssi, Venezia, 2006., 58–89

HALDANE DAVID DOUGLAS, *The Wooden anchor*, thesis submitted to the Graduate College of Texas A&M Univeristy, Texas A&M Univeristy 1984.

KATIĆ MIROSLAV, Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 20/2009, (2009.), 28–34

KIRIGIN BRANKO, The Greeks in Central Dalmatia: Some new Ewidence, in: *Greek Colonist and Native Populations*, ed. Jean-Paul Descoeurdres, Oxford, (1990.), 291–321

KIRIGIN BRANKO, Faros, Parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* 96 (2004.), 9–301

LISIČAR PETAR, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu,* Skopje, 1951.

LAMBECK KURT, ANZIDEI MARCO, ANTONIOLI FABRIZIO, BENINI ALESSANDRA, ESPOSITOB ALESSANDRA, Sea level in Roman time in the Central Mediterranean and implications for recent change, *Earth and Planetary Science Letters,* 224, (2004.), 563–575

LO PRESTI VALERIA, ANTONIOLI FABRIZIO, AURIEMMA RITA, RONCHITELLI ANNAMARIA, SCICCHITANO GIOVANNI, SPAMPINATO CECILIA RITA, ANZIDEI MARCO, AGIZZA S., BENINI ALESSANDRA, FERRANTI LUIGI, GASPARO MORTICELLI MAURIZIO, GIARRUSSO CLAUDIA, MASTRONUZZI GIUSEPPE, MONACO CARMELO, PORQUEDDU ALESSANDRO, Millstone coastal quarries of the Mediterranean: A new class of sea level indicator, *Quaternary International* (2014.), 1–17

MASTRONUZZI GIUSEPPE, ANTONIOLI FABRIZIO, ANZIDEI MARCO, AURIEMMA RITA, ALFONSO CRISTIANO, SCARANO TEODORO, Evidence of relative sea level rise along the coasts of central Apulia (Italy) during the late Holocene via maritime archaeological indicators, *Quaternary International*, 439, (2017.), 65–78

MILIĆEVIĆ BRADAČ MARINA, Grčka kolonizacija na Sredozemlju, u: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, ur. Poklečki Stošić Jasminka, Zagreb, (2010.), 41–51

NOVAK GRGA, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijeg na Jadranu, *Serta Hofilleriana*, Zagreb, (1940.), 111–126

PARICA MATE, Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima, *Histria antiqua*, 21, (2012.), 345–352

PARICA MATE, *Arheološki tragovi kamenarstva u Dalmaciji od prapovijesti do kraja srednjeg vijeka*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb, 2014.

POPOVIĆ SARA, Kamenolomi Starogradskog zaljeva: problematika podrijetla kamena korištenog za gradnju bedema antičkog Fara, *Archaeologia Adriatica,* VI, (2012.), 107–128

RUSSEL BEN, *The Economics of the Roman Stone Trade,* Oxford, 2013.

RUSSEL BEN, Gazetteer of Stone Quarries in the Roman World, (2013.) Version 1.0.

RUSSEL BEN, GLICKSMAN KRISTINA, Recent work on Roman quarries near Korčula and on Brač – Noviji radovi na rimskim kamenolomima blizu Korčule i na Braču, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 108, (2015.), 223–244

RENDIĆ-MIOČEVIĆ DUJE, O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, *Diadora*, 9, (1980.), 229–247

RENDIĆ-MIOČEVIĆ DUJE, Antički grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja manijskog zaljeva, *Adrias zavoda za znanstveni i umjetnički rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, (1988.), 5–18

SCARDINO GIOVANNI, PISCITELLI ARCANGELO, LOCURATOLO GIUSEPPE, SCICCHITANO GIOVANNI, RIZZO ANGELA, Coastal Quarries as Relative Sea-Level Markers: A Methodological Approach Applied in the Apulia Region (Southern Italy), *Oceans 2022*, 3, (2022.), 172–188

SCICCHITANO GIOVANNI, ANTONIOLI FABRIZIO, CASTAGNINO BERLINGHIERI ELENA FLAVIA, DUTTON ANDREA, MONACO CARMELO, Submerged archaeological sites along the Ionian coast of southeastern Sicily (Italy) and implications for the Holocene relative sea-level change, *Quaternary Research*, 70, (2008.) 26–39

SURIĆ MAŠA, Rekonstruiranje promjena morske razine na istočnoj obali Jadrana (Hrvatska) – Pregled, Reconstructing Sea-Level Changes on The Eastern Adriatic Sea (Croatia) – An Overview, *Geoadria*, 14/2, (2009.), 181–199

ŠKEGRO ANTE, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacija*, Zagreb, 1999.

TZILIGKAKI ELENI, Quarrying the coasts of Crete in antiquity; some geoarchaeological considerations, *Bulletin of the Geological Society of Greece*, 53(1), (2018.), 229–265
ZANINOVIĆ MARIN, O kamenoklesarstvu i kamenolomima središnje Dalmacije, *Histria antiqua*, 3, (1997.), 37–45
ZUBČIĆ KRUNO, Lokalitet: Luka Vis, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, (2005.), 230–232

Summary

Jurica Bezak

THE ANCIENT QUARRY IN SREBRENA BAY ON THE ISLAND OF VIS: UNDERWATER STONE EXTRACTION

Several new discoveries that complete our knowledge about this extremely significant and unique site were made during underwater archaeological research in Srebrena bay on the island of Vis, the site of the oldest quarry of Classical antiquity on the eastern Adriatic. An examination of the seabed uncovered traces of stone extraction, remains of a simple dock for ships, and a lead stock from an ancient anchor. The traces of stone extraction, documented at a depth of 2.2 metres, are particularly significant. These deepest known traces of stone extraction found in underwater Dalmatian quarries can help revise the current dating of the quarry, as well as prove the possible start of stone exploitation in the 4th / 3rd century BC. The basis for this revision is a comparative analysis of data on the depth where the remains of Issa's Hellenistic harbour were found, and the depth of the newly-discovered traces of stone extraction in the quarry. An analysis of the results has shown that the first blocks in the harbour of Issa were placed in the 4th century BC, which most probably corresponds with the time stone extraction began in Srebrena Bay. Research results also point to the fact that ancient quarries can be a significant source of information that enables interpretation of stone exploitation in various segments of human activity.

KEYWORDS: ancient quarry, traces of stone exploitation under the sea, maritime transport of stone

Orlandov stup u Dubrovniku – kronologija radova

Vinka Marinković

Vinka Marinković
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kamenu plastiku, zidno slikarstvo, mozaik i štuko, sjedište Split
vmarinkovic@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received 21. 3. 2024.

UDK: 73.025.3/.4:691.2(497.5 Dubrovnik)"14"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.3

SAŽETAK: Orlandov stup u Dubrovniku pretrpio je tijekom povijesti niz oštećenja, što je rezultiralo brojnim prepravcima, modificiranjima i obnovama. U radu se donosi kratki historijat najvažnijih povijesnih i suvremenih zahvata na Orlandovu stupu rekonstruiran na temelju povijesnih izvora i vjerodostojne dokumentacije za razdoblje od njegova nastanka do 2018. godine. U drugom dijelu rada autorica iznosi preliminarne rezultate multidisciplinarnih istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih aktivnosti obavljenih u razdoblju od kraja 2018. do početka 2024. godine, koje su imale zadatak detektirati kompleksne uzroke propadanja, stabilizirati strukturu s atipičnim i nesvakidašnjim oštećenjima i osigurati prijeko potrebne uvjete za temeljite konzervatorsko-restauratorske radove koji tek predstoje.

KLJUČNE RIJEČI: Dubrovnik, Orlandov stup, kamen vapnenac, epoksid, prednapinjanje, statički monitoring, ultrazvučno ispitivanje, popuštanje sile centralnog trna

Orlandov stup nalazi se u srcu povijesne jezgre Dubrovnika, na glavnom trgu, ispred crkve sv. Vlaha. (sl. 1) Ima oblik četvrtastog stupa na kojem je u dubokom reljefu uklesan lik ratnika u oklopu s mačem i štitom. Izgrađen je od poroznog, ali visoko kvalitetnog lokalnog vapnenca. Riječ je o rudistnom vapnencu senonske starosti koji potječe iz kamenoloma s otoka Vrnika (Korčula) od kojeg je sagrađena većina elemenata dubrovačke stare jezgre. Spomenik je visok cca 4,5 m (sa željeznom ogradom), širok 0,7 m (tijelo stupa), a procijenjena težina mu je cca pet tona. Iako ga javnost često percipira kao veliki monolitni stup, on to ustvari nije: tijelo mu je sastavljeno od više kamenih elemenata i pravilnih klesanaca, a današnji je izgled rezultat raznih povijesnih preinaka i intervencija. (sl. 2)

Orlandov stup (odnosno njegovu izvornu verziju) izradio je Bonino di Jacopo iz Milana uz pomoć domaćeg majstora Antuna Dubrovčanina u drugom desetljeću 15. st.[1] Osim što je imao funkciju jarbola za zastavu, koju zadržava sve do suvremenoga doba, u povijesti su sa stupa objavljivane vladine naredbe i svečanosti, a pred njim su se izvršavale i javne kazne. U podnožju stupa, na stubama osmerostranog postolja, nalazi se uklesana službena mjera Dubrovačke Republike – lakat (51,2 cm). Iako je padom Dubrovačke Republike donekle izgubio svoju simboličku i društvenu funkciju, do danas je ostao izuzetno važan simbol grada Dubrovnika koji predstavlja njegov urbani identitet.[2]

1 FISKOVIĆ, 1987, 127; FISKOVIĆ, 2019, 110–112; MARUŠIĆ, 2019, 48–57; MITIĆ, 1966, 238.

2 Iako Orlandov stup ima svoje funkcionalne aspekte, on je prije svega simbol dubrovačke samostalnosti. Više u: JANEKOVIĆ RÖMER, 1999, 382–384.

Kratki historijat važnih povijesnih i suvremenih promjena, oštećenja i intervencija (od nastanka do 2018. godine)

Ne postoje točne informacije o izvornom obliku Orlandova stupa. Poznato je da se sastojao od monolitnog stupa s likom viteza izrađenog u visokom reljefu, temeljnoga kamena i možda vijenca. (sl. 2a, 3a) Tijelo stupa bilo je kvadratnog tlocrta, a reljef viteza bio je okrenut prema istoku (izvorni reljefni lik je i danas sačuvan u cijelosti). Od postavljanja stupa do 19. st. nisu zabilježeni podatci o eventualnim oštećenjima, intervencijama ili promjenama na spomeniku, čak ni za vrijeme velikog potresa 1667. godine, kada su ozbiljno oštećene i srušene mnoge građevine u Dubrovniku. Povijesni izvori bilježe prava ozbiljna oštećenja tek 1825. godine, kada je stup srušio nalet jakog vjetra (bure).[3] Pri padu tijela stupa odlomljeni su dijelovi reljefa viteza: nos, ruka s mačem i donja polovica štita, ugao postolja pod desnom nogom, a nastala su i druga, manja površinska oštećenja.[4] S obzirom na činjenicu da ga je srušio vjetar, može se pretpostaviti da je podnožje stupa (spoj baze i temeljnog kamena) već tada bilo oslabljeno ili oštećeno, a moguće je i da temeljni kamen i baza stupa nisu bili jedinstveni blok.[5] (sl. 2a) Nakon pada, stup je pohranjen *pod svodovima Kneževa dvora*,[6] da bi se tek 1878. godine obnovio te iznova postavio na glavnom trgu.

Obnovom 1878. godine Orlandov stup poprima današnji oblik. (sl. 2, 3b) Postavljen je na drugoj lokaciji, samo nekoliko metara dalje od svoje izvorne pozicije, tako da vitez gleda prema sjeveru. Tada je postojeći izvorni reljefni lik viteza sa sačuvanim bočnim stranicama ugrađen u novo tijelo stupa kvadratnog tlocrta. Iznad glave viteza ugrađena je kamena ploča s natpisom o godini postavljanja, obaranja i ponovnog postavljanja stupa. Stražnji dio tijela stupa dobiva polukružni žlijeb za jarbol s polukružnom petom za temeljenje jarbola. (sl. 2c) Stup dobiva kvadratični profilirani kapitel, osmerostrano postolje i, pretpostavlja se, metalnu ogradu iznad kapitela. Izvorno tijelo stupa u području oštećenja je poravnano, a zatim sidreno u temeljni blok metalnim trnom dužine 60 cm. Uz metalni trn tada je i postavljen manji, mesingani trn.[7] (sl. 3b) Oštećeni dijelovi reljefa (nos, ruka s mačem itd.) rekonstruirani su malim kamenim tašelima fine izrade koji su solidno uklopljeni i modelirani prema originalnom reljefu. (sl. 2a)

1. Orlandov stup, Dubrovnik (arhiva HRZ-a, snimka: V. Marinković, 2018.)
Orlando's Column, Dubrovnik (HRZ Archive, V. Marinković, 2018)

Desetljeće nakon gore spomenute obnove, provedeno je stilsko restauriranje stupa,[8] ali ovog puta bez zadiranja u strukturu spomenika. Izliven je i nadodan brončani mač, uklonjena je barokna ograda nad kapitelom, a na njezino je mjesto postavljena kovinska neogotička ograda. (sl. 2a-b) Oko stupa je postavljena metalna zaštitna ograda. U tom razdoblju ponovno se oživljava tradicija vješanja zastave na Orlandov stup tijekom Feste sv. Vlaha, koja je neko vrijeme bila zamrla.

U razdoblju između 1950. i 1951. godine uslijedio je manji sanacijski zahvat. Razlog intervencije bila su oštećenja koja su se javila na spoju baze s tijelom stupa, a njihov je uzrok bila korozija metalnog trna postavljenog tijekom zahvata 1878. godine. Problem je riješen *nalijevanjem betona uz željezni klin,*[9] a intervencija je najvjerojatnije obavljena kroz sondu na zapadnoj strani tijela stupa. (sl. 3c) Kameni tašel kojim je zatvorena sonda i danas je primjetan. Sudeći prema fotodokumentaciji iz toga

3 MITIĆ, 1966, 239.

4 LUPIS, 2019,172.

5 Ovo je razmišljanje, odnosno pretpostavka autorice ovog teksta. Mišljenja sam da je i izvorno kopčanje stupa na bazu ili temeljni kamen bilo izvedeno metalnim trnom koji je vrlo vjerojatno od samog početka radio probleme uslijed korozije.

6 MITIĆ, 1966, 240.

7 Podatak je dobiven prilikom sanacije Orlandovog stupa u razdoblju 2006. – 2007. godine, v. ČORO, 2007, 4.

8 KONJEVOD, 2021, 44.

9 FISKOVIĆ, 1952, 151.

2. Prikaz povijesnih intervencija koje su utjecale na oblikovanje i današnji izgled Orlandova stupa
(arhiva ZOD-a, prema Gotovac et al., 2003.)
Historical interventions that have influenced the design and present-day appearance of Orlando's Column
(ZOD Archive, according to Gotovac et al., 2003)

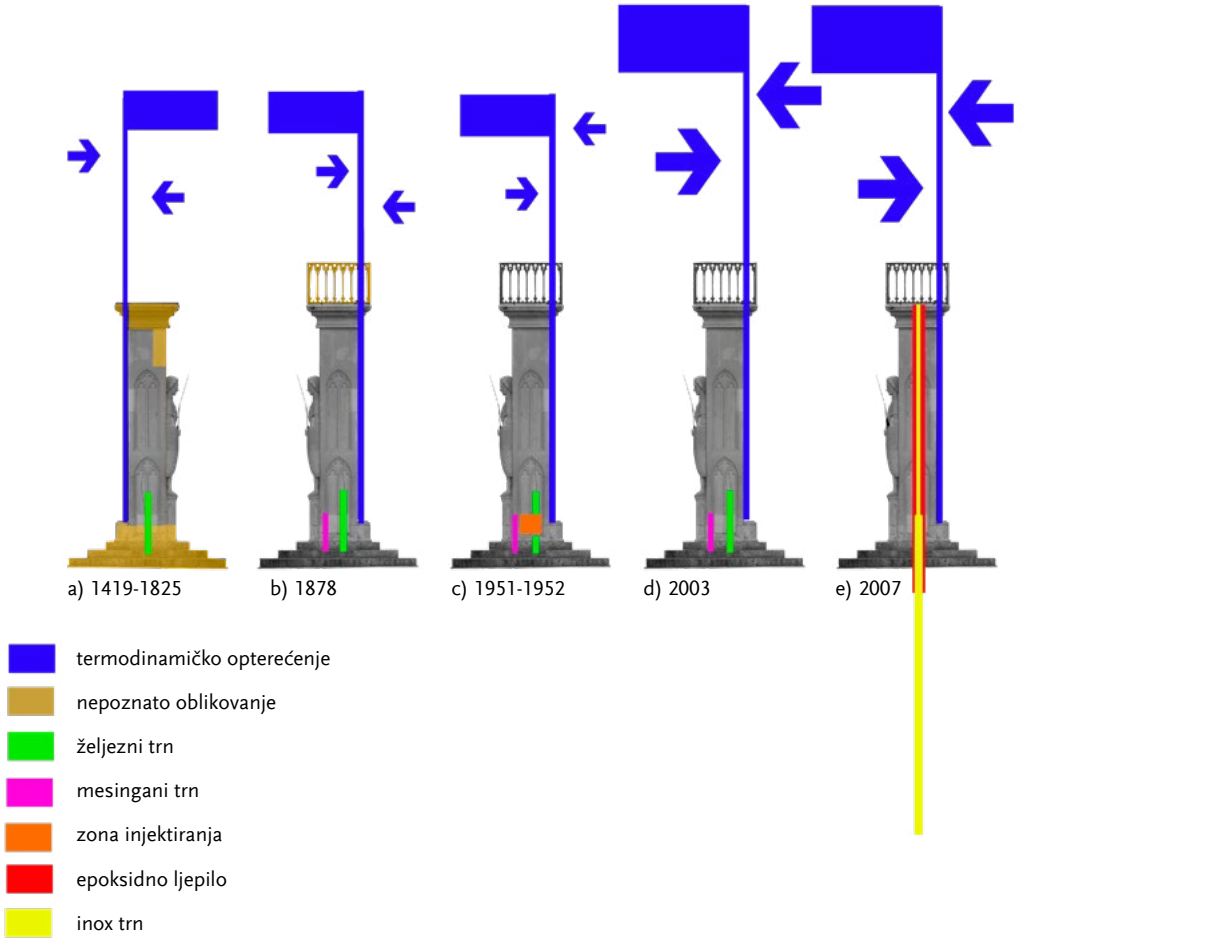

3. Shematski prikaz s pretpostavljenom kronologijom intervencija na Orlandovu stupu od 15. stoljeća do danas
(arhiva HRZ-a, izradila: V. Marinković, 2024.)
Drawing of probable chronology of interventions on Orlando's Column from the 15th century to the present
(HRZ Archive, V. Marinković, 2024)

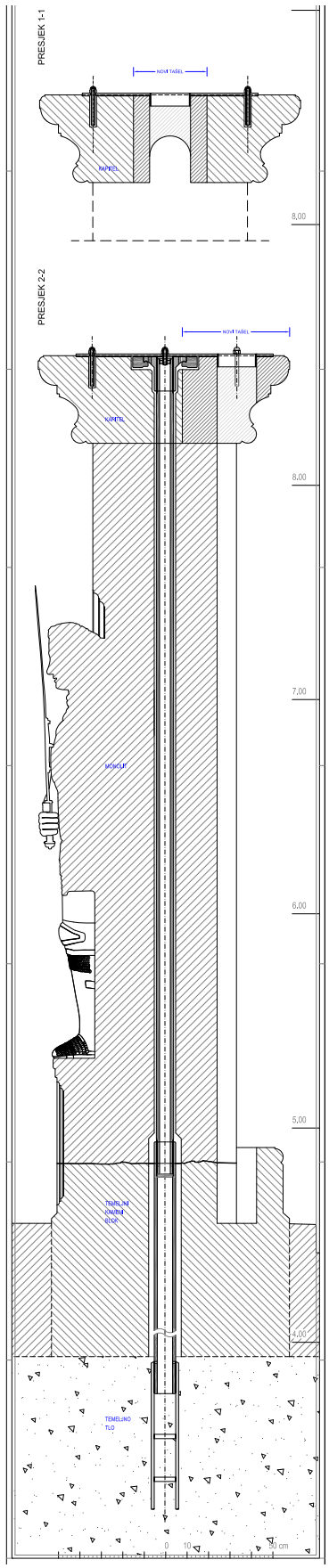

4. Projekt sanacije Orlandova stupa iz 2003., izvedbeni nacrt – plan ojačanja (arhiva ZOD-a, Gotovac et al., 2003.)
Project for the repair of Orlando's Column from 2003, implementation plan – reinforcement plan (ZOD Archive, Gotovac et al., 2003)

perioda, nedugo nakon navedene intervencije, uklonjena je i metalna zaštitna ograda koja se nalazila oko stupa. Otprilike u istom razdoblju započinje i tradicija vješanja zastave s natpisom Libertas za vrijeme trajanja Dubrovačkih ljetnih igara.

Tijekom Domovinskoga rata Orlandov stup zaštićen je drvenom ogradom i vrećama pijeska (1991. – 1994.), a unatoč izraženom ratnom razaranju stare gradske jezgre Dubrovnika nije zadobio veća oštećenja.

Tijekom 2002. godine Gradsko poglavarstvo Grada Dubrovnika donosi zaključak da na Orlandovu stupu neprekidno bude istaknuta zastava Republike Hrvatske (osim za vrijeme trajanja Feste sv. Vlaha i Dubrovačkih ljetnih igara)[10], a pojedini mediji naknadno svjedoče da je tada postavljen novi i viši drveni jarbol te državna zastava većih dimenzija nego što je to inače bio običaj.[11](**sl. 3d**) Krajem prosinca iste godine zastava i jarbol se uklanjaju iz preventivnih razloga,[12] točnije zbog pojave oštećenja na podnožju stupa i ugroženosti čitave konstrukcije.[13]

Tijekom siječnja 2003. godine Konzervatorski odjel u Dubrovniku, potaknut gore opisanim slijedom događaja, naručio je hitno ispitivanje i sanaciju kamene konstrukcije Orlandova stupa.[14] Tom je prilikom obavljeno osnovno dijagnostičko istraživanje i površinsko injektiranje vertikalnih pukotina epoksidnom smolom.[15] Iste godine izrađen je i Projekt sanacije Orlandova stupa.[16] Temeljito razrađenim *Projektom* planirana je sveobuhvatna obnova po sljedećem principu: demontaža ograde, kapitela i tijela stupa; bušenje temeljnog bloka *in situ* (Ø 152 mm) i umetanje trna od nehrđajućeg čelika s navojem u temeljni blok (Ø 100 mm, dužina 4 m u temeljno tlo; navijanje drugog trna od nehrđajućeg čelika na navoj trna temeljnog bloka (Ø 80 mm); bušenje demontiranog tijela stupa čitavom dužinom u horizontalnom položaju (Ø 100 mm); montaža tijela stupa na izvornu poziciju s novopostavljenim trnom; prednapinjanje trna moment ključem (18 kN) te osiguranje pritiska maticom i zalijevanje trna epoksidnom

10 https://www.dubrovnik.hr/uploads/20140830/SlGlasnik062002.pdf (pregledano 12. 3. 2024.)

11 www.jutarnji.hr/naslovnica/dva-mjeseca-od-obnove-orlandov-stup-opet-puca-325912 (pregledano 6. 3. 2024.). Kako je moguće iščitati iz novinskih tekstova, postavljen je jarbol visok sedam metara. Preciznije informacije o veličini jarbola prije 2002. godine nisu pronađene u službenoj dokumentaciji.

12 KO-DU, KLASA:612-08/02-01/460, URBROJ: 532-10-12/1-12/9-ŽB/OS-03-03, od 8. 01. 2003., dopis Gradu Dubrovniku o utvrđivanju oštećenja na Orlandovu stupu.

13 www.jutarnji.hr/naslovnica/dva-mjeseca-od-obnove-orlandov-stup-opet-puca-325912 (pregledano 6. 3. 2024.)

14 KO-DU, KLASA: 612-08/02-01/460, URBROJ: 5532-10-12/7-SR-03-03, od 13. 01. 2003., dopis SER.CO.TEC.-u, zamolba za izradu ponude.

15 ALMESBERGER, RIZZO, RADIVO, 2003, 23–52, 55–62.

16 Radovi izrade projektne dokumentacije sanacije povjereni su Građevinskom fakultetu Sveučilišta u Splitu, a kao investitor u projektu se navodi Ministarstvo kulture Republike Hrvatske v. GOTOVAC et al., 2003.

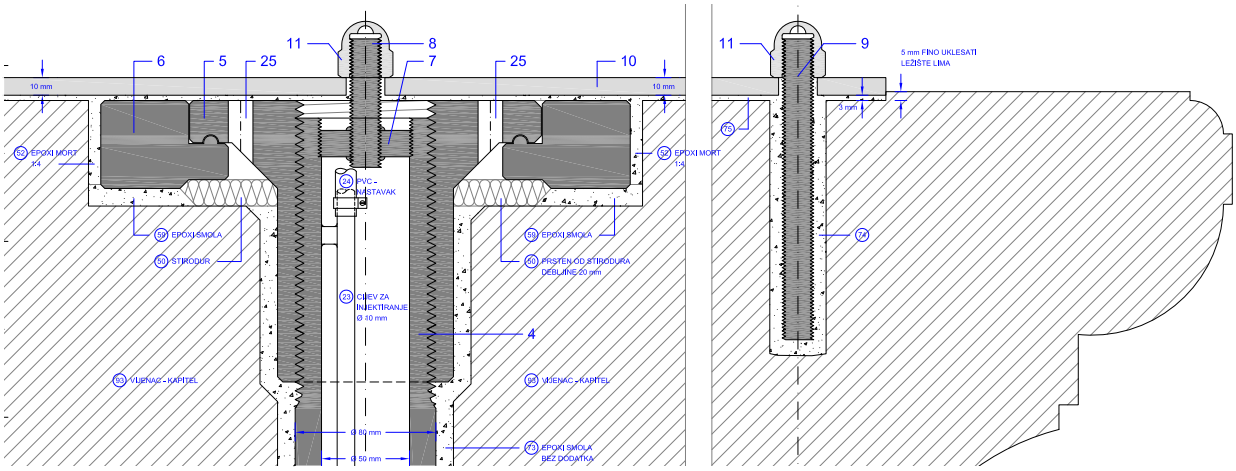

5. Projekt sanacije Orlandova stupa, izvedbeni nacrt – detalj A/ presjek kroz maticu centralnog trna (arhiva ZOD-a, Gotovac et al., 2003.) Project for the repair of Orlando's Column, implementation plan – detail A/ section through the nut of the central thorn (ZOD Archive, Gotovac et al., 2003)

smolom.[17] (**sl. 3e, 4 i 5**) Osnovna zadaća projekta bila je *da se uz minimalnu pomoć „modernih" materijala postojeći stup poveže u jedinstvenu cjelinu i da se na taj način spomenik osposobi za njegovo ponovno korištenje (pridržavanje jarbola i zastave)*.[18] U razdoblju od listopada 2006. do srpnja 2007. godine Orlandov stup je obnovljen i ponovno postavljen u funkciju.[19] Unatoč radikalnoj i sveobuhvatnoj sanaciji, nekoliko mjeseci nakon same obnove, širenje pukotina u podnožju stupa se nastavilo.[20] Zastava je, prema nalogu Konzervatorskog odjela u Dubrovniku,nakon progresije oštećenja uklonjena,[21] a u razdoblju između 2007. i 2012. godine vrši se kontinuirani konzervatorski nadzor spomenika te pregovori između dionika i odgovornih institucija.[22] Postojeća arhivska dokumentacija bilježi i dva izdvojena mišljenja o stanju Orlanda iz 2007. i 2008. godine, a iz izvještaja nije jasno tko je njihov naručitelj.[23] Tijekom 2013. godine, prema nalogu Konzervatorskog odjela, izvedeno je interventno i trajno uklanjanje jarbola s Orlandova stupa.[24] (**sl. 6**) Tijekom 2014. godine, na inzistiranje Konzervatorskog odjela u Dubrovniku da se ponovo hitno intervenira,[25] Zavod za obnovu Dubrovnika poduzeo je osnovne mjere zaštite Orlandova stupa: izrađen je arhitektonski snimak postojećeg stanja[26] i ekspertiza o stanju spomenika s prijedlogom daljnjih intervencija.[27] U ekspertizi je sudjelovalo šest neovisnih i raznorodnih stručnjaka, a općenito je utvrđeno da je Orlandov stup trajno oštećen za daljnje korištenje te da ga treba faksimilski obnoviti.[28] Konzervatorski odjel višekratno se očitovao na ekspertizu smatrajući da je *sanaciji potrebno pristupiti krajnje oprezno, pažljivo planirajući svaki pojedini korak*

17 U radu se samo paušalno i kratko navodi proces sanacije stupa, kako bi se čitatelju predočila cjelokupna slika današnje stratigrafije stupa. Za detalje v. GOTOVAC et al., 2003, C.1.4., C.2, C.3, C4. gdje su autori razradili sve potrebne detalje sanacije stupa, od dinamičke i statičke analize konstrukcije, plana demontaže i montaže stupa sa shemom organizacije gradilišta te troškovnikom potrebnih radova.

18 GOTOVAC et al., 2003, C.1.3.

19 Stručno savjetodavno povjerenstvo za obnovu Dubrovnika u veljači 2004. godine zaključilo je da se Projekt prihvaća smatrajući da se na najbolji mogući način čuva u svim svojim oblicima uz poboljšavanje njegove izvorne funkcije. Konzervatorski odjel u Dubrovniku izdao je prethodno odobrenje za sanaciju Orlandova stupa prema *Projektu sanacije* 3. listopada 2006. godine, v. CRNOGORAC et al. 2014, 2. Na temelju prethodnog odobrenja započeta je sanacija financirana sredstvima Društva prijatelja dubrovačke starine. Glavni izvođač radova bila je tvrtka Dom izgradnja d.o.o., kao podizvođači su sudjelovale tvrtke Spegra i Kapist. Nadzorni inženjer gradilišta bio je Institut građevinarstva hrvatske d.d (Hrvoje Macan, dipl ing. građ.). Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu i tvrtka Omega engineering Dubrovnik navode se kao projektantski nadzor. U sklopu radova obavljeno je arheološko istraživanje koje je vodio konzervatorski odjel u Dubrovniku (voditelji istraživanja Ivica Žile, Marta Perkić), v. PERKIĆ, 2011, 217–228.

20 https://www.jutarnji.hr/naslovnica/dva-mjeseca-od-obnove-orlandov-stup-opet-puca-3259121 (pregledano 6. 3. 2024.)

21 KO-DU, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-18/4-13-13 od 18. 03. 2013., dopis Gradu Dubrovniku, traži se hitna intervencija – uklanjanje jarbola sa zastavom.

22 KO-DU, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-18/4-13-16 od 09. 09. 2013., dopis Ministarstvu kulture Upravi za zaštitu kulturne baštine, izvještaj o kronologiji radova na Orlandovu stupu 2002. – 2013.

23 HRANILOVIĆ, TKALČIĆ, 2007; JOKANOVIĆ, PAŠIĆ, 2008.

24 KO-DU, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-18/4-13-13 od 18. 03. 2013., dopis Gradu Dubrovniku, traži se hitna intervencija, uklanjanje jarbola sa zastavom;https://dulist.hr/foto-skinut-jarbol-s-orlandovog-stupa/28606/ (pregledano 6. 3. 2024.)

25 KO-DU, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-20/5-SR-12-10 od 11. 10. 2012., dopis Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine, molba za hitnu intervenciju (izradu ekspertiza) na Orlandovu stupu.

26 Snimak je izradila Vektra d.o.o. (Zlatan Novak, dipl. ing. geod.; Maja Grgurić, dipl. arh.; Janja Ivanec, mag. Ing. arh.).

27 CRNOGORAC et al., 2014.

28 Stručnjaci ekspertize: Milan Crnogorac, Blaž Gotovac, Ferdinand Meder, Hrvoje Malinar, Josip Galić i Grujo Novaković. U izdvojenim mišljenjima stručnjaka valja spomenuti stav H. Malinara koji smatra da je sanacija moguća *in situ*, kao i mišljenje J. Galića, koji detaljno razlaže četiri moguće varijante sanacije stupa (te naglašava kako je varijanta zamjena originala replikom najizglednija).

6. Uklanjanje jarbola s Orlandovog stupa tijekom 2013. godine (preuzeto sa: https://dulist.hr/foto-skinut-jarbol-sorlandovogstupa/28606/#&gid=null&pid=2; posjećeno 16. 3. 2024.)
Removal of the flagpole from Orlando's Column during 2013 (https://dulist.hr/foto-skinut-jarbol-sorlandovogstupa/28606/#&gid=null&pid=2; visited 16/3/2024)

prateći stanje konstrukcije, pri čemu izrada replike predstavlja posljednju soluciju, kada se doista iscrpe sve druge mogućnosti sanacije postojećih oštećenja.[29] Od izrade ekspertize pa sve do 2018. godine na Orlandovu stupu ne poduzimaju se konzervatorsko-restauratorske aktivnosti.

Zatečeno stanje i prvi koraci zaštite (2018. godina)

Tijekom 2018. godine Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske osiguralo je sredstva za zaštitne radove na Orlandovu stupu, a zatim i zadužilo Hrvatski restauratorski zavod za provođenje radova i programa.[30] U navedenoj godini obavljeno je zaštitno ograđivanje stupa skelom,[31] detaljni vizualni pregled, izrada dokumentacije zatečenog stanja te prikupljanje i analiza postojeće dokumentacije.[32] Svi koraci poduzeti su s ciljem revizije stanja Orlandova stupa, utvrđivanja točnih procesa propadanja i stupnja aktivnosti oštećenja te suvremenog definiranja daljnjeg pristupa konzerviranja-restauriranja.

Vizualnim pregledom Orlandova stupa utvrđeno je da je kamen općenito u dobrom stanju – kompaktan i čvrst, bez znatne degradacije reljefa i površine. Čitava površina stupa zatečena je sasvim blago onečišćena, a na pojedinim zonama uočene su recentne rekonstrukcije u vapnenom mortu koje su bile homogene i neoštećene. Povijesne rekonstrukcije izvedene kamenim tašelima, zatečene su kompaktne i dobro sidrene za original. Uvidom u gornju stranu kapitela uočen je poklopac od nehrđajućeg materijala postavljen tijekom posljednje sanacije. (**sl. 7**) Poklopac je bilo moguće odignuti, a ispod njega evidentiran je centralni trn s maticom za prednapinjanje zaliven u epoksidnu smolu. (**sl. 5 i 8**) Sva tri elementa (trn, matica, epoksid) zatečena su u dobrom stanju bez znakova degradacije materijala. Kamen kapitela oko centralnog trna bio je onečišćen naslagama nečistoće te se okomito na trn uočavala jedna vrlo tanka pukotina. Na zapadnoj, istočnoj i sjevernoj strani tijela stupa golim su okom bile jasno i dobro vidljive pukotine. (**sl. 9**) Osobito je bila izražena pukotina na sjevernoj strani tijela stupa. Pukotina se protezala od horizontalne sljubnice u samom podnožju stupa, uz lijevu nogu viteza, preko desne ruke s mačem (**sl. 9b**), a kretanje oštećenja se nastavljalo se na istočnu gornju stranu stupa, gdje se i zaustavilo. Na istočnoj strani tijela stupa, oko gornjeg reljefa gotičke niše, evidentiran je splet tankih pukotina raznih orijentacija. Na istočnoj strani također je evidentirana i velika vertikalna pukotina koja se protezala od reške u podnožju stupa do sredine tijela stupa. (**sl. 9a**) Pukotina sličnog položaja, dužine i intenziteta evidentirana je i na zapadnoj strani tijela stupa. (**sl. 9c**) Južna strana tijela stupa zatečena je bez pukotina, ali je zato uočeno otvaranje vertikalne zapadne sljubnice uz žlijeb za postavljanje jarbola. (**sl. 9d**) Također, veći splet pukotina evidentiran je na sjeveroistočnom uglu vijenca kapitela. (**sl. 9a-b**) Širine pukotina varirale

29 KO-DU, KLASA: 612-08/15-05/0303, URBROJ: 532-04-02-17/3-15-3 od 09. 05. 2014., dopis Zavodu za obnovu Dubrovnika, odgovor na zahtjev za izdavanje uvjeta za izradu projektne dokumentacije za sanaciju Orlandova stupa; KO-DU, KLASA: 612-08/15-05/0303, URBROJ: 532-04-02-17/3-16-05od 16. 5. 2015., dopis Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine, očitovanje na stručnu ekspertizu na Orlandovu stupu; KO-DU, KLASA: 612-08/17-05/0375, URBROJ: 532-04-02-17/1-17-06 od 6. 9. 2017., dopis Ministarstvu kulture Upravi za zaštitu kulturne baštine, očitovanje Zahtjev Zavoda za obnovu Dubrovnika za izdavanjem posebnih uvjeta, prethodnog odobrenja, suglasnosti za uklanjanje te odobrenje za izradu replike kulturnog dobra na Orlandovu stupu u Dubrovniku.

30 Prema programu zaštite kulturnog dobra i ugovora br. 16-1130-18, klasa 612-08/18-22/0018, ur. br. 532-04-01-01/1-18-02 od 3. kolovoza 2018. godine, Ministarstvo kulture osiguralo je Hrvatskom restauratorskom zavodu sredstva za program zaštite kulturnog dobra Dubrovnik, Orlandov stup. Voditeljstvo je dodijeljeno višoj konzervatorici-restauratorici Vinki Marinković koja je u razdoblju od 2018. Do ožujka 2024. godine stručno i organizacijski rukovodila Programom.

31 Skela je postavljena kako bi se omogućio neometani pristup spomeniku pri istraživanju, te kako bi se spomenik zaštitio od mogućih vanjskih utjecaja i oštećenja. Skelu je postavio Građevinar-Quelin d.d. koji je u razdoblju koje slijedi bio tehnička podrška HRZ-u na terenu.

32 MARINKOVIĆ, 2018.

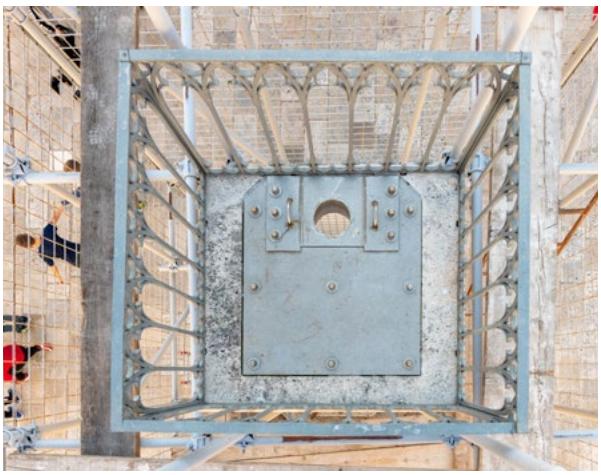

7. Orlandov stup, pogled odozgo, poklopac od nehrđajućeg čelika (arhiva HRZ-a, snimka: P. Gamulin, 2021.)
Orlando's Column, view from above, stainless steel cover (HRZ Archive, P. Gamulin, 2021)

8. Orlandov stup, pogled odozgo, centralni trn s maticom (arhiva HRZ-a, snimka: V. Marinković, 2020.)
Orlando's Column, view from above, central thorn with nut (HRZ Archive, V. Marinković, 2020)

su od vrlo tankih i jedva vidljivih (prosječne širine 0.01 mm) do, na pojedinim zonama, vidljivijih i mnogo širih (2.00 mm). Vizualnim pregledom nije bilo moguće utvrditi dubinu pukotina te jesu li su aktivne ili su u stanju mirovanja, kao i jesu li napredovale nakon posljednjih konzervatorskih intervencija koje su podrazumijevale smanjenje termodinamičkog opterećenja na stup (uklanjanje zastave i jarbola).

Kako bi se dobile prve okvirne informacije o radu pukotina, krajem 2018. godine provedeno je arhitektonsko snimanje Orlandova stupa kombiniranom metodom fotogrametrijske izmjere i 3D laserskog skeniranja, te je obavljena usporedba nove dokumentacije s postojećom.[33] (**sl. 9**) Usporedbom dokumentacija iz 2003., 2014. i 2018. godine utvrđena je radikalna progresija pukotina u razdoblju od 2003. do 2018. godine, ali iz navedenog nije bilo moguće precizno odrediti dinamiku rada pukotina. Naime, 2003. godine zabilježene su dvije vertikalne pukotine na istočnoj i zapadnoj strani stupa i otvorene sljubnice u podnožju stupa. (**sl. 9a i c**, označeno crveno) Skeniranje izvedeno 2014. godine, pokazalo je dužinsko napredovanje pukotina za razdoblje između 2003. i 2014. godine na istočnoj i zapadnoj strani tijela stupa (**sl. 9a i 9c**, zeleno), nastanak velike pukotine na sjevernoj strani tijela stupa (**sl. 9b**, zeleno), otvaranje sljubnice na južnoj strani stupa (**sl. 9d**, zeleno) te nastanak manjih pukotina na kapitelu. (**sl. 9a i b**, zeleno) Skeniranje 2018. godine ukazalo je na nove vidljive pukotine na istočnoj strani tijela stupa i kapitelu (**sl. 9a i 9b**, plavo), međutim postoje indicije da su ove pukotine postojale i prije, ali da nisu bile vidljive zbog lošije rezolucije skeniranja.[34]

Kako bi se dodatno pojasnili procesi propadanja, od Konzervatorskog odjela u Dubrovniku i Zavoda za obnovu Dubrovnik sakupljena je recentna arhivska dokumentacija te je detaljno iščitana i analizirana.[35] Nakon temeljite analize dokumentacije, dobivene su nove i tada manje poznate informacije o tijeku radova posljednje obnove izvedene u razdoblju 2006. – 2007. godine. Naime, utvrđeno je kako je tijekom sanacije došlo do određenih tehničkih poteškoća i nepredviđenih okolnosti koje su dovele do značajnog odstupanja od *Projekta sanacije Orlandova stupa*. Unatoč odstupanjima, sanacija je uz određene prekide nastavljena, a potom i dovršena u predviđenom roku.[36]

33 Skeniranje je izvela tvrtka Vektrad.o.o, koja posjeduje dozvolu za rad na kulturnoj baštini, a koja je i 2014. godine izradila arhitektonsku snimku postojećeg stanja istovjetnom, ali tada manje sofisticiranom metodom. Cilj ponovljenog skeniranja prvenstveno je bio usporediti stanje iz 2014. godine i 2018. godine te tako pratiti progresiju pukotina i oštećenja. Pri analizi stanja uzeta je u obzir i dokumentacija iz 2003. godine – v. GOTOVAC et al., 2003., B.2 Snimak postojećeg stanja.

34 Ove pukotine se ne vide na skenu iz 2014. godine radi lošije rezolucije skeniranja, a nisu ni definirane crtežom. Neki drugi crteži datirani prije ih međutim pokazuju, npr. CRNOGORAC et al, 2014, 57–58.

35 Sakupljena je i pregledana sljedeća dokumentacija: ALMESBERGER, RIZZO, RADIVO, 2003; GOTOVAC et al., 2003; ČORO, 2007; HRANILOVIĆ, TKALČIĆ, 2007; JOKANOVIĆ, PAŠIĆ, 2008; ŽILE, 2008; CRNOGORAC et al., 2014.

36 Dokumentacija svjedoči da je Konzervatorski odjel u Dubrovniku nekoliko puta prekidao radove zbog odstupanja od redovne projektne dokumentacije i tehničkih poteškoća, v. KO-DU, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-18/4-13-16 od 09. 09. 2013., dopis Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine, izvještaj o

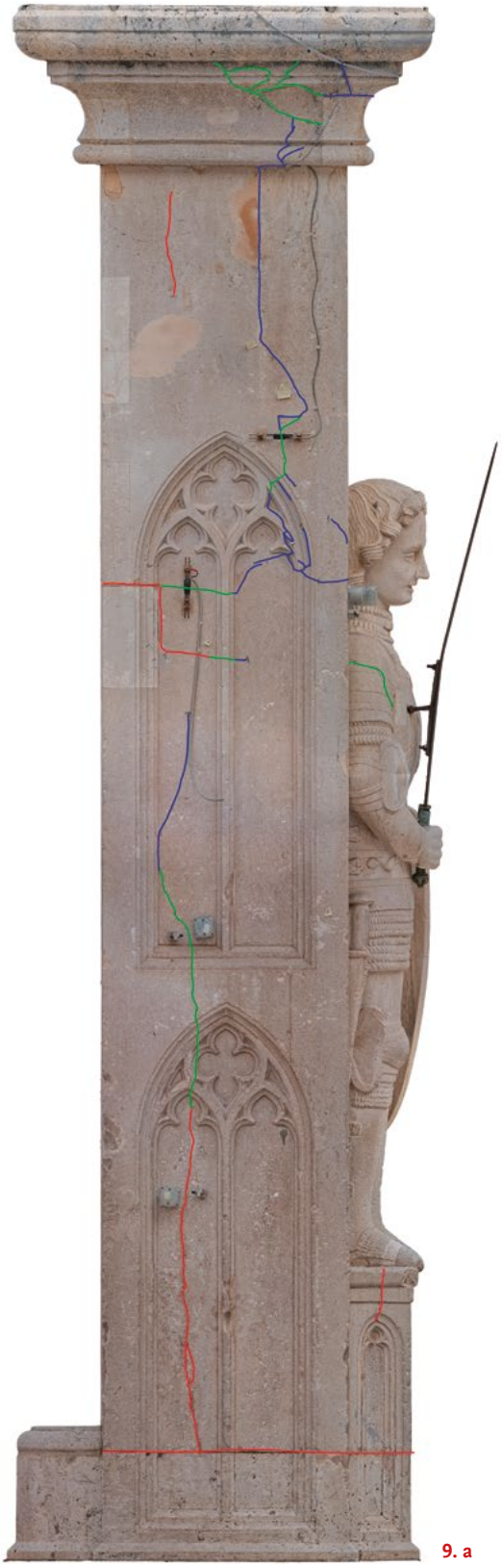

9. a

9. b

2003. godina: pukotine i otvorene sljubnice zabilježene u Gotovac *et al.*

2014. godina : dužinska progresija postojećih pukotina i otvorene sljubnice (vidljive prema snimku Vektre d.o.o. /2014.)

2018. godina: dužinska progresija postojećih pukotina i otvorenih sljubnica (vidljive prema snimku Vektre d.o.o. /2018.)

9. c 9. d

9. Pogledi na razvijeno tijelo Orlandova stupa sa shematskim prikazom pukotina zabilježenih od 2003. do 2018. godine (arhiva HRZ-a, izradila: V. Marinković, 2024.)
View of the pillar of Orlando's Column with a schematic representation of cracks recorded between 2003 and 2018 (HRZ Archive, V. Marinković, 2024)

10. Orlandov stup, tijelo stupa, istočna strana, prikaz vertikalne pukotine, stanje 2021. godine (arhiva HRZ-a, snimka: V. Marinković, 2021.)
Orlando's Column, pillar, east side, vertical crack in 2021 (HRZ Archive, V. Marinković, 2021)

11. Orlandov stup, tijelo stupa, istočna strana, prikaz nestabilnih oštećenja, stanje 2021. godine (arhiva HRZ-a, snimka: V. Marinković, 2021.)
Orlando's Column, pillar, east side, unstable damage in 2021 (HRZ Archive, V. Marinković, 2021)

12. Orlandov stup, tijelo stupa, istočna strana, senzor za mjerenje pomaka pukotina (arhiva HRZ-a, snimka: P. Gamulin, 2021.)
Orlando's Column, pillar, east side, sensor for measuring the displacement of cracks (HRZ Archive, P. Gamulin, 2021)

Odstupanja od *Projekta* koja donekle donose objašnjenje današnjeg stanja Orlandova stupa su sljedeće:[37]

- Centralni trn od nehrđajućeg čelika u tijelo stupa nije postavljen idealno vertikalno, već je došlo do njegova otklona, 1,2 cm prema istoku.[38]
- Sila prednapinjanja trna nije provedena prema *Projektu*, umjesto moment ključem implementirana je hidrauličkim prešama.[39]
- U tijelo stupa unesena je puno veća količina epoksidne smole nego što je to *Projektom* izvorno planirano. Naime, prilikom bušenja rupe u tijelu stupa za postavu centralnog trna došlo je do ekscentriciteta rupe. Promjer rupe povećan je s projektiranih 100 mm na 130 mm, a zbog navedenog se i sloj epoxid smole (kojom se trebao zaliti prostor između centralnog trna i kamena) povećao s projektiranih 10 mm na 25 mm.[40]

Sukus svih informacija filtriranih iz opsežne dokumentacije ukazao je na postojanje ozbiljnog, nesvakidašnjeg i kompleksnog konzervatorsko-restauratorskog problema u kojem se, osim početnog termodinamičkog opterećenja stupa i unosa različitih i za kamen neprimjerenih materijala (epoksid), isprepliće i nekoliko dodatnih i vrlo značajnih negativnih parametra. Prije svega, riječ je o potpunoj ireverzibilnosti posljednjeg zahvata koja u potpunosti onemogućuje bilo kakvu intervenciju na spomeniku bez krajine agresivnih postupaka, metoda i alata. Tu je i temperaturni rad različitih materijala u kamenu te krutost konstrukcije uzrokovana implementacijom materijala i unošenjem sile, koja je dodatno opterećena nepropisnim nagibom centralnog trna. S obzirom na to da su mnoga pitanja vezana za međuodnos povijesnih intervencija i rada konstrukcije te ponašanje pukotina ostala otvorena, u narednom razdoblju preporučeno je daljnje istraživanje i detaljno dijagnostičko ispitivanje.[41]

kronologiji radova na Orlandovom stupu 2002. – 2013. Kronologija navedenih situacija i razlozi prekidanja radova u ovom se radu ne donose jer ih jako teško retrogradno rekonstruirati, a i nisu primarna tema ovog rada.

37 Navode se samo potvrđena odstupanja i činjenice koje su pokrijepljene dokazom i vjerodostojnom dokumentacijom. Postoji niz novinskih članka i kasnijih izvješća koja donose brojne informacije ili pretpostavke koje se ne mogu smatrati relevantnim ili nisu bitne za današnje stanje spomenika, stoga ih autorica ne uključuje u ovaj rad.

38 Razlog navedenome je blokiranje navoja temeljnog ankera i navoja centralnog trna pri njihovoj montaži, a nagib trna potvrđen je geodetskom izmjerom, v. ČORO, 2007, 5; CRNOGORAC et al., 2014, 2.

39 Prema *Projektu sanacije* planira sila prednaprezanja trebala je biti 18 kN. U završnom izvješću navodi se da je sila u centralni trn unesena hidrauličkim presama, ali se ne daje točna informacija o tome kolika je sila. V. ČORO, 2007, 7.

40 ČORO, 2007, 7.

41 U ovom se razdoblju odluka o tijeku radova donosila između sljedećih ustanova i institucija i njihovih predstavnika: MKM, KODU, ZOD, GD, HRZ.

Multidisciplinarna istraživanja i konzervatorsko-restauratorske aktivnosti (od početka 2019. do kraja 2022. godine)

S obzirom na to da su preventivna istraživanja provedena tijekom 2018. godine jasno utvrdila kako je riječ o specifičnom problemu koji zahtijeva multidisciplinarni pristup istraživanju, u projekt je postupno i prema potrebi uključen velik broj referentnih institucija i stručnjaka. Opsežna istraživanja trajala su od početka 2019. godine, a zaključena su krajem 2022. godine. U spomenutom razdoblju provođena je redovita tromjesečna grafička dokumentacija pukotina, na konstrukciji stupa implementiran je složen sustav statičkog monitoringa, obavljeno je višekratno mjerenje dinamičkih parametara konstrukcije te jednokratno sondažno strukturalno istraživanje i ultrazvučno mjerenje kamena. Usporedo s istraživanjima provedeni su probni i preventivni konzervatorsko-restauratorski radovi, te revizija arhivske geomehaničke dokumentacije.[42]

Početkom 2020. godine na inicijativu Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske oformljen je Međunarodni stručni tim za određivanje daljnjeg pristupa problematici postojećih oštećenja na Orlandovu stupu koji se sastojao od stručnjaka ICCROM-a te stručnjaka i predstavnika Grada Dubrovnika, Ministarstva kulture i medija RH (Uprave za zaštitu kulturne baštine), Konzervatorskog odjela u Dubrovniku, Zavoda za obnovu Dubrovnika, Građevinskog fakulteta u Zagrebu i Hrvatskog restauratorskog zavoda.[43] Zadatak stručnog tima bio je praćenje tijeka radova na Orlandovu stupu, provjera i eventualna korekcija predložene metodologije, predlaganje stručnih smjernica i preporuka, te godišnje usuglašavanje dinamike radova, sve prema suvremenim principima struke.

U tekstu koji slijedi donosi se kratki opis postupaka i pregled svih obavljenih aktivnosti za razdoblje 2019. – 2022. godine, preliminarni rezultati istraživanja te zaključak.[44]

IN SITU DOKUMENTACIJA PUKOTINA

Od 2019. godine postojeće su se pukotine bilježile fotografskim i različitim grafičkim metodama kako bi se dobile informacija o dinamici njihove progresije.[45] Početkom 2020. godine, sve su pukotine markirane olovkom na kamenu te su dodatno praćene. Pri periodičnom pregledu markiranih oštećenja u srpnju 2021. godine utvrđena je vrlo blaga aktivnost pukotina na istočnoj strani tijela stupa.[46] Tada je zamijećeno da je vertikalna pukotina, koja se protezala od dna baze do sredine stupa, propagirala u dužinu 0,3 cm. (**sl. 10**) Također, na istočnoj strani stupa iznad reljefne arkade na postojećoj pukotini evidentirano je oštećenje, ali u vidu gubitka (otpadanja) epiderme kamena. Površina izgubljenog materijala bila je oko 0,6 cm^2. Na istoj zoni evidentirana su postojeća oštećenja (u vidu ljusaka) koja su u tom razdoblju postala izrazito nestabilna. (**sl. 11**) Narednih godina nije uočeno rapidno dužinsko napredovanje pukotina ni na jednoj zoni, ali je uočen novi gubitak malih površina materijala (ljusaka), a sve na istočnoj strani tijela stupa. Sva su se oštećenja javljala naglo, tijekom ili nakon ljetnih perioda. S obzirom na pojavu navedenih oštećenja, tijelo stupa je u ljeto 2022. godine skenirano još jednom kako bi se egzaktno zabilježio stupanj oštećenja i njihovo napredovanje.[47]

STATIČKI MONITORING

S obzirom na to da je grafička dokumentacija ukazala na rad konstrukcije i progresiju oštećenja, radi daljnjeg razumijevanja rada pukotina i praćenja njihova ponašanja (prije svega širenja), na Orlandov stup postavljen je sustav statičkog monitoringa.[48] U suradnji Hrvatskog restauratorskog zavoda i Građevinskog fakulteta u Zagrebu (Zavoda za tehničku mehaniku, Laboratorija za ispitivanje konstrukcija) prvo je laboratorijski osmišljen i prilagođen sustav monitoringa, a zatim je sredinom 2019. godine postavljen na spomenik i pušten u rad.[49] Tada je na tijelo stupa postavljeno ukupno sedam baterijskih senzora, od kojih je šest pratilo pomake pukotina i dovodilo ih u vezu s vanjskim utjecajima (oscilacija temperature), dok je sedmi senzor služio za kontrolu rezultata. Obrada prvih podataka mjerenja obavljena u listopadu 2019. godine,

42 Tijekom navedenog razdoblja raspravljalo se i o izradi drugih istraživanja poput geomehaničkih istraživanja ili izrade digitalnog numeričkog modela spomenika, ali se odustalo zbog nemogućnosti nalaženja izvođača ili trenutačnih tehničkih problema.

43 Međunarodni stručni tim sastao se tri puta. Prvi sastanak održan je u Dubrovniku 10. – 12. veljače 2020. godine, drugi sastanak je obavljen *on line* 10. listopada 2021. godine, dok je treći održan u Dubrovniku 4. – 7. srpnja 2022. godine. Na sastancima su sudjelovale sljedeće institucije i njihovi predstavnici i stručnjaci – ICCROM: David Ogers, Matteo Francini, Alison Heritage; GD: Jelka Tepšić, Ana Hilje, Julijana Antić Brautović; ZOD: Mihaela Skurić, MKM/UZKB: Davor Trupković, Tatjana Lolić, Petra Smajić; KO-DU: Antun Baće, Sanja Radović, Božena Popić Kurtela, Eva Žile; GFZ: Ivan Duvnjak; HRZ: Marin Barišić, Vinka Marinković, Borka Milković. Nakon svakog sastanka stručnjaci ICCROM-a su Ministarstvu kulture i medija RH predali završni izvještaj sa završnim smjernicama, prema kojem je HRZ provodio dinamiku radova, v. ODGERS, FRANCINI, HERITAGE, 2020; ODGERS, FRANCINI, HERITAGE, 2021; ODGERS, FRANCINI, HERITAGE, 2022.

44 Riječ o kratkim izvještajima iznesenim s ciljem dobivanja informativne slike o čitavom procesu. Pojedina istraživanja i metodologija istraživanja zaslužuju da budu detaljnije elaborirana i znanstveno objavljena.

45 MARINKOVIĆ, 2019; MARINKOVIĆ 2020.

46 MARINKOVIĆ, 2021.

47 Skeniranje i izradu arhitektonskog nacrta izvela je tvrtka SKIMI 64 d.o.o.

48 MARINKOVIĆ, 2019; DUVNJAK, KROLO, 2019.

49 Primjena statičkog monitoringa vrlo je česta u građevinskoj struci i kod praćenja stanja starih građevina, ali kod objekata skulpturalne javne plastike do sada nije zabilježena. Stoga je prilikom osmišljavanja monitoringa za Orlandov stup trebalo primijeniti specifična znanja, metode i postupke, usuglasiti potrebe konzervatorsko-restauratorske i građevno-inženjerske struke te potrebe terena. Iza svega stoji dugotrajna priprema i suradnja GFZ-a i HRZ-a.

pokazala je širenje pukotina te njihovu vezu s promjenama vanjskih ambijentalnih temperatura.[50] Nakon toga je odlučeno da se izvede nadopuna postojećeg monitoringa te preoblikovanje postojeće radne skele radi dobivanja što preciznijih zaključaka.[51]

Postojeći je monitoring nadopunjen tijekom studenog 2020. godine, a nova se oprema sastojala od deset osjetila za mjerenje pomaka preko pukotina (sl. 12), [52] jednog osjetila za mjerenje pomaka za potrebe temperaturne kompenzacije, sedam osjetila ambijentalne temperature integriranih u osjetilima pomaka, četiri osjetila za mjerenje temperature na površini kamena, jednog osjetila za mjerenje temperature na dubini od 7 cm prema središtu stupa, jednog osjetila za mjerenje temperature ispod čelične ploče na vrhu stupa te jednog dvoaksijalnog osjetila za mjerenje nagiba stupa. Ovakav monitoring zadržan je sve do listopada 2022. godine kada je službeno zaključen. Mjerenja u razdoblju od lipnja 2019. do listopada 2022. godine uzeta su kao referentna, a pokazala su sljedeće:[53]

- Dokazan je trend kontinuiranog širenja pukotina s prosječnim godišnjim prirastom većim od 0,04 mm. (tab. 1)
- Rad pukotina prati ambijentalni temperaturni trend: one se u zimskom periodu zatvaraju, a u ljetnom otvaraju. Usporedba širine pukotine u bilo kojem mjesecu (npr. kolovoz) u odnosu na isti mjesec prethodnih godina pokazuje da je pukotina veće širine.
- Zahvaljujući dvoaksijalnom osjetilu za mjerenje, dokazan je trend nagiba stupa dominantno prema jugu s otklonom od α=25° prema istoku.

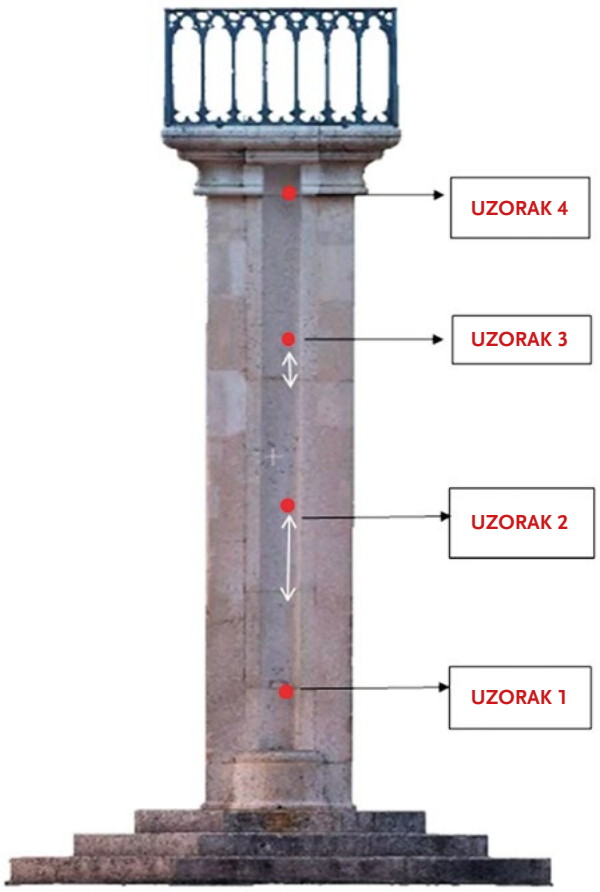

13. Orlandov stup, uzorci uzorkovani s južne strane stupa, stratigrafija uzoraka (arhiva HRZ-a, izradila: V. Marinković, 2022.)
Orlando's Column, samples from the south side, stratigraphy of samples (HRZ Archive, V. Marinković, 2022)

MJERENJE DINAMIČKIH PARAMETARA

U suradnji s Građevinskim fakultetom u Zagrebu (Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija) u razdoblju 2019. – 2022. godine višekratno je izvođeno mjerenje dinamičkih parametara konstrukcije Orlandova stupa. Ponovnim mjerenjem dinamičkih parametara u određenim periodima pokušalo se utvrditi je li došlo do njihove promjene, a samim time i je li došlo do pada krutosti konstrukcije/stupa. Prvo mjerenje izvedeno je u lipnju 2019. godine, potom u svibnju i studenom 2020. godine, te u srpnju 2021. godine, a nakon toga u ožujku i listopadu 2022. godine.[54] Analizom svih dosadašnjih mjerenja utvrđen je pad vlastite frekvencije od inicijalnog mjerenja. Riječ je o malim promjenama, što se može tumačiti kao promjena pada krutosti konstrukcije (širenja pukotina) ili promjena uslijed mjerenja pod različitim temperaturnim uvjetima.[55]

STRUKTURALNA ISTRAŽIVANJA/SONDIRANJA SPOMENIKA

Tijekom lipnja i rujna 2022. godine obavljeno je sondažno bušenje i istraživanje na južnoj strani stupa radi dobivanja uzorka (poprečnog presjeka tijela stupa do središnjeg trna) i informacija o stanju epoksidnog ljepila i centralnog trna u jezgri stupa.[56] Tom prilikom po vertikali su uzeta četiri uzorka, a bušenje je izvršeno uz upotrebu svrdla promjera Ø 3 cm. Zaključeno je da je epoksid u dobrom

50 DUVNJAK, KROLO, 2019, 9–13.

51 Smjernice su donesene tijekom prvog radnog sastanka Međunarodnog stručnog tima za određivanje daljnjeg pristupa problematici postojećih oštećenja na Orlandovu stupu; v. ODGERS, FRANCINI, HERITAGE, 2020, 25. Preoblikovanje skele izvršeno je u lipnju 2020. godine. Konstrukcija skele ostala je ista, no uklonjena je OSB oplata i umjesto nje postavljena armaturna pocinčana mreža. Preoblikovana skela omogućila je dodatan prodor svjetlosti i temperature direktno na stup (realna situacija na terenu) i preciznije mjerenje.

52 MARINKOVIĆ, 2020; DUVNJAK, KROLO, 2020.

53 MARINKOVIĆ, 2022; DUVNJAK, KROLO, 2022.

54 DUVNJAK, KROLO, 2019; DUVNJAK, KROLO, 2021; DUVNJAK, KROLO, 2022.

55 DUVNJAK, KROLO, 2022, 7.

56 MARINKOVIĆ, 2022.

UZORAK 1

1. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, u dobrom stanju.

2. SLOJ
Portland Cement
Kompaktan, u dobrom stanju.

3. SLOJ
Epoksid sa plastičnom cjevčicom za injektiranje
Kompaktan, u dobrom stanju.

5. SLOJ
Epoksid sa kvarcom
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 6 cm

4. SLOJ
Kamen (vapnenac, dolit ili sivac)
Kompaktan s pukotinom, nije originalni kamen.

UZORAK 2

cca 10 cm

1. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 3 cm

2. SLOJ
Portland Cement i kamen iz 1. sloja
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 2,5 cm

3. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 2,5 cm

4. SLOJ
Epoksid sa kvarcom
Kompaktan, u dobrom stanju.

UZORAK 3

cca 7,5 cm

1. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 5 cm

2. SLOJ
Portland Cement
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 2 cm

3. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, oštećen prilikom uzorkovanja.

cca 3,5 cm

4. SLOJ
Epoksid sa kvarcom
Kompaktan, u dobrom stanju. Zatečen dobro pričvršćen za centralni trn.

UZORAK 4

cca 15 cm

1. SLOJ
Kamen (vapnenac)
Kompaktan, u dobrom stanju.

cca 3,3 cm

2. SLOJ
Epoksid (čisti)
Kompaktan, u dobrom stanju. Zatečen dobro pričvršćen za centralni trn.

Tab. 1 Orlandov stup, analiza prosječnog godišnjeg prirasta pukotina, statički monitoring za razdoblje 2019. – 2022. (prema I. Duvnjak, 2022, 15)
Orlando's Column, analysis of the average annual growth of cracks, structural monitoring between 2019 and 2022 (from: I. Duvnjak, 2022, 15)

	Širina pukotina za mjesec/godina				Prosječni godišnji prirast (mm)
Mjerno mjesto	08/2019	08/2020	08/2021	08/2022	
1	0,149	0,232	0,276	0,300*	0,050
2	0,093	0,146	0,174	0,218	0,042
3	0,111	0,142	0,159	0,195	0,028
4	0,072	0,071	0,091	0,108	0,012
5	0,113	0,168	0,217	0,252	0,046
6	0,152	0,200*	0,259	0,322	0,057
				Sveukupni prosjek:	0,039

Napomena: * iskazane vrijednosti su pretpostavljene s obzirom na prethodni trend rezultata

stanju, kompaktan te dobro vezan za kamen i centralni trn. Endoskopom je pregledan centralni trn i utvrđeno je da na njemu nema znakova korozije. Stratigrafija slojeva je prikazana i objašnjena na slici br. 13. Svi slojevi koji slijede nakon sloja kamena, rezultat su recentnih intervencija, tj. obnove provedene 2007. godine.

ULTRAZVUČNO MJERENJE KAMENA

Ultrazvučno mjerenje Orlandova stupa provedeno je radi detektiranja dubine i međusobne povezanosti postojećih horizontalnih i vertikalnih pukotina. Ispitivanje je provedeno u listopadu 2022. godine u suradnji HRZ-a sa Zavodom za gradbeništvo Slovenije. Na temelju ultrazvučnog mjerenja zaključeno je sljedeće:[57]

- Konstrukcija stupa izgubila je svoj strukturni integritet zbog pukotina koje su potpuno razbile strukturu ili/i zbog nepovezanosti hibridne strukture uzrokovane umetanjem centralnog trna i novih materijala.
- Kvaliteta kamena s vremenom opada.
- Modul elastičnosti nije se mogao odrediti, ipak dobivena brzina ukazuje na ponašanje materijala s povećanjem deformacija (širina pukotine) pri konstantnom naprezanju.
- Pukotine šire od 0,7 mm protežu se do centralnog trna i potpuno cijepaju mikrostrukturu stupa.

PROBNI I PREVENTIVNI KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI

Tijekom navedenog perioda na nekoliko zona izvršeni su probni konzervatorsko-restauratorski zahvati zapunjavanja pukotina te stabilizacija nestabilnih zona kamena. Probni zahvati izvršeni su s ciljem praćenja ponašanja materijala, a stabilizacija nestabilnih ljusaka kako bi se spriječio gubitak nestabilnih dijelova kamena.[58]

U rujnu 2020. godine pet postojećih horizontalnih pukotina zapunjeno je mineralnim mortom u dužini od oko 10 cm. Zapune su promatrane na mjesečnoj bazi. U srpnju 2021. godine na svim su zapunama (osim na zapuni sljubnice između kamenih elemenata na južnoj strani stupa) evidentirana oštećenja u vidu tanke pukotine (debljina dlake) uslijed rada konstrukcije. Potrebno je istaknuti kako u kasnijim promatranjima nije evidentiran napredak pucanja morta ili gubljenje materijala, što je pokazatelj da se pukotine mogu u budućnosti zapuniti vrstom ovakvog morta radi sprečavanja nakupljanja vlage ili kišnice u unutrašnjosti spomenika.[59]

REVIZIJA ARHIVSKE GEOMEHANIČKE DOKUMENTACIJE

Tijekom 2021. godine obavljena je revizija postojeće arhivske geomehaničke dokumentacije[60] koja je predana na analizu nezavisnom stručnjaku.[61] Iz postojeće dokumentacije mogli su se okvirno rekonstruirati geološki slojevi ispod Orlandova stupa, te potencijal likvefakcije.[62]

57 DOLENEC, BRUNČIČ, 2022, 19.

58 MARINKOVIĆ, 2021.

59 Ovu se vrstu zahvata do sada izbjegavalo obaviti zbog bojazni da će, zbog rada konstrukcije, doći do otpadanja materijala i njegova zadržavanja u unutrašnjosti konstrukcije. Osim što bi takav zahvat bio u potpunosti ekonomski neisplativ, postojala je mogućnost da materijal u pukotinama donekle amortizira rad pukotina, što bi dovelo do pogrešnog tumačenja rezultata statičkog monitoringa.

60 Geotehnički istražni radovi i seizmička mikrorajonizacija stare gradske jezgre Dubrovnika, Fakultet Građevinskih znanosti, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1981.

61 v. ŠILHARD, 2021.

62 Jedna od smjernica *Međunarodnog stručnog tima* bila je da se obave geomehanička istraživanja u blizini Orlandova stupa. S obzirom na to da je pločnik oko stupa saniran početkom 2020. godine, te s obzirom na to da je utvrđeno kako postoji dobra arhivska geomehanička dokumentacija područja oko stupa, u dogovoru s nadležnim KODU-om te ZOD-om, odlučeno je da se prednost da analizi postojeće dokumentacije o ranije provedenim istraživanjima. Tada je zaključeno (s obzirom na sastav tla na lokaciji) da se novim istraživanjima neće dobiti kvalitetniji rezultati. Za sada se od daljnjih istraživanja odustalo, no potrebno je napomenuti da nije isključena potreba njihove provedbe u budućnosti.

Istraživanja provedena u razdoblju 2019. – 2022. godine pokazala su veliku krutost konstrukcije (koja s vremenom opada), širenje postojećih vertikalnih pukotina i pojavu novih strukturnih površinskih oštećenja na istočnoj strani stupa. Također, dokazan je dominantan trend nagiba stupa prema istoku te činjenica da vertikalne pukotine idu duboko u strukturu kamena, sve do epoksidnog ljepila i centralnog trna. Dužinska progresija pukotina nije dokazana u značajnijoj mjeri. Zaključeno je da progresija oštećenja nastajte radom različitih materijala i centralnog prednapregnutog trna uslijed fluktuacije ambijentalnih temperatura. Utvrđeno je da je spomenik radikalno oštećen i trenutačno nije sposoban vršiti svoju funkciju (nosač jarbola i zastave). Međutim, unatoč svemu, napredovanje oštećenja postupno je evidentirano u malim vrijednostima, stoga nije utvrđena opasnost od neposrednog urušavanja ili radikalnog gubitka pojedinih dijelova Orlandova stupa. Usuglašeno je da njegovu daljinu obnovu treba vršiti postupno i na licu mjesta, prije svega pokušavajući minorizirati unutrašnji rad materijala. Kao jedan od sljedećih i logičnih koraka predložen je pokušaj relaksacije (otpuštanja) sile u centralnom trnu s ciljem smanjenja prednapregnutosti konstrukcije stupa te posljedičnog usporavanja širenja pukotina.

Konzervatorsko-restauratorske aktivnosti: pripremni radovi i pokušaj otpuštanja sile centralnog trna (od početka 2023. do veljače 2024. godine)

Tijekom 2023. godine obavljeni su pripremni zahvati za pokušaj ručnog popuštanja sile centralnog trna na Orlandovu stupu. Pripremi zahvati podrazumijevali su: preventivno-sigurnosno podupiranje konstrukcije stupa, postavljanje uređaja za praćenje ponašanja pukotina (reducirani monitoring),[63] te privremeno uklanjanje metalne ograde s vrha stupa. U isto je vrijeme i trajno uklonjena recentna ploča od nehrđajućeg čelika s vrha stupa te je osiguran pristup centralnom trnu. Tijekom travnja i svibnja 2023. godine višekratno je obavljen probni pokušaj ručnog popuštanja sile, ali bez uspjeha.[64] (**sl. 14**)

Unutar stručnog tima dogovoreno je da se krene u pokušaj strojnog popuštanja sile centralnog trna (uz pomoć hidrauličke preše).[65] Izrađen je novi statički projekt skele i nacrt popuštanja sile,[66]oformljen je tehnički tim,[67] izrađen je *Protokol - program otpuštanja centralnog trna (tijek unošenja sile čupanja)*[68] te su osigurani svi potrebni tehnički uvjeti[69] i sakupljena odobrenja od nadležnih tijela.

14. Orlandov stup, pokušaj ručnog popuštanja sile centralnog stupa (arhiva HRZ-a, snimka: V. Marinković, 2023.)
Orlando's Column, an attempt to manually release the force on the central pillar (HRZ Archive, V. Marinković, 2023)

Tijekom siječnja 2024. godine na Orlandovu stupu proveden je pokušaj strojnog popuštanja sile centralnog trna.[70] Postupak otpuštanja aksijalne sile centralnog trna provodio se u četiri pokušaja. (**sl. 15, 16**) Uzimajući

63 Postavljeni su baterijski senzori koji kojim su se trebale očitati okom nevidljive promijene na bilo kojoj od pukotina tijekom pripremnih radova na Orlandovu stupu. Ovaj monitoring treba razlikovati od složenog sustava statičkog monitoringa, a postavljen je u svrhu sigurnosti i praćenja stanja tijekom pripremnih radova, iako je usput je praćen i redovni rad pukotina v. DUVNJAK, KROLO, 2023.

64 MARINKOVIĆ, 2023; MATKOVIĆ, 2023.

65 Strojno popuštanje sile predloženo je i okvirno razrađeno u ODGERS, FRANCINI, HERITAGE, 2022, 8, 22.

66 MATKOVIĆ, 2023a.

67 Tehnički tim činile su sljedeće institucije i tvrtke: KO-DU (nadzor na terenu), HRZ (koordiniranje projekta i sudionika), Građevinar-Quellind.o.o (tehnička pripomoć na terenu, prenamjena i održavanje skele), GFZ (sigurnosno praćenje pukotina na terenu prilikom otpuštanja sile), Canosa Inženjering d.o.o (statički nadzor), tvrtka licencirana za rad s hidrauličkom presom i licenciranim radnicima;podaci o izvođaču na zahtjev izvođača nisu objavljeni (najam i rukovanje hidrauličkom prešom).

68 MARINKOVIĆ, MATKOVIĆ, 2023. Protokolom su osigurane informacije i upute ponašanja za sve članove tima, a uključivale su informacije o tijeku unošenja sile. Protokolom je određen maksimalan unos sile.

69 Tehnički uvjeti podrazumijevali su pripremu i preoblikovanje skele, izradu specijalnog ključa za odvrtanje matice i instaliranje dodatnih senzora za praćenje rada pukotina.

70 MARINKOVIĆ, 2024.

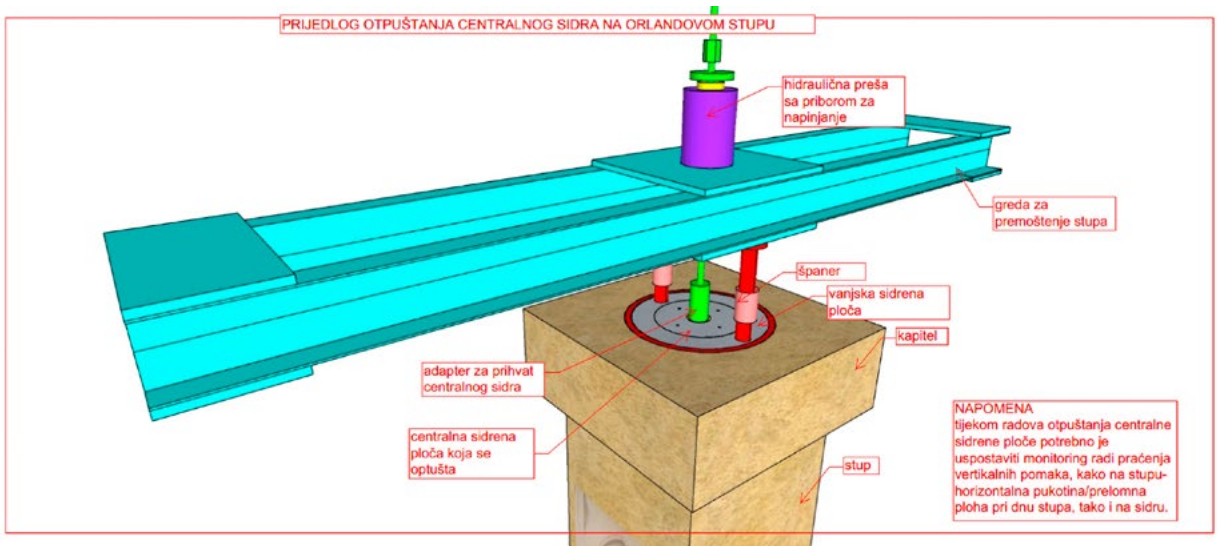

15. Orlandov stup, shema prijedloga otpuštanja centralnog sidra/trna uz pomoć hidrauličke preše (arhiva HRZ-a, izradili: I. Matković, V. Marinković, neimenovani autor 2024.)
Orlando's Column, drawing of the proposed release of the central anchor/mandrel with the help of a hydraulic press (HRZ Archive, I. Matković, V. Marinković, anonymous author 2024)

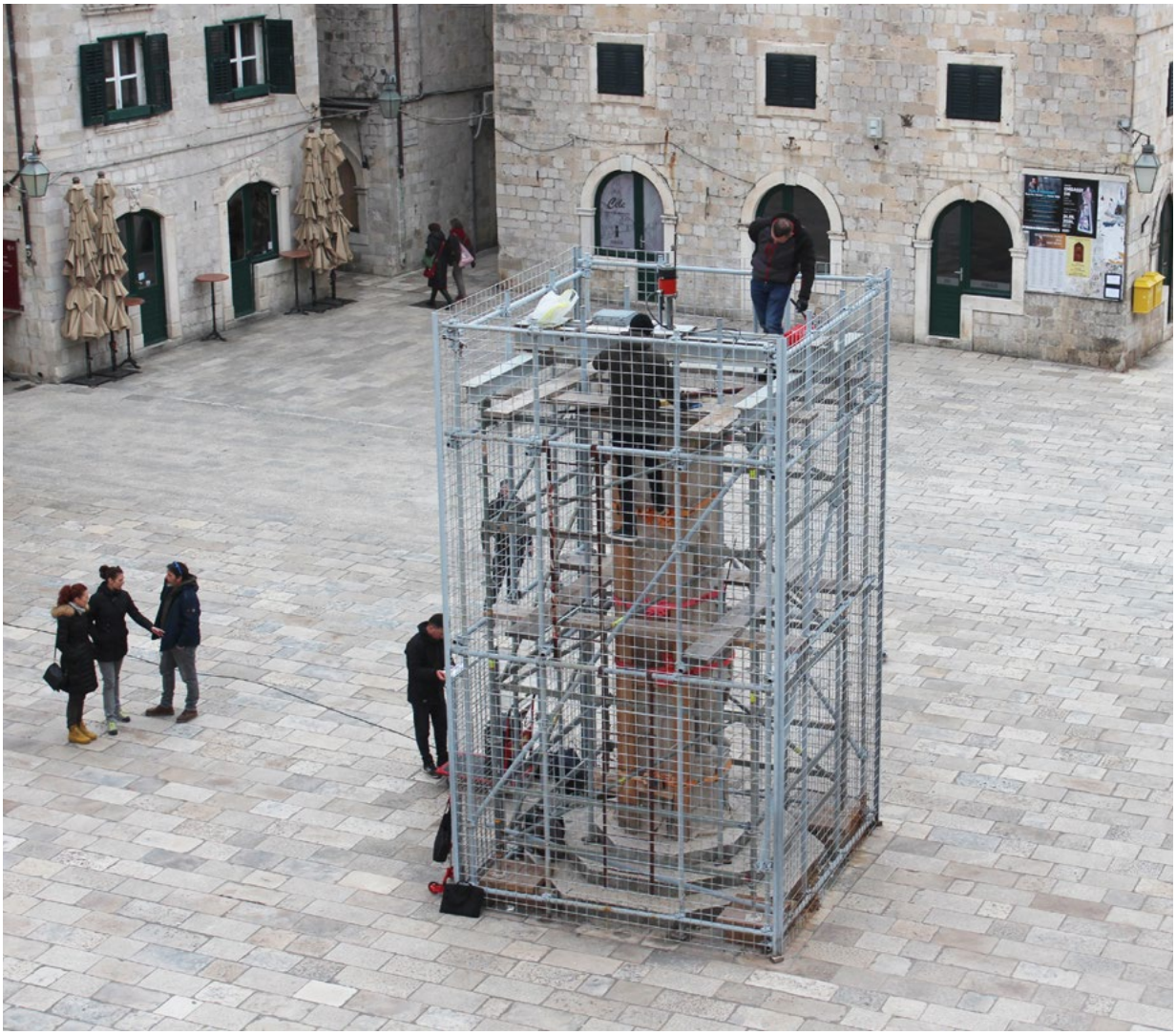

16. Orlandov stup, pokušaj otpuštanja sile na centralnom trnu uz pomoć hidrauličke preše (arhiva GDU, 2024.)
Orlando's Column, an attempt to release the force on the central mandrel with the help of a hydraulic press (GDU archive, 2024)

u obzir statički sustav otpuštanja sile u centralnom trnu, korištena su dva modela otpuštanja:

- Model 1 – otpuštanje sile nanošenjem opterećenja preko krute čelične grede na privremenu nosivu skelu, bez nanošenja opterećenja na kameni stup
- Model 2 – otpuštanje sile nanošenjem opterećenja preko krute čelične grede poduprte španerima koji su oslonjeni na vanjski sidreni prsten.

Maksimalna vrijednost nanesene aksijalne sile iznosila je 70kN. Opterećenje se nanosilo na dva načina: direktnom vlačnom silom preko nosive skele i preko nanošenja opterećenja na vanjski sidreni prsten. Za vrijeme opterećenja pokušalo se preko kraka sile (kraka dužine cca L=1 m) otpustiti centralnu sidrenu ploču.[71] Za vrijeme procesa mjereni su pomaci u relevantnim presjecima i na mjestima postojećih pukotina. Kontrolirano strojno popuštanje sile nije dalo rezultat, a na Orlandovu stupu, s pomoću monitoringa, zabilježene su zanemarive promjene pomaka/rada pukotina za vrijeme unošenja aksijalne sile.[72] Osnovni je razlog neuspjelog pokušaja, vrlo vjerojatno, veliko trenje između vanjskog plašta cijevi matice i epoksi smole kojom je zaliven prostor između cijevi matice i okolnog kamena, kao i veliko trenje navojnog spoja cijevi matice. Dodatni razlog mogao bi biti i zapečenost, odnosno sraslost navoja matice i cijevi uzrokovano prednaprezanjem centralnog trna, kao i uvedenim prednaponom s posljedicom velikog trenja navojnog spoja cijevi matice i vanjskog plašta centralne cijevi, koje treba savladati prilikom odvijanja.[73] Iako je ovakav rezultat djelomično bio očekivan, zahvat je ipak proveden kako bi se osigurala kontrola i postupnost te kako bi se iscrpila sva tehnička riješena na terenu koja su podrazumijevala minimalnu invazivnostprema strukturi spomenika.

Umjesto zaključka / diskusija autorice o aktualnim temama: postavljanje replike i daljnje smjernice za rad

U iznesenom tekstu autorica je pokušala rekonstruirati kronologiju zahvata na Orlandovu stupu od njegova nastanka do 2018. godine, s ciljem razumijevanja problematike njegova propadanja i nastanka oštećenja. Drugi dio rada napisan je kako bi se objasnile aktivnosti provođene u razdoblju od 2018. do 2024. godine, te suvremeni metodološki pristup. S obzirom na to da je tijekom provedbe istraživanja, stručna, ali i laička javnost vrlo često postavljala pitanje zašto spomenik nije demontiran i postavljen u muzej, autorica se smatra dužnom kratko osvrnuti i na ovu temu, iako je ona više puta naglašena u tekstu. Naime, posljednjom obnovom (2006. – 2007 godine), umetanjem centralnog trna čitavom dužinom u spomenik, njegovim temeljenjem u tlo u dužini od 4 m te zalijevanjem trna epoksidom, onemogućena je reverzibilnost zahvata, odnosno rastavljanje spomenika bez krajnje agresivnih metoda i postupaka. Inzistiranjem na prijenosu Orlandova stupa u muzej, kamena struktura spomenika zadobila bi još veća oštećenja, a sam spomenik i lokacija u potpunosti bi izgubili autentičnost i svoju osnovnu funkciju. S obzirom na to da je početnim istraživanjima dokazno da Orlandov stup trenutačno nije u opasnosti od neposrednog rušenja ili radikalnog gubitka kamene plastike, priklonili smo se manje radikalnom pristupu, a to je kontrolirani i postupni pokušaj zaustavljanja rada novoimplementiranih materijala u kamen, čime bi se zaustavili štetni procesi degradacije kamena. Ako se navedeno ostvari, moguće je promišljati o konačnoj stabilizaciji spomenika i njegovoj krajnjoj konzerviranju-restauriranju *in situ*. Iako pokušaj opuštanja sile centralnog trna (koji je preduvjet za sve daljnje radove, pa čak i za demontažu spomenika), za sada nije bio uspješan, ne znači da su iscrpljene sve tehničke mogućnosti rada na terenu. U razdoblju koje slijedi treba težiti smanjenju krutosti stupa, što je moguće ostvariti kontroliranim otvaranjem poleđine vrha stupa, te mehaničkom uklanjanju (rezanju) vrha centralnog trna s maticom. Daljini rad na terenu zasigurno će otvoriti neka nova pitanja, ali ponuditi i nova rješenja. Za kraj, potrebno je naglasiti kako faksimilska obnova i dislokacija spomenika jest opcija, ali tek kada se na terenu iscrpe sve moguće tehničke opcije i kada se utvrdi kako je to zaista jedino moguće rješenje.[74] ■

71 DUVNJAK, KROLO, 2024.

72 DUVNJAK, KROLO, 2024.

73 MATKOVIĆ, 2024.

74 Ovakav stav zauzeo je Konzervatorski odjel u Dubrovniku tijekom 2014. godine, prihvatilo ga je Ministarstvo kulture i medija i Hrvatski restauratorski zavod, a potom i svi stručnjaci Međunarodnog stručnog tima za određivanje daljnjeg pristupa problematici postojećih oštećenja na Orlandovom stupu. Uostalom, propisan je i najznačajnijim međunarodnim dokumentom u domeni zaštite spomenika – Venecijanskom poveljom.

Izvori

ALMESBERGER DARIO, RIZZO MARCO, RADIVO GIULIO, Orlandov stup u Dubrovniku – Ispitivanje stanja konstrukcije, SER.CO.TEC., Trieste, 2003. / Arhiv ZOD

CRNOGORAC MILAN, GOTOVAC BLAŽ, MEDER FERDINAND, MALINAR HRVOJE, GALIĆ JOSIP, NOVAKOVIĆ GRUJO, Stručna studija – ekspertiza o oštećenjima te načinu sanacije Orlandovog stupa u povijesnoj jezgri Dubrovnika, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik, 2014. / Arhiv ZOD

ČORO DRAGAN, Završno izvješće o izvedenim radovima sanacije Orlandovog stupa, Dom izgradnja d.o.o, Dubrovnik, 2007. / Arhiv ZOD

DOLENEC SABINA, BREUNČIČ ANA, Report 990 / 22–480–2on non-destructiv eultrasonic assessment of structural integrity of Orlando columnin Dubrovnik, Zavod za gradbeništvo Slovenije, 2022. / Arhiv HRZ/ SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Inicijalno izvješće o statičkom monitoringu pukotina na Orlandovom stupu u Dubrovniku, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2019. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Izvješće br. 2 o statičkom monitoring u pukotina na Orlandovom stupu u Dubrovniku, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2019. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Izvješće br. 3 statički monitoring pukotina i mjerenje dinamičkih parametra na Orlandovom stupu u Dubrovniku, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2020. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Godišnji izvještaj o statičkom monitoringu na Orlandovom stupu za 2020. godinu, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2020. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Izvještaj o statičkom monitoringu na Orlandovom stupu do perioda 11/2021, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2021. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Određivanje dinamičkih parametra na Orlandovom stupu, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2021. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Završni izvještaj o statičkom monitoringu rada pukotina na Orlandovom stupu od lipnja 2019. do listopada 2022., Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2022. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Eksperimentalno određivanje dinamičkih parametra na Orlandovom stupu za 2022. godinu, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2022. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO,O statičkom monitoringu rada pukotina na Orlandovom stupu od ožujka 2023. do prosinca 2023, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2023. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

DUVNJAK IVAN, KROLO JOŠKO, Izvješće o praćenju rada pukotina za vrijeme otpuštanja aksijalne sile centralnog trna na Orlandovom stupu u Dubrovniku, Sveučilište u Zagrebu, Građevinski fakultet, Zavod za tehničku mehaniku, Laboratorij za ispitivanje konstrukcija, Zagreb, 2024. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

GOTOVAC BLAŽ, ČULJAK IVANA, PEKOVIĆ JELICA, PEKOVIĆ ŽELJKO, BUŠKO ŽELJKA, RADONIĆ ANTONIA, Orlandov stup – Projekt sanacije TD 34/03, Građevinski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2003. / Arhiv ZOD

Geotehnički istražni radovi i seizmička mikrorajonizacija stare gradske jezgre Dubrovnika, Fakultet Građevinskih znanosti, Zavod za geotehniku, Zagreb, 1981. / Arhiv ZOD

HRANILOVIĆ MARKO, TKALIČIĆ DAMIR, Izvještaj o računskom i modelskom ispitivanju Orlandovog stupa u Dubrovniku 21-3680/07, Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb, 2007. / Arhiv ZOD

JOKANOVIĆ OGNJEN, PAŠIĆ MIRZA, Orlandov stup u Dubrovniku – Izvještaj o stanju spomenika sa osvrtom na dosadašnja ispitivanja uz računske analize, Sarajevo, 2008. / Arhiv ZOD

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA:612-08/02-01/460, URBROJ: 532-10-12/1-12/9-ŽB/OS-03-03, od 8. 01. 2003., dopis Gradu Dubrovniku o utvrđivanju oštećenja na Orlandovom stupu / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/02-01/460, URBROJ: 5532-10-12/7-SR-03-03, od 13. 01. 2003., dopis SER.CO.TEC.-u, zamolba za izradu ponude / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ:532-04-18/4-13-16 od 09. 09. 2013., dopis Ministarstvu kulture Upravi za zaštitu kulturne baštine, izvještaj o kronologiji radova na Orlandovom stupu 2002.-2013. / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ: 532-04-18/4-13-13 od 18. 03. 2013., dopis Gradu Dubrovniku, traži se hitna intervencija, uklanjanje jarbola sa zastavom / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/12-01/1461, URBROJ:532-04-20/5-SR-12-10 od 11. 10.2 012., dopis Ministarstvu kulture Upravi za zaštitu kulturne baštine, zamolba za hitnom intervencijom (izradom stručnih ekspertiza) na Orlandovom stupu /Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/15-05/0303, URBROJ:532-04-02-17/3-15-3od 09. 05. 2014., dopis Zavodu za obnovu Dubrovnika, odgovor na zahtjev

za izdavanjem uvjeta za izradu projektne dokumentacije za sanaciju Orlandovog stupa / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/15-05/0303, URBROJ: 532-04-02-17/3-16-05od 16. 05. 2015., dopis Ministarstvu kulture Upravi za zaštitu kulturne baštine, očitovanje na stručnu ekspertizu na Orlandovom stupu / Arhiv KO-DU.

Konzervatorski odjel u Dubrovniku, KLASA: 612-08/17-05/0375, URBROJ: 532-04-02-17/1-17-06od 06. 09. 2017., dopis Ministarstvu kulture, Upravi za zaštitu kulturne baštine, očitovanje Zahtjev Zavoda za obnovu Dubrovnika za izdavanjem posebnih uvjeta, prethodnog odobrenja, suglasnosti za uklanjanje, te odobrenje za izradu replike kulturnog dobra na Orlandovom stupu u Dubrovniku / Arhiv KO-DU.

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup – Okončani izvještaj: izrada dokumentacije postojećeg stanja i 3D mikroskeniranje s fotogrametrijskom izmjerom, Zagreb, 2018. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup – Preliminarni stručni izvještaj o realizaciji programa prema ugovoru 26-130-19, Zagreb, 2019. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup – Preliminarni stručni izvještaj o realizaciji programa prema ugovoru 26-130-20, Zagreb, 2020. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup – Izvještaj o aktivnostima u 2020. i 2021. godini, Zagreb, 2021. /Arhiv HRZ/ SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup - Preliminarni stručni izvještaj o realizaciji programa prema ugovoru 26-130-22, Zagreb, 2022. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup - Preliminarni stručni izvještaj o realizaciji programa prema ugovoru 26-0041-23, Zagreb, 2023. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, Dubrovnik, Orlandov stup - Preliminarni izvještaj o aktivnostima za razdoblje od siječnja 2023. – veljače 2024. godine, Zagreb 2024. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MARINKOVIĆ VINKA, MATKOVIĆ IVO, Dubrovnik, Orlandov stup / Protokol – program otpuštanja centralnog trna (tijek unošenja sile čupanja) na Orlandovom stupu u Dubrovniku, Zagreb, 2023./ Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MATKOVIĆ IVO, Očitovanje o statičkom nadzoru prilikom ručnog otpuštanja centralnog trna, kao i pregledu preventivno-sigurnosne konstrukcije Orlandovog stupa, Canosa Inženjering d.o.o, Dubrovnik, 2023. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MATKOVIĆ IVO, Skela za presu za otpuštanje centralnog trna konstrukcije Orlandovog stupa u povijesnoj jezgri Dubrovnika T.D. 42/23, Canosa Inženjering d.o.o, Dubrovnik, 2023. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

MATKOVIĆ IVO, Očitovanje o statičkom nadzoru prilikom pokušaja otpuštanja centralnog trna konstrukcije Orlandovog stupa u povijesnoj jezgri Dubrovnika, Canosa Inženjering d.o.o, Dubrovnik, 2024. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

ODGERS DAVID, FRANCINI MATTEO, HERITAGE ALISON, ICCROM Technical Advisory Mission Assessment of the Orlando Column, Dubrovnik, Croatia 11 – 12 February 2020, Report of Findings, ICCROM, Rome, 2020. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

ODGERS DAVID, FRANCINI MATTEO, HERITAGE ALISON, The Orlando Column, Dubrovnik, Croatia, Review of Monitoring Campaign 2020-2021, Report of preliminary findings, ICCROM, Rome, 2021. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

ODGERS DAVID, FRANCINI MATTEO, HERITAGE ALISON, The Orlando Column, Dubrovnik, Croatia, Final Report, ICCROM, Rome, 2022. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

ŠILHARD VLADIMIR, Dubrovnik, Orlandov stup – stručno mišljenje, tumačenje i analiza dosadašnje geomehaničke dokumentacije, Geoexpert GTB d.o.o za istraživanja, projektiranje i izgradnju, Zagreb 2021. / Arhiv HRZ / SNB OZKP ST

ŽILE IVICA, Rezultati arheološkog istraživanja kod Orlandovog stupa, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, Dubrovnik, 2008. / Arhiv ZOD

Literatura

FISKOVIĆ CVITO, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1950–1951. godine, *Zbornik zaštite spomenika kulture,* 2 (1952.), 143–166

FISKOVIĆ IGOR, Kiparstvo, u: *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće*, Muzejski prostor i Dubrovački muzeji, Zagreb - Dubrovnik, 1987, 125–167

FISKOVIĆ IGOR, Orlandov stup u dubrovačkom kiparstvu, u: *Orlando - simbol slobode, katalog izložbe (Dubrovnik, Knežev dvor, 14. 9. 2019. – 4. 1. 2020.)*, Dubrovnik, 2019., 110–112

JANEKOVIĆ RÖMER ZDENKA, *Okvir slobode*, Zagreb-Dubrovnik, 1999.

KONJEVOD MARA, Orlandov stup: od nastanka do danas, Sveučilište u Zagrebu Filozofski fakultet Odsjek za povijest umjetnosti, Zagreb 2021. (diplomski rad)

LUPIS VINICIJE B., Orlandov stup u likovnoj umjetnosti, u: *Orlando – simbol slobode, katalog izložbe(Dubrovnik, Knežev dvor, 14. 9. 2019. – 4. 1. 2020.)*, Dubrovnik, 2019, 150–192.

MARUŠIĆ MARKO MATIJA, Dubrovački Orlando: izvori, autori i otvorena piranja, u: *Dubrovnik, časopis za književnost i znanost*, god. XXX, 2 – 3 (2019.), 48–57

MITIĆ ILIJA, Orlandov stup u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 10-11 (1966.), 233–254

PERKIĆ MARTA, Rezultati arheološkog istraživanja kod Orlandovog stupa, u: *Zbornik u čast Ivici Žili*, Dubrovnik, 2011., 217–228.

Mrežni izvori

www.jutarnji.hr/naslovnica/dva-mjeseca-od-obnove-orlandov-stup-opet-puca-3259121 (pregledano 6. 3. 2024.)
https://dulist.hr/foto-skinut-jarbol-s-orlandovog-stupa/28606/ (pregledano 6. 3. 2024.)
https://www.dubrovnik.hr/uploads/20140830/SlGlasnik062002.pdf (pregledano 12. 3. 2024.)

Popis kratica

GD – Grad Dubrovnik
GFZ – Građevinski fakultet Zagreb
ICCROM – International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property/ Međunarodni centar za očuvanje i restauriranje dobara kulturne baštine
HRZ – Hrvatski restauratorski zavod
HRZ/SNB OZNB ST – Hrvatski restauratorski zavod / Služba za nepokretnu baštinu / Odsjek za kamenu plastiku, Odjela za nepokretnu baštinu, sjedište Split
KO-DU – Konzervatorski odjel u Dubrovniku Ministarstva kulture i medija
MKM-UZKB– Ministarstvo kulture i medija, Uprava za zaštitu kulturne baštine
ZOD – Zavod za obnovu Dubrovnika

Summary

Vinka Marinković

ORLANDO'S COLUMN IN DUBROVNIK: CHRONOLOGY OF CONSERVATION

The chronology of conservation of Orlando's Column dates back to 1825. This paper reconstructs the repairs carried out on the monument, and provides a detailed overview of conservation and restoration between 2018 and the present. It should be mentioned that lateral vertical cracks were noticed on Orlando's Column in 2007 after it had gone through a complete restoration project. The aforementioned damage, the fact that the Late Gothic monument had recently been restored, and that it is an important symbol of the city of Dubrovnik, garnered a lot of public interest and required a precise diagnosis of the problem. In 2018, protective scaffolding was placed around the Column and the Croatian Conservation Institute began an extensive research project. The research included an inspection, detailed recording of the object, and analysis of the existing archival documentation, which provided insight into the source of the damage. Research continued between 2019 and 2022. At that time, a structural monitoring system was designed and placed *in situ* to further study the cracks. Structural monitoring was accompanied by additional extensive technical research: measuring dynamic parameters, performing structural and ultrasonic measuring of the stone, and trial conservation and restoration. Research results helped determine the cause of the cracks, and precise guidelines were adopted for further conservation and restoration to be carried out in 2023 and 2024. The work entailed loosening the force of the central mandrel of Orlando's Column, which unfortunately did not reduce the damage's progression. On the basis of the research conducted, the author offers new recommendations and suggestions for further work that needs to be carried out on the monument that would ensure complete *in situ* conservation and restoration.

KEYWORDS: Dubrovnik, Orlando's Column, limestone, epoxy, pre-stressing, static monitoring, ultrasonic testing, releasing the force of the central mandrel

Novi prilozi istraživanju kapele sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca – arhitektura i zidno slikarstvo

Rosana Ratkovčić
Tea Trumbić

Sveučilište Sjever
Odjel za umjetničke studije
Rosana Ratkovčić
rosana.ratkovcic@zg.t-com.hr

Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za zidno slikarstvo i mozaik
Tea Trumbić
ttrumbic@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 20. 6. 2024.

UDK: 726.033.5:272(497.5 Vrbovac)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.4

SAŽETAK: U radu su predstavljeni rezultati konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i preventivnih restauratorskih radova izvedenih 2021. i 2022. godine na kapeli sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca. Njihova interpretacija donosi nove spoznaje o graditeljskoj genezi kapele, kao i o povijesti, značenju, tehnologiji i stilskim obilježjima zidnog oslika u svetištu kapele. Ulomci zidnih slika sačuvani su na zidovima zaključka svetišta i pokazuju da je cijelo svetište vjerojatno bilo oslikano. Ikonografske, stilske i morfološke elemente koji se mogu očitati na slabo sačuvanim ulomcima, povezali smo s obilježjima koja se na zidnim slikama na području sjeverne Hrvatske pojavljuju oko sredine 15. stoljeća, što pruža i vremenski okvir za datiranje izgubljenog ciklusa zidnih slika u svetištu nekadašnje velike crkve, a današnje kapele sv. Martina.

KLJUČNE RIJEČI: kapela sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca, konzerviranje-restauriranje, Zagrebačka biskupija, sjeverna Hrvatska, gotička arhitektura, poligonalno svetište, srednjovjekovno zidno slikarstvo, meki stil

U ovom članku predstavljamo rezultate konzervatorsko-restauratorskih istraživanja i preventivnih restauratorskih radova izvedenih 2021. i 2022. godine, na arhitekturi i zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca.[1] Današnja kapela predstavlja gotičko svetište nekadašnje veće srednjovjekovne crkve, koje je nakon rušenja lađe 1819. godine i zazidavanja trijumfalnog luka pretvoreno u kapelu, pa je nekadašnja crkva od toga vremena postala grobljanska kapela. (sl. 1) Kapela sv. Martina u Dubravi smještena je na povišenom terenu (Gradini), okružena starim grobljem, lijevo uz cestu Vrbovec – Dubrava. (sl. 2) Provedena konzervatorsko-restauratorska istraživanja pružila su nove uvide u dosadašnja saznanja o ovom spomeniku, koji se odnose na povijesne faze u gradnji i obnovi kapele, kao i na tehnologiju izrade te stilska, morfološka i ikonološka obilježja zidnog oslika u svetištu kapele.

Dosadašnja istraživanja

Kapela sv. Martina u Dubravi rijetko je bila predmet interesa znanstvenih istraživanja i slabo je zastupljena u znanstvenoj i stručnoj literaturi. O kapeli sv. Martina u Dubravi pisao je Ljudevit Šustek, dubravski župnik, u svojoj knjizi *Dubrava u povijesti*, u kojoj donosi podatke

1 Konzervatorsko-restauratorska istraživanja izveli su restauratori Odjela za zidno slikarstvo Hrvatskog restauratorskog zavoda (HRZ) iz Zagreba, pod nadzorom Konzervatorskog odjela iz Zagreba i konzervatorice Martine Ožanić. Stručni tim na terenu, uz voditeljicu radova Teu Trumbić, činili su zaposlenici HRZ-a dr. sc. Ana Azinović Bebek, Bernarda Ratančić, Bojan Braun, David Bergant, Duško Čikara, Josip Brekalo, Katarina Gavrilica, Miroslav Jelenčić, Petar Samuel Pal, Ramona Mavar, Teodora Kučinac i Toma Prpić, vanjske suradnice Lejla Košćević i dr. sc. Rosana Ratkovčić, zatim Intrados Projekt d.o.o., Arheoprojekt i Vektra d.o.o.. Prirodoznanstvene analize proveli su djelatnici Prirodoslovnog laboratorija HRZ-a (voditelj dr. sc. Domagoj Mudronja, Marijana Fabečić, Margareta Klofutar, Mirjana Jelinčić i Ana Bogi).

1. Pogled na jugoistočno pročelje kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Southeast facade of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

iz kanonskih vizitacija i povijesnih dokumenata.[2] Josip Buturac piše o kapeli sv. Martina u knjizi *Vrbovec i okolica,* pregledu župnih crkava i kapela na području Vrbovca.[3] Stjepan Kožul predstavlja kapelu sv. Martina u knjizi *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*.[4] Lokalitet Dubrava, sa župnom crkvom sv. Margarete i kapelom sv. Martina, navodi Vladimir Peter Goss u svojem *Registru položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*.[5] Lelja Dobronić, Maja Cepetić i Milan Kruhek u svojim radovima pišu o Dubravi kao značajnom lokalitetu u kontekstu povijesnih istraživanja krajiških obrambenih utvrda te zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa i njihovih granica.[6]

Godine 2007. u dogovoru s nadležnim Konzervatorskim odjelom u Zagrebu, kapela sv. Martina upisana je na Listu preventivno zaštićenih kulturnih dobara te su počela konzervatorsko-restauratorska istraživanja u svetištu kapele, što je dokumentirano u *Izvještaju o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u Dubravi u 2007. godini,* pohranjenom u arhivu Konzervatorskog odjela u Zagrebu.[7]

Marina Valjato-Fabris i Drago Miletić izradili su 2010. godine neobjavljeni projekt prijedloga obnove kapele sv. Martina u Dubravi, koji tada nije realiziran.[8] Autori detaljno opisuju zatečeno stanje kapele, spominju brojnost sačuvanih kasnogotičkih pojedinosti i fragmentarno sačuvane srednjovjekovne zidne slike te ističu vrijednost ove kapele zbog razmjerno malo sačuvanih crkava srednjovjekovnog razdoblja, kao i važnost njezine sanacije i primjerene prezentacije.[9]

Zorislav Horvat, u znanstvenom radu iz 2020. godine, na osnovu analize tlocrta svetišta i preostalih arhitektonskih elemenata, donosi prijedlog rekonstrukcije izvornog izgleda kapele.[10] Izgradnju svetišta datira na kraj 15. stoljeća te iznosi pretpostavku da je svetište izvorno trebalo biti svođeno kasnogotičkim zvjezdastim svodom, ali je izvedena inačica gotičkoga križnog svoda.[11]

2 ŠUSTEK, 1929.

3 BUTURAC, 1984, A.

4 KOŽUL, 1999.

5 GOSS, 2012, 73.

6 CEPETIĆ, 2013, 217–232; DOBRONIĆ, 1951, 245–347; KRUHEK, 1994, 250–274; KRUHEK, 1995.

7 FILIP, 2007. Istraživanja su vršena pod nadzorom Konzervatorskog odjela iz Zagreba i konzervatora Nevena Bradića, a u radnoj skupini nalazili su se Josip Brekalo, konzervator-restaurator, Adela Filip, restaurator, Vidoslav Barac, fotograf konzervator, i Rosana Ratkovčić, povjesničarka umjetnosti.

8 VALJATO-FABRIS, MILETIĆ, 2010.

9 VALJATO-FABRIS, MILETIĆ, 2010, 41.

10 HORVAT, 2020, 220–231.

11 HORVAT, 2020, 220.

2. Pogled na današnju grobljansku kapelu sv. Martina iz zraka (snimka: S. Popović, Arheoprojekt, 2022.)
Present-day cemetery chapel of St Martin (S. Popović, Archeoprojekt, 2022)

O zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi pisala je suautorica ovog članka u knjizi *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*,[12] kao i u navedenom *Izvještaju Konzervatorskog odjela u Zagrebu*.[13] Od autora koji pišu o kapeli sv. Martina u Dubravi, ulomke srednjovjekovnih zidnih slika spominju samo Marina Valjato-Fabris i Drago Miletić, bez stilske analize i datacije, Stjepan Kožul navodi „da je kapela koncem 1975. godine stavljena pod krov, a daljnje je uređenje zastalo radi otkrića veoma starih fresaka".[14] Zorislav Horvat piše samo da se ispod otpale žbuke naziru tragovi zidnih slika, za koje smatra da su najvjerojatnije kasnogotičke.[15]

Dubrava u srednjem vijeku

U srednjem vijeku Dubrava je bila veliko utvrđeno naselje. Vladimir P. Goss piše da su se još prije četrdesetak godina vidjeli tragovi opkopa i nasipa, koji se na nekim mjestima naziru i danas.[16] Dubrava je jedan od najstarijih posjeda Zagrebačke biskupije i jedini je posjed za koji saznajemo iz Felicijanove povelje iz 1134. godine, koji je zagrebački biskup dobio od kralja Ladislava već pri osnutku biskupije.[17] Granice posjeda u Felicijanovoj povelji nisu opisane, već se samo kaže da je po kraljevoj zapovijedi kapelan Cupan dao zagrebačkoj crkvi „narod Dubrave (Dumbroa) sa zemljom i šumom, koja mu pripada" (*populum de Dumbroa cum terra et silva sibi appendente*).[18]

Dubravske šume s pripadajućom zemljom (*silvam Denbron cum terra ei appendente*) spominju se i 1163. godine u ispravi kojom Stjepan, sin kralja Bele II., potvrđuje da šuma i zemlja Dubrava pripadaju zagrebačkom biskupu Bernardu.[19] Ispravom kralja Emerika iz 1201. godine, u kojoj kralj Emerik na molbu tadašnjeg zagrebačkog biskupa Dominika potvrđuje Zagrebačkoj biskupiji zemljišne posjede koje ona tada ima i kojima upravlja, precizno su određene granice biskupskog posjeda Dubrave, uključujući i područje kasnije izdvojenog posjeda Ivanić i granice biskupskog posjeda Čazma. Maja Cepetić piše da se Dubravski posjed protezao od potoka Črnca na zapadu do Česme na istoku, te od Moslavačke gore na jugu do Glogovnice na sjeveru (crta Sveti Ivan Žabno – Cirkvena), a to će područje zbog svog položaja i veličine biti glavnina imanja zagrebačkoga biskupa sve do ekskorporacije biskupskih posjeda tijekom druge polovice 18. stoljeća.[20]

12 RATKOVČIĆ, 2014.
13 FILIP, 2007, 23–25.
14 KOŽUL, 1999, 186.
15 HORVAT, 2020, 224, 229.
16 GOSS, 2012, 73.
17 DOBRONIĆ, 1951, 272.
18 DOBRONIĆ, 1951, 272.
19 CEPETIĆ, 2013, 218; SMIČIKLAS, 1905, 97.
20 CEPETIĆ, 2013, 220.

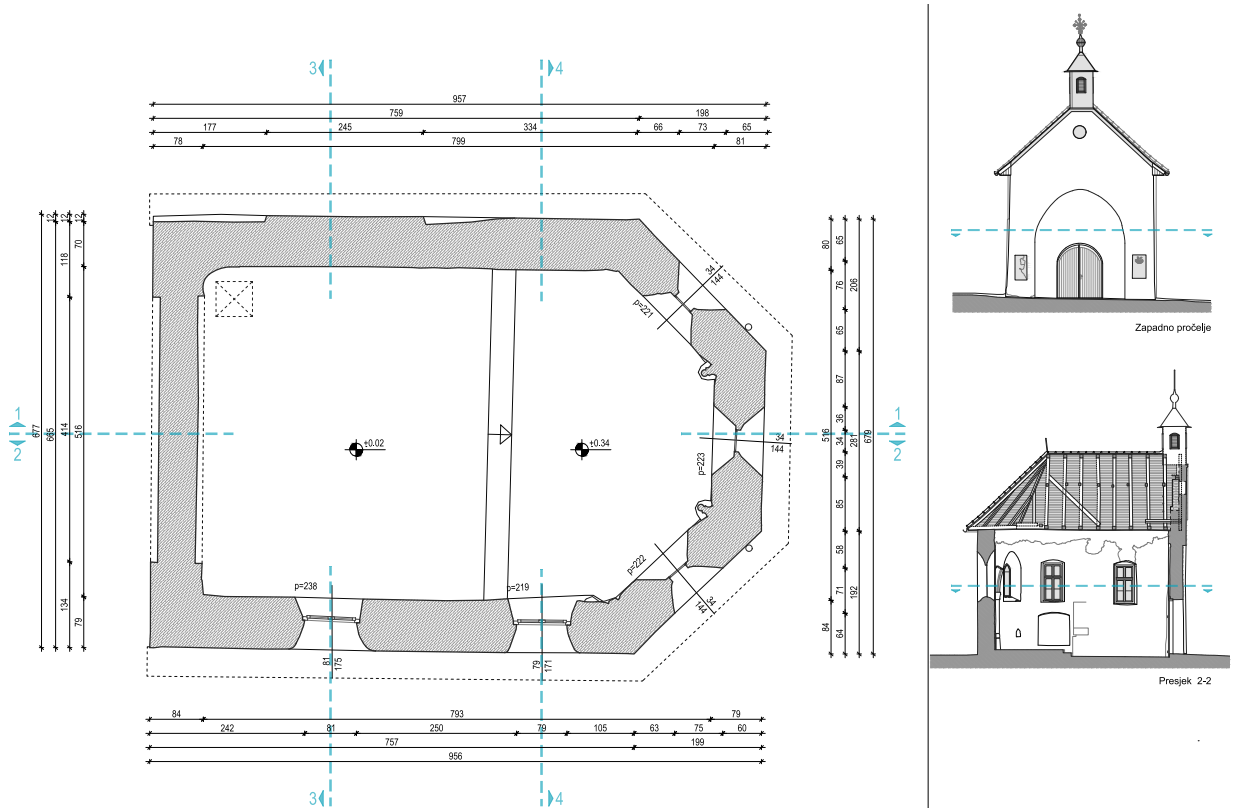

3. Tlocrt prizemlja kapele sv. Martina (nacrt: Vektra d.o.o., 2021.)
Floor plan of the chapel of St Martin (plan: Vektra d.o.o., 2021)

Dubrava je također poznata po tome što je ovdje 1527. godine održan sabor na kojem je slavonsko plemstvo uz pomoć bana Krste Frankopana i zagrebačkog biskupa Šimuna Erdődyja izabralo Ivana Zapolju za hrvatskog kralja.[21] Sljedećih godina u Dubravi je održano još nekoliko Hrvatskih sabora.[22]

Povijest kapele sv. Martina u Dubravi

S obzirom na podatak iz Felicijanove povelje, iz 1134. godine, da je kralj Ladislav prilikom osnutka darovao Zagrebačkoj biskupiji veliki posjed u Dubravi, možemo pretpostaviti da je ubrzo nakon toga ovdje osnovana župa i sagrađena crkva, a župna crkva sv. Margarete prvi put se spominje 1269. godine.[23] Prvo spominjanje crkve sv. Martina u Dubravi je 1315. godine, kada se spominje župnik Tomo, kao župnik crkve sv. Martina,[24] što pokazuje da je tada crkva sv. Martina bila župna crkva. Župnik Tomo spominje se još nekoliko puta, a 1317. godine on popisuje međe „zemlje zvane Glogovnica (...) u nazočnosti biskupovoj".[25]

Crkva sv. Martina spominje se i u popisu župa Zagrebačke biskupije arhiđakona Goričkog 1334. godine, kada se spominje i druga dubravska crkva, crkva sv. Margarete. Tekst na latinskom jeziku glasi: „a) *Item in Dombro ecclesia beate Margarethe virginis, plebania;* b) *Item ibidem ecclesia beati Martini, usurpata plebania*".[26] Po ovom podatku Josip Buturac zaključuje da su jedna i druga služile kao župna crkva, prva se nalazila u sredini naselja, unutar tvrđe, a druga izvan naselja, na današnjem groblju.[27] Spominjanje župne crkve sv. Margarete 1269. godine, a crkve sv. Martina 1315., kao i spominjanje obje crkve u popisu župa 1334. godine, dopušta pretpostavku da su prve crkve na ovim lokalitetima mogle biti izgrađene ranije, možda i u 13. stoljeću, iako u recentnim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima kapele sv. Martina nisu pronađeni materijalni dokazi koji bi tu pretpostavku mogli pouzdano potvrditi.

U popisu župa Zagrebačke biskupije iz 1501. godine ne spominje se nijedna dubravska crkva. Zorislav Horvat smatra da bi razlog mogao biti to što su obje crkve tada

21 SZABO, 2006, 101; Zapolja, Ivan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 10. 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66875

22 HORVAT, 2020, 223.

23 BUTURAC, 1984a, 35.

24 ŠUSTEK, 1929, 22.

25 HORVAT, 2020, 222.

26 BUTURAC, 1984b, 95.

27 BUTURAC, 1984a, 35.

bile pregrađivane, te zaključuje kako ovo pretpostavljeno vrijeme pregradnje potpuno odgovara stilskim značajkama obiju crkvi, i Sv. Martina i Sv. Margarete.[28] Ljudevit Šustek piše da su obje crkve u Dubravi građene „oko 1500. godine",[29] ali ne navodi izvor ovog podatka, pa je upitna njegova vjerodostojnost. Zorislav Horvat pretpostavlja da su u to vrijeme u Dubravi vjerojatno bili izgrađeni i kaštel i utvrde.[30] Gjuro Szabo piše da je Dubrava bila dobro utvrđena, okružena zidom s devet polukula, pred kojim je bila oveća graba, a u jednom je kutu bio grad u obliku četvorine s četiri ugaone kule. Također navodi da je crkva stajala pred gradom.[31] To se vjerojatno odnosi na crkvu sv. Martina jer je župna crkva sv. Margarete smještena unutar gradskih zidina.

Godine 1552., Ulama-beg, požeški sandžakbeg, osvaja Viroviticu i Čazmu, a branitelji dubravske utvrde, preslabi za obranu, sami pale utvrdu i bježe.[32] Tom prilikom osvojen je jugoistočni dio posjeda Dubrava, dok sam grad Dubravu Osmanlije nisu nikada osvojile, ali mu je dugo prijetila opasnost.[33] Tada je vjerojatno stradala i crkva sv. Martina koja se nalazila izvan zidina utvrde. Nakon osmanlijskog napuštanja Čazme i Žitvanskog mira, početkom 17. stoljeća, ovaj kraj ponovo oživljava, a u Dubravi se popravlja utvrda i obje crkve.[34]

Godine 1819. lađa crkve sv. Martina iz nepoznatih je razloga porušena, a od svetišta je načinjena današnja kapela.[35] O tome svjedoči latinski natpis na glavnom oltaru: „Corpore Ecclesiae Diruto, solo sanctuario pro Capella relicto 1819."[36] Godine 1844. kapela je stradala od „nezapamćene" oluje, kada je srušen krov svetišta i toranj sa zvonikom. Iste godine kapela je popravljena, dobila je novi krov i drveni tornjić, a zatim je temeljito obnovljena 1927. godine. Kapela je ponovo stradala u požaru 15. veljače 1974. godine.[37]

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja

S obzirom na nedovoljno poznate podatke o arhitektonskoj genezi nekadašnje crkve i lošem stanju očuvanosti, kao i neadekvatnom stanju zidnih slika,[38] ukazala se potreba za sustavnim i sveobuhvatnim multidisciplinarnim istraživanjima današnje kapele u cilju njezine adekvatne obnove i prezentacije. Hrvatski restauratorski zavod u dvije je kampanje, tijekom 2021. i 2022. godine, na inicijativu Bjelovarsko-križevačke biskupije i Konzervatorskog odjela u Zagrebu, pokrenuo i proveo program konzervatorsko-restauratorskih istraživanja kapele sv. Martina u Dubravi. Fokus istraživanja u 2021. godini bio je na zidnim slikama i unutrašnjosti kapele, a 2022. godine istraživanja su usmjerena na utvrđivanje građevinske geneze, razvojnih faza izgradnje te samog uređenja i preoblikovanja kapele, kao i na potvrdu pretpostavki i tezi proizašlih iz prijašnjih istraživanja.

Tlocrt kapele sv. Martina u Dubravi zaključen je s tri strane osmerokuta, pri čemu su sve tri stijene iste duljine, a južni i sjeverni zid točno su tri dužine kao one u zaključku.[39] (**sl. 3**) Na istočnom, sjeveroistočnom i jugoistočnom zidu nalaze se gotički prozori šiljatolučnog završetka, dok se na južnom zidu nalaze dva prozora plitkog lučno zaključenog završetka. Ispod istočnog prozora južnog zida nalazi se sedilija građena od opeke, a preko puta nje, na sjevernom zidu, nalaze se ostatci otučene kamene kustodije. Na sjeveroistočnom i jugoistočnom zidu nalaze se dvije manje niše formirane u opečnoj građi.

U zaključku svetišta sačuvani su polustupovi bez baza s kapitelima nad kojima su pete profiliranih svodnih rebara, što upućuje na to da je svetište nekada bio svođeno križno-rebrastim svodom. Ostale službe svoda su odstranjene, ali su u tragovima vidljive na spoju trostranog završetka svetišta s bočnim zidovima i u zapadnim uglovima kapele. Na spoju trostranog završetka svetišta s bočnim zidovima najvjerojatnije su se nalazili snopovi od po tri stupa, simetrično smješteni na sjevernoj i južnoj strani, na što ukazuju dimenzije i preostali tragovi otučenih kamenih elemenata. Zorislav Horvat smatra da arhitektonske značajke svetišta pokazuju da je nad njim prvobitno trebao biti izveden zvjezdasti svod, no prema smjeru sačuvanih rebara, zaključuje da je izvedena inačica križnog svoda,[40] što potvrđuje i prilično velik polumjer zakrivljenih rebara. Zbog toga pretpostavlja da je u toku gradnje došlo do promjene prvotno projektiranog svođenja zvjezdastim svodom, pa je izvedena inačica križnog svoda.[41]

28 HORVAT, 2020, 222.

29 ŠUSTEK, 1929, 75–76.

30 HORVAT, 2020, 229.

31 SZABO, 2006, 101.

32 KRUHEK, 1995, 108.

33 DOBRONIĆ, 1951, 274.

34 HORVAT, 2020, 223; BUTURAC, 1984a, 35.

35 ŠUSTEK, 1929, 76.

36 KUKULJEVIĆ, 1891, 37.

37 KOŽUL, 1999, 183–184, 186.

38 Godine 2007. godine obavljeno je parcijalno uklanjanje naknadnih slikanih i žbukanih slojeva, kao i preventivna zaštita srednjovjekovnog oslika. Vidi više u: *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetišta crkve sv. Martina u 2007. godini*, Josip Brekalo i Adela Filip, 2007.; O sljedećim konzervatorskim istraživanjima arhitekture te idejnom projektu prezentacije kapele sv. Martina vidi više u: *Kapela sv. Martina u Dubravi*, Drago Miletić, Marina Valjato-Fabris, 2010., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu.

39 HORVAT, 2020, 223.

40 Horvat donosi skicu profilacije dviju sačuvanih peta svodnih rebara u zaključku svetišta današnje kapele sv. Martina te ih datira u početak 16. stoljeća kao tip rebara s kruškastim završetkom profilacije. Sličnu profilaciju nalazimo u svetištu franjevačke crkve sv. Ivana Krstitelja u Kloštar-Ivaniću te kao spolij u zidovima barokne obnove crkve sv. Duha u Hrastovici. HORVAT, 1969, 51; HORVAT, 1992, 87.

41 HORVAT, 2020, 224, 228.

4. Arheološka sonda na sjeverozapadnom kutu kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Archaeological probe at the northwest corner of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

Na fotografiji iz 1972. godine nad zapadnim prozorom na južnom pročelju nazire se zazidani gotički prozor šiljata nadvoja,[42] a vrh nadvoja ide do recentnog potkrovnog vijenca. Zorislav Horvat po tome zaključuje da je svetište prvotno bilo više za nekih 100 cm te da je naknadno sniženo, odnosno da prilikom obnove crkve početkom 17. stoljeća svetište više nije imalo križno-rebrasti svod, već je bilo natkriveno ravnim stropom.[43]

Sondiranjem žbukanih i slikanih slojeva, nadopunjenih povijesnim i arheološkim istraživanjima, utvrđena je kronologija razvojnih faza nekadašnje crkve. S obzirom na to da je prvo spominjanje župne crkve sv. Martina 1315. godine, pretpostavlja se da je crkva građena početkom 14. stoljeća, što bi najraniju fazu izgradnje crkve smjestilo u ranogotičko razdoblje. Crkva je, prema provedenim istraživanjima, u najranijoj fazi imala poligonalno zaključeno svetište na koje se nastavljala nešto šira lađa, dužine 18 metara, a uz sjeverni zid svetišta bila je podignuta svođena sakristija. Arheološkim sondama pronađena je temeljna stopa sjevernog zida broda crkve, sjeverno rame i temelj zapadnog zida, što je potvrdilo istovremenu gradnju postojeće kapele, odnosno nekadašnjeg svetišta, porušene lađe i sakristije crkve, čime su utvrđeni njezini osnovni gabariti.[44] (**sl. 4**) Međutim, s obzirom na okolne grobove, nije bilo moguće provesti cjelovita arheološka istraživanja koja bi nam vjerojatno dala više podataka o eventualnom prvotnom zidanom ili drvenom sakralnom objektu na mjestu današnje kapele.

Istraživanja su pokazala da je prvobitna crkva bila podignuta na kamenim temeljima te da je bila građena opekom koja je vezana svijetlo oker vapnenom žbukom, s velikom količinom sitnih granulata vapna, kamenčića i mljevene opeke. Trostrani završetak svetišta bio je rastvoren šiljastim gotičkim prozorima većeg formata od postojećeg, dok se na južnom zidu, na mjestu današnjeg zapadnog prozora, nalazio jedan gotički prozor. Sedilija je bila nadvišena trima zidanim gotičkim lukovima. U zidovima zaključka bile su formirane dvije manje niše te jedna veća niša na sjevernom zidu, vjerojatno za liturgijske svrhe. Otkriveni trag rupe za umetanje drvene grede nađen na zapadnom zidu, pokazuje da je svetište u tom razdoblju bilo pokriveno ravnim drvenim stropom, moguće s oslikanim tabulatom. Unutrašnjost crkve bila je ožbukana tankim slojem žbuke, istovjetne vezivnoj, zatim obijeljena i ukrašena crvenim posvetnim križevima, čiji su tragovi nađeni na sjeveroistočnoj plohi zida zaključka.

U velikom građevnom zahvatu, datiranom u sredinu 15. stoljeća, nad svetištem se gradi križno-rebrasti svod koji se oslanja na službe izvedene kao jednostruki i trostruki kameni polustupovi i profilirana rebra. Skraćuju se prozorski otvori, a zbog ugradnje kamenih službi sužava se format starije sedilije sa zapadne strane. Na sjevernom se zidu u stariju opečnu nišu ugrađuje visoka kamena kustodija.[45] Na zidove svetišta tadašnje velike gotičke crkve nanose se dva žbukana sloja, na kojima je izveden figuralni srednjovjekovni oslik koncipiran u registrima odijeljenim bordurama, i dekorativnim uzorcima na trijumfalnom luku. (**sl. 5, 6**) Može se pretpostaviti da je tadašnja crkva bila velika i značajna gotička građevina, sa svođenim i oslikanim svetištem na koje se nastavljala lađa, o kojoj, nažalost, nemamo detaljnijih podataka.

Crkva sv. Martina, koja se nalazila izvan zidina utvrde, vjerojatno je stradala 1552. godine kada Dubravu i okolicu napadaju Osmanlije. Utvrda i obje crkve u Dubravi popravljaju se nakon Žitvanskog mira 1606. godine.[46] Prestankom ratne opasnosti počinje sljedeća, treća faza obnove i preoblikovanja crkve sv. Martina. Može se pretpostaviti je da, zbog navedenih nesigurnih okolnosti, crkva nije adekvatno održavana te je kroz duži period bila zapuštena, zbog čega je vjerojatno došlo do urušavanja svoda svetišta, koji je zamijenjen ravnim stropom. Zbog toga se, na mjestu nedostajućih kamenih elemenata, uklanjanju preostala svodna rebra te se u gornjim zonama zidova izvode popravci novom, neuredno zidanom, opečnom građom. Na južnom zidu, iznad sedilije, otvara se novi prozor plitkog lučnog zaključka, zbog čega dolazi do promjene

42 Horvat krivo navodi da je nadvoj vidljiv nad istočnim prozorom. Na spomenutoj fotografiji iz 1972. godine nad istočnim prozorom južnog pročelja nisu vidljiva oštećenja žbuke, dok je nad zapadnim prozorom žbuka oštećena i nazire se šiljati završetak.

43 HORVAT, 2020, 224.

44 *Stručni izvještaj o arheološkom nadzoru, Dubrava, crkva sv. Martina*, doc. dr. sc. Ana Azinović Bebek i David Bergant, 2022., Hrvatski restauratorski zavod.

45 Površina kustodije do te je mjere oštećena, odnosno otučena, da više ne postoje tragovi klesarske obrade, osim što se u donjoj polovici nazire obrub nekadašnje niše kustodije. Na temelju zatečenih podataka, nije ju moguće preciznije datirati.

46 BUTURAC, 1984a, 35; HORVAT, 2020, 223.

5. Pogled na trostrani završetak svetišta kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Three-sided end of the sanctuary of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

6. Pogled na zapadni zid kapele i zazidani trijumfalni luk (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
West wall of the chapel and brick triumphal arch (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

7. Sonda 9, istočni zid svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 9, east wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

formata nadvoja sedilije. Sve navedene arhitektonske promjene i popravci na zidovima izvedeni su opekom, vezanom smeđom „zemljanom" žbukom, punom vidljivih bijelih granula vapna, te bijeljene, pokrivajući srednjovjekovni oslik. (**sl. 7**)

O izgledu crkve sv. Martina u 17. stoljeću saznajemo iz opisa vizitatora. Kanonska vizitacija iz 1650. godine bilježi da je crkva dobro pokrivena, ima zidani oltar i drveni izrezbareni retabl.[47] U Kanonskoj vizitaciji iz 1679. godine vizitator Nedelko piše da je crkva sv. Martina popravljena, te da je obnovljenu crkvu posvetio je biskup Petar Petretić (1648 – 1667).[48]

U opisu crkve vizitator Nedelko bilježi da je bila dosta velika, s osam prozora i dvojim vratima. Nad vratima sa zapadne strane nalazio se kor, a povrh njega toranj sa zvonom. U unutrašnjosti su bila tri oltara. U sredini glavnog oltara bio je kip Blažene Djevice Marije, a sa strane, među stupovima. slike arhanđela Gabrijela i Mihovila. U gornjem dijelu nalazila se slika sv. Martina na konju kako nišani kopljem na zmaja. U gornjoj zoni oltara bili su kipovi sv. Katarine i sv. Barbare. Sa strane bili su oltari sv. Ante i Navještenja Marijina.[49]

S obzirom na opis crkve koji nam donose spomenute kanonske vizitacije, te na rezultate konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, sljedeću obnovu crkva je doživjela sredinom 17. stoljeća. Tada se uklanja kameno trostuplje smješteno na južnom i sjevernom zidu svetišta, a nastale praznine zapunjavaju se opekom, vezanom svijetlo sivom, čvrstom žbukom, punom većih granula vapna i sitnih agregata (kamenčića). Istovremeno dolazi do preoblikovanja obaju prozora na južnom zidu svetišta, koji dobivaju isti, postojeći format uspravnog pravokutnika sa segmentnim zaključkom. Istovjetnom građom i vezivom zazidana je niša ulaza prema sakristiji, koja tada više ne postoji, s obzirom na to da kanonska vizitacija iz 1687. godine bilježi da crkva više nema sakristiju.[50] (**sl. 8, 9**)

Nakon arhitektonskih preoblikovanja i popravaka zidova, stariji, oštećeni žbukani slojevi na zidovima svetišta popravljaju se žbukom, karakterističnom za ovu fazu iz druge polovice 17. stoljeća. Zidne se plohe objeljuju, samo se otvor šiljatog trijumfalnog luka naglašava trakom od crnih i žutih kvadara koji prate njegov oblik. Zbog kasnijih oštećenja i intervencija, ostali tragovi baroknog oslika iz ove faze nisu nađeni. Iako su razlozi nepoznati, crkva je početkom 19. stoljeća očito bila u lošem stanju, stoga je 1819. godine odlučeno da se lađa crkve poruši, a od svetišta nekadašnje veće crkve formirana je kapela u današnjem gabaritu.[51] Zazid trijumfalnog luka vezan je rahlom sivom žbukom te obijeljen.

Kapela je pretrpjela štetu u velikoj oluji 1844. godine, kada su joj teško oštećen krov i zvonik.[52] Kapela je iste godine popravljena, dobila je novi krov i zvonik, a sjeveroistočni i istočni zid zaključka izvana su zazidani i ožbukani zbog izloženosti vjetru i kiši. Temeljitu obnovu unutrašnjosti kapela doživljava 1927. godine, pri čemu se izvodi oslik sa sivim stiliziranim kvadrima definiranim crnim linijama, čiji su tragovi i danas vidljivi na zazidu trijumfalnog luka. (**sl. 10**) Strop je izveden širokim daskama sa slikanim zvjezdicama, a u gornjim zonama zidova prati ga široka, šablonski izvedena traka, sačinjena od niza medaljona s prikazom žita i ovulusa. (**sl. 11**) Tijekom ovih radova, zazidan je i treći, jugoistočni prozor zaključka, a sve tri zazidane gotičke prozorske niše se oslikavaju s marmorizacijom i naslikanim prozorskim rešetkama na zazidu. (**sl. 12**)

Kapela je ponovno stradala 15. veljače 1974. godine u požaru, kada je izgorio sav pokretni inventar i krov.[53] Obnovljena je tijekom sljedeće godine, na porušenoj građi zidova u gornjim zonama napravljen je betonski serklaž, dobila je novo krovišta i daščani strop. Kako navodi Stjepan Kožul, daljnje uređenje kapele je zastalo 1975. godine radi otkrića srednjovjekovnog zidnog oslika na zidovima.[54]

Srednjovjekovne zidne slike

Konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima u kapeli sv. Martina, provedenima 2021. – 2022. godine, utvrđeni su tragovi višestrukih žbukanih i slikanih slojeva. Na srednjovjekovnim zidnim slikama nalazi se jedan ili više

47 BUTURAC, 1984a, 43.

48 Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1679., Parochia dombrensis, capela sv. Martini*.

49 *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1683., Parochia dombrensis, capela s. Martini*, prema ŠUSTEK, 1929, 76; KOŽUL, 1999, 184–186.

50 NAZ, *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1687., Parochia dombrensis, capela sv. Martini*.

51 ŠUSTEK, 1929, 76.

52 KOŽUL, 1999, 186.

53 KOŽUL, 1999, 183–184.

54 KOŽUL, 1999, 186.

8. Pogled na južni zid kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
South wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

9. Pogled na sjeverni zid kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
North wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

10. Sonda 26, gornja zona zapadnog zida kapele sv. Martina (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
Probe 26, upper zone of the west wall of the chapel of St Martin (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

novijih slojeva žbuke, u čemu se odražavaju različite faze oblikovanja svetišta tijekom stoljeća, dok su mjestimično slojevi površinskih žbuka otpali do opečne građe.

Ostatci srednjovjekovnih zidnih slika pronađeni su u zaključku svetišta, u špaletama prozora, na svodnim rebrima te na južnom i zapadnom zidu uz trijumfalni luk, pa možemo zaključiti da je cijelo svetište nekadašnje crkve vjerojatno bilo oslikano. S obzirom na tragove boje na rebrima, koja predstavljaju ostatak nekadašnjeg križnog-rebrastog svoda, vjerojatno su i svodna polja bila oslikana. Najviše ulomaka zidnih slika vidi se u pojasu u visini prozora, na zidovima trostranog završetka svetišta.

Na prvi žbukani sloj na opečnoj građi, datiran početkom 14. stoljeća,[55] sredinom 15. stoljeća nanesen je sljedeći, prihvatni žbukani sloj *arriccio*. Na oštećenim rubovima oslika vidljivo je da je tanki završni sloj žbuke, *intonaco*, na kojem je izveden oslik, nanesen izravno na prethodno oličen prihvatni žbukani sloj.[56] Zidne slike znatno su oštećene te su zatečena raznovrsna oštećenja u žbukanom i slikanom sloju.[57] Vezivna su svojstva slikanog sloja oslabljena te se na mnogim mjestima ljuska i praškasto osipa. S nekoliko su mjesta uzeti uzorci za laboratorijske analize te su dobiveni podaci o korištenoj paleti pigmenata, sastavu žbuka, veziva i soli.[58] Analiza veziva pokazala je da slikani sloj ne sadrži nikakvo organsko vezivo, što ne isključuje mogućnost da se organska komponentna isprala s oslika tijekom vremena, s obzirom na velika oštećenja koje je crkva pretrpjela kroz stoljeća, za razliku od detektiranog kalcijevog karbonata, odnosno vapna. Analiza pigmenata ukazuje na prisutnost željeznih oksida,[59] cinkove bijele, malahita,[60] organske crne,i umbre. S obzirom na to da su i malahit i olovna bijela pogodne za rad *a secco* i uglavnom se ne rade *a fresco*,[61] vrlo je izgledno da je izvorna tehnologija izrade zidnog oslika izvedena u *secco* tehnici, na što upućuje i stanje zatečenog zidnog oslika.

Tehnološka kvaliteta srednjovjekovnih zidnih slika dosta je loša, a s obzirom na to da su izvedene *a secco*, najčešće su obrisani gornji dijelovi oslika, što otežava čitanje ikonografskih, stilskih i morfoloških elemenata. Najbolje je sačuvan svetački lik s lijeve strane prozorske niše na jugoistočnom zidu. (**sl. 13**) Svetac je odjeven u dalmatiku svijetlo žute boje, ispod koje u donjem dijelu proviruju nabori zelene haljine. U lijevoj ruci savijenoj na prsima nosi knjigu, dok mu je desna ruka pružena ispred tijela. Smješten je u pravokutnoj niši. Gornja stranica niše slikana je zelenom bojom, pozadina je slikana tamno crvenom bojom, dok je bočna, desna stranica slikana svjetlijom crvenom nijansom. U vrhu ove bočne stranice arhitektonske niše naslikana je mala gotička bifora s trilobalnim lukovima i četverolistom u vrhu.

Na osnovnoj ružičastoj boji inkarnata, blagim sjenčanjem, modelirana je fizionomija lica, a ružičastom bojom inkarnata slikane su i ruke. Nabori na dalmatici slikani su tankim crvenim linijama uz blago sjenčanje. Nabori na zelenoj haljini koja u dnu proviruje ispod dalmatike, slikani su crvenim linijama, a na tlu se lijepo lome u bogatim snopovima, izvedenim linearno. Iznad prizora sa svecem nalazi se ulomak bordure s motivom crnih četverolista, izvedenih šablonom na pozadini koja se sastoji od crvene i bijele paralelne trake, uokvirene trakama sivo modre boje, a ista bordura prati i gornji rub prozora desno od sveca.

U niši prozora na istočnom zidu vide se ostatci haljina svetačkih likova, po jednog sa svake strane. Ovi ostatci puno su slabije sačuvani, stoga se ne mogu razabrati pojedinačni detalji. Na haljini lika s južne strane prozorske niše vidi se gornji dio kraće haljine koji u dnu trokutasto završava i prekriva donji dio dulje haljine s naborima u dnu, na sličan način kao i kod lika u jugoistočnom prozoru. Gornji dio haljine slikan je tamnom, gotovo crnom bojom, dok je donji dio haljine slikan žutom bojom, sličnom boji dalmatike prvog lika. (**sl. 14**)

55 Na prvom žbukanom sloju na građi vidljiv je sloj bijelog naliča na kojem su, crvenim pigmentom, izvedeni posvetni križevi, nastali vjerojatno pri posvećivanju crkve.

56 Prihvatni žbukani sloj oličen je bijelim vapnenim naličem prije nanošenja završnog žbukanog sloja na kojem je izveden oslik.

57 Na stupanj očuvanosti utječe i tehnologija izvedbe, sastav i svojstva materijala, kao i uporaba te održavanje građevine.

58 U sklopu istraživanja napravljene su laboratorijske analize u Prirodoslovnom laboratoriju Hrvatskog restauratorskog zavoda.

59 Oksidi željeza koriste se kao pigment u bojama i u spektru su zemljanih boja, poput žute, narančaste, crvene, smeđe i crne. To su prirodni pigmenti postojani na svjetlost, vlagu, visoke temperature te lužine i kiseline. Kompatibilni su sa svim vezivima i izrazito se dobro ponašaju u vapnu.

60 CENNINI, 2007, 59.

61 CENNINI, 2007, 77.

11. Pogled na oslik 20. st. i oltar iz 17. st. (Fototeka MKM, snimka: V. Bradač, 1954., inv.br.:15311, neg.: II-2741)
Painted layers from the 20th century, and altar from the 17th (V. Bradač, MKM Photo Archive, 1954, inv. no.: 15311, neg.: II-2741)

12. Detalj unutrašnjosti – gotički prozori s odbijenim rebrom (Fototeka MKM, 1954., snimka: V. Bradač, inv.br.: 15137, neg.: I-H-103)
Detail of the interior: Gothic windows with broken ribs (V. Bradač, MKM Photo Archive, 1954, inv. no.: 15137, neg.: I-H-103)

Svetački lik u jugoistočnom prozoru, odjeven u dalmatiku prebačenu preko dugačke haljine, prema ovim ikonografskim elementima odjeće vjerojatno predstavlja nekog svetog đakona, a zbog nedostatka drugih ikonografskih detalja ne možemo točno utvrditi o kojem se svecu radi. Đakon je prvi od viših svećeničkih redova, ustanovljen već u apostolsko doba, a prvi đakoni, koji se najčešće prikazuju u umjetnosti, bili su sv. Stjepan i sv. Lovro, [62] pa se možda radi o prikazu jednog od ove dvojice svetaca, štovanih već od početaka kršćanstva i predstavljenih na nekim od najranijih ostvarenja kršćanske umjetnosti. Prikazana knjiga u svečevoj lijevo ruci možda bi mogla upućivati da se radi o sv. Stjepanu, s obzirom na to da knjiga, kada označava Stari Zavjet, može biti njegov atribut.[63]

Naveli smo već da mali ulomci zidnih slika pronađeni na svim zidovima svetišta kapele sv. Martina pokazuju da je cijelo svetište bilo oslikano, a jednaka vezivna žbuka na svim zidovima upućuje da je oslikano istovremeno, cjelovitim ciklusom zidnih slika. Zbog malog broja sačuvanih ulomaka teško je odrediti kakav je ikonografski program mogao biti izveden u svetištu.

Na zidnim plohama između prozora vide se veće površine prekrivene crvenom bojom, dok su uz ostatke svodnih rebara sačuvane paralelne linije izvedene crvenom i bijelom bojom, koje su vjerojatno predstavljale pozadinu na kojoj je slikan ornamentalni uzorak bordura. Uz rub trijumfalnog luka, prema unutrašnjosti, vidljivi su ostatci slikane crvene trake koja je pratila vanjski rub trijumfalnog luka. Prema ovakvom rasporedu bojenih i oslikanih površina na zaključnim zidovima svetišta, može se zaključiti da su prozorske niše bile oslikane svetačkim likovima, dok su zidne plohe između njih bile oslikane crvenom bojom i ornamentalnim uzorkom bordura.

Detalj bordure iznad lika svetog đakona u jugoistočnom prozoru, s motivom malih crnih četverolista izvedenih šablonom na pozadini od crvenih i bijelih paralelnih traka, uz ulomke crvenih traka na drugim zidovima, pokazuje vjerojatno da su na svim zidovima svetišta bili slikani ovakvi ornamentalni okviri unutar kojih su bili raspoređeni prizori. U donjem pojasu zidova vjerojatno se nalazila slikana zavjesa, kao što je bio običaj u većini oslikanih srednjovjekovnih crkava.

Slikanje svetačkih likova u prozorima trostranog završetka svetišta, na mjestu koje ima značajno mjesto u ikonografskoj topografiji crkve, može upućivati da je prikazivanje svetačkih likova imalo značajnu ulogu u ikonografskom programu zidnih slika u svetištu. Ikonografski program svetišta s velikim brojem svetačkih likova nalazimo u kapeli sv. Majke Božje Gorske u Loboru, na zidnim slikama iz prve polovice 15. stoljeća.[64] Istočni,

62 BADURINA, 1985, 212.

63 BADURINA, 1985, 332.

64 RATKOVČIĆ, 2014, 168.

13. Pogled na sjevernu stranu prozorske niše jugoistočnog zida svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
North side of the window niche on the southeast wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

jugoistočni i južni zid svetišta loborske kapele podijeljeni su u polja u kojima su slikani pojedinačni svetački likovi.[65]

Vidjeli smo da je u Kanonskoj vizitaciji iz 1679. godine zabilježen opis glavnog oltara, koji je vjerojatno postavljen prilikom obnove crkve sv. Martina u prvoj polovici 17. stoljeća. Ovaj ikonografski program baroknog oltara u crkvi sv. Martina možda se može povezati s njezinom ulogom grobljanske crkve i tumačiti u eshatološkom kontekstu, kao što Ana Deanović tumači svetačke likove prikazane u svetištu kapele Majke Božje Gorske u Loboru.[66] Uz arhanđela Gabrijela, Božjeg glasnika i Mihovila, vojskovođu nebeske vojske, sv. Katarina je pomoćnica umirućeg, sv. Barbara zaštitnica od nenadane smrti, a sv. Antun Opat zaštitnik je od paklene vatre.[67]

Tradicija štovanja i prikazivanja nekih svetačkih likova u crkvi sv. Martina mogla se održati i prenositi tijekom stoljeća, kao što je zabilježeno u prikazima ugarskih

65 RATKOVČIĆ, 2014, 167.

66 DEANOVIĆ, 1969–1970, 75.

67 DEANOVIĆ, 1969–1970, 75.

svetih vladara na oltarima zagrebačke katedrale.[68] Možda možemo očekivati da se na oltarima postavljenima u crkvu sv. Martina u prvoj polovici 17. stoljeća, zadržalo štovanje svetaca koji su i ranije štovani u ovoj crkvi, pa su neki od svetačkih likova zabilježenih na baroknim oltarima iz 17. stoljeća, mogli biti prikazani i u ciklusu srednjovjekovnih zidnih slika u svetištu. Svakako možemo pretpostaviti da je jedan od prikazanih likova bio sv. Martin, zaštitnik crkve, a velika je vjerojatnost i da je bila prikazana sv. Margareta, zaštitnica župne crkve u Dubravi.

Nabori na zelenoj haljini svetog đakona, koji se slažu u snopovima i blago padaju prema tlu, kao i blago sjenčanje inkarnata, pokazuju utjecaje mekog stila srednje Europe, koji se na zidnim slikama u kontinentalnoj Hrvatskoj zapažaju u prvoj polovici i sredinom 15. stoljeća, najviše na zidnim slikama u Hrvatskom zagorju, u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, kapeli sv. Martina u Martinščini, kapeli sv. Ivana u Ivaniću Miljanskom i župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zajezdi. Na datiranje sredinom 15. stoljeća zidnih slika u kapeli sv. Martina upućuje i slikanje duboke, pravokutne arhitektonske niše unutar koje je smješten svetački lik, kao i gotički prozori s četverolistima slikani na bočnoj stranici niše.

Ikonografija zidnih slika s nizanjem svetačkih likova u središnjem pojasu zidova svetišta također pripada kasnijem periodu gotičkog slikarstva, iz sredine 15. stoljeća, kada svetački likovi počinju zauzimati sve značajniju ulogu u ikonografskim programima svetišta. Spomenuli smo već da pojedinačni likovi svetaca imaju značajnu ulogu u ikonografskom programu zidnih slika u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, koje se također mogu povezati s utjecajima mekog stila srednje Europe, datiranih u prvu polovicu 15. stoljeća.[69]

Bordura sa sitnim crnim uzorkom četverolista, izvedenim šablonom, obilježje je gotičkog slikarstva sredine i druge polovice 15. stoljeća. Ovakvu borduru također nalazimo na zidnim slikama u kapeli Majke Božje Gorske u Loboru, kapeli sv. Martina u Martinščini, kapeli sv. Ivana u Ivaniću Miljanskom i župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Zajezdi, koji su povezani s utjecajima mekog stila srednje Europe i datirani u prvu polovicu i sredinu 15. stoljeća. Prisustvo ikonografskih, stilskih i morfoloških elemenata na zidnim slikama u kapeli sv. Martina u Dubravi, koji se mogu povezati s utjecajima mekog stila kakve nalazimo na skupini zidnih slika u Hrvatskom zagorju, upućuju vjerojatno da se i zidne slike u kapeli sv. Martina mogu datirati u ovo vrijeme, oko sredine 15. stoljeća.

Na području Prigorja srednjovjekovne zidne slike nalaze se u crkvi sv. Križa u Križevcima i župnoj crkvi sv. Brcka u Kalniku. Zidne slike u crkvi sv. Križa i u lađi crkve sv. Brcka, imaju obilježja talijanskog trečentističkog slikarstva i datirane su u drugu polovicu 14. stoljeća, dok se zidne slike u svetištu crkve sv. Brcka datiraju oko godine 1518., prema zabilježenoj godini izgradnje svetišta, i povezuju se s djelovanjem domaće slikarske radionice.[70] Ulomci zidnih slika u kapeli sv. Martina u Dubravi ne pokazuju zajednička likovna obilježja sa zidnim slikama na ovim lokalitetima i predstavljaju primjer slikarstva sredine 15. stoljeća, koji proširuje saznanja o slikarskoj djelatnosti na području Prigorja u srednjovjekovnim stoljećima.

Na osnovu svoje analize stilskih značajki arhitekture svetišta, Zorislav Horvat zaključuje da je crkva sv. Martina izgrađena početkom 16. stoljeća te navodi podatak koji donosi župnik Ljudevit Šustek, da je crkva sagrađena „oko 1500. godine“,[71] iako ovaj podatak župnika Šusteka nije potvrđen navođenjem izvora.

14. Pogled na južnu stranu prozorske niše istočnog zida svetišta (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2022.)
South side of the window niche on the east wall of the sanctuary (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2022)

68 ŠOUREK, 2017, 50–51.
69 RATKOVČIĆ, 2014, 168.
70 RATKOVČIĆ, 2014, 153.
71 HORVAT, 2020, 225; ŠUSTEK, 1929, 75–76.

Ikonografski, stilski i morfološki elementi koji se mogu očitati na slabo sačuvanim ulomcima zidnih slika u svetištu kapele sv. Martina, povezani su s obilježjima koja se na zidnim slikama na području sjeverne Hrvatske pojavljuju oko sredine 15. stoljeća, što pruža i vremenski okvir za datiranje pretežito izgubljenog ciklusa zidnih slika u svetištu kapele sv. Martina.

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja arhitekture i uzoraka žbuke sa zidova kapele pokazala su da su zidne slike izvedene na trećem sloju žbuke. Utvrđeno je postojanje prvog sloja žbuke istovjetne vezivnoj, koji je obijeljen i oslikan crvenim posvetnim križevima, čiji tragovi su nađeni na sjeveroistočnoj plohi zida zaključka. Na ovaj sloj žbuke nanesen je sljedeći, prihvatni žbukani sloj *arriccio*, i tanki završni sloj *intonaco*, na kojem je izveden oslik.

Ova dva sloja žbuke možemo datirati u sredinu 15. stoljeća, prema datiranju zidnih slika, što pokazuje da je prvi žbukani sloj raniji, odnosno potvrđuje pretpostavku o ranijoj gradnji crkve, možda početkom 14. stoljeća, s obzirom na to da se crkva spominje kao župna crkva već 1315. godine. Time smo pretpostavili raniju gradnju i oslikavanje svetišta, od kraja 15. stoljeća, kako predlaže Zorislav Horvat i nepoznati izvor koji navodi Ljudevit Šustek.

Zaključna razmatranja

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja u kapeli sv. Martina u Dubravi kraj Vrbovca, izvedena 2021. i 2022. godine, proširila su naše razumijevanje povijesnih faza u gradnji i obnovi kapele, kao i spoznaje saznanja o tehnološkim, stilskim i ikonološkim obilježjima zidnih slika.

Istovremena gradnja postojeće kapele, odnosno nekadašnjeg svetišta, porušene lađe i sakristije potvrđena je arheološkim sondama, kojima je pronađena temeljna stopa sjevernog zida broda crkve, sjeverno rame i temelj zapadnog zida. Utvrđeno postojanje tri sloja srednjovjekovne žbuke pokazalo je dvije srednjovjekovne faze u gradnji i obnovi crkvi. Prvoj fazi gradnje crkve odgovara prvi sloj žbuke, istovjetan vezivnoj, oslikan posvetnim križevima, koji smo datirali na početak 14. stoljeća.

Druga dva sloja žbuke na kojima je izveden oslik pripadaju drugoj srednjovjekovnoj fazi gradnje i obnove crkve, koju smo datirali u sredinu 15. stoljeća, prema datiranju zidnih slika. Tada se u velikom građevinskom zahvatu nad svetištem gradi križno-rebrasti svod, oslonjen na službe koje su izvedene kao jednostruki i trostruki kameni polustupovi i profilirana rebra. Na zidovima svetišta tadašnje velike gotičke crkve izveden je ciklus srednjovjekovnih zidnih slika, danas samo fragmentarno očuvan. Ovi zahvati pokazuju da je tadašnja crkva bila velika i značajna gotička građevina, sa svođenim i oslikanim svetištem, na koje se nastavljala lađa, u skladu sa značenjem koji je Dubrava kao posjed Zagrebačke biskupije imala u srednjovjekovnim stoljećima. ■

Literatura:

AZINOVIĆ BEBEK ANA, BERGANT DAVID, *Stručni izvještaj o arheološkom nadzoru, Dubrava, crkva sv. Martina*, 2022., Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda

BADURINA ANĐELKO (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1985.

BREKALO JOSIP, FILIP ADELA, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u 2007. godini*, Zagreb, 2007.

BUTURAC JOSIP (A), *Vrbovec i okolica,* Književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1984.

BUTURAC JOSIP (B), Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, 59, Zagreb 1984. 43–108

CENNINI CENNINO, Knjiga o umjetnosti/*Il libro dell' arte*, Zagreb, 2007., 59–77

CEPETIĆ MAJA, Granice srednjovjekovnih biskupskih posjeda Dubrave, Ivanića i Čazme, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III, No. 40 (2013.), 217–232

DEANOVIĆ ANA, Gotičke freske u svetištu zavjetne crkve Marije Gorske kraj Lobora, *Peristil*, 12-13 (1969–1970.), 59–78

DOBRONIĆ LELJA, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201, *Rad JAZU, Odjel za društvene znanosti*, Zagreb, 1951., 245–347

FILIP ADELA, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima žbukanih i slikanih slojeva, te konsolidaciji zidnog oslika u svetištu crkve sv. Martina u Dubravi u 2007. godini*, Zagreb, 2007., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu

GOSS VLADIMIR PETER, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave*, Zagreb, 2012.

HORVAT ZORISLAV, Profilacije gotičkih svodnih rebara, *Peristil 12-13,* 1 (1969.), 50–51

HORVAT ZORISLAV, *Katalog gotičkih profilacija: arhitektura kontinentalne Hrvatske*, Zagreb, 1992., 87

HORVAT ZORISLAV, Srednjovjekovna crkva sv. Martina u Dubravi kod Vrbovca; Pokušaj rekonstrukcije tlocrta, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 28, No. 2 (60), 2020., 220–231

KOŽUL STJEPAN, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja,* Prometej, Zagreb, 1999.

KRUHEK MILAN, Ivanić Grad u sustavu slavonske granične obrane tijekom 16. i 17. stoljeća, u: *Zbornik „900 godina Ivanića", Odbor za obilježavanje 900. obljetnice Ivanića*, Kloštar Ivanić – Ivanić Grad – Križ, 1994., 250–274

KRUHEK MILAN, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb, 1995.

KUKULJEVIĆ IVAN, *Natpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1891.
RATKOVČIĆ ROSANA, *Srednjovjekovno zidno slikarstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb, 2014.
SMIČIKLAS TADIJA (ur.), *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Sv. 2, Zagreb, 1905.
SZABO GJURO, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 2006.
ŠOUREK DANKO, Arpadian Royal Cult in the Zagreb Cathedral: From Gothic to Baroque, *Radovi IPU*, 41 (2017.), 47–58
ŠUSTEK LJUDEVIT, *Dubrava u povijesti*, Zagreb, 1929.
TRUMBIĆ TEA, *Dubrava, kapela sv. Martina – zidne slike, Preliminarni stručni izvještaj*, Zagreb, 2021., Arhiv Hrvatskog restauratorskog zavoda
VALJATO-FABRIS MARINA, MILETIĆ DRAGO, *Kapela sv. Martina u Dubravi*, Zagreb, 2010., Arhiv Konzervatorskog odjela u Zagrebu

Arhivski izvori:

Nadbiskupski arhiv Zagreb (NAZ), *Liber can. visitat. arhid. čazm., an. 1683., Prochia dombrensis, capela s. Martini*

Mrežni izvori:

Zapolja, Ivan. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 26. 10. 2021. http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=66875

Summary

Rosana Ratkovčić, Tea Trumbić

NEW CONTRIBUTIONS TO RESEARCH ON THE CHAPEL OF ST MARTIN IN DUBRAVA, NEAR VRBOVAC: ARCHITECTURE AND WALL PAINTINGS

This paper presents the results of conservation and restoration research on wall paintings and architecture of the chapel of St Martin in Dubrava, near Vrbovac. The research was carried out by the Croatian Conservation Institute in 2021 and 2022 to restore and present the church. In 2021, research focused on wall paintings and the interior, and in 2022 on determining the history of construction, interior design and reconstruction of the chapel. The chronology of the phases of the chapel was determined through plaster- and paint-layer probes, and supplemented by archaeological and historical research. The research has established that a church was built at the beginning of the 14th century. The first remodelling of the church, as well as the application of partially preserved wall paintings, dates back to the mid-15th century. This was followed by Baroque-style renovations in the 17th and 18th centuries. The nave of the church was demolished in 1819, when the present-day chapel was formed from the sanctuary by bricking up the triumphal arch. The church of St Martin was first mentioned in 1315, and later in 1334, when it served as a parish church. It was probably partially demolished during the Ottoman conquest in 1552. It was later rebuilt and reconsecrated in the mid-17th century. In 1819, the nave of the church of St Martin was demolished for unknown reasons, and the present-day chapel was made from the sanctuary. It was additionally damaged in a severe storm in 1844, as well as in a fire in 1974. The chapel of St Martin has fragments of wall paintings on the walls of the back end of the sanctuary, and the existence of those fragments indicates that the entire sanctuary was painted with a unique cycle of wall paintings. The best-preserved figure of a saint is on the reveal of the southeast window. On the basis of iconographic details of the clothing, it probably portrays a deacon, perhaps St Stephen. Figures of saints in the windows of the three-sided end of the sanctuary, at a location that has a significant place in the iconographic topography of the church, may indicate that the depiction of figures of saints had a significant role in the iconographic layout of wall paintings in the sanctuary. The iconographic layout of a sanctuary with a large number of saintly figures can also be found in the chapel of the Mother of God of Gorje, in Lobor, on wall paintings from the first half of the 15th century. The tradition of worshiping and depicting some saintly figures in the church of St Martin could have been preserved and passed on over the centuries. It can be assumed that the altars installed in the church of St Martin in the first half of the 17th century preserved the veneration of saints who were venerated in this church earlier, so some of the saints' figures recorded on the Baroque altars from the 17th century could also be depicted on medieval wall paintings in the sanctuary. We can certainly assume that one of the characters depicted was St Martin, the patron saint of the church, and there is a high probability that St Margaret, patroness of the parish church in Dubrava, was also portrayed. In the

Prigorje region, medieval wall paintings can be found in the church of the Holy Cross in Križevci and the parish church of St Brice in Kalnik. Wall paintings in the church of the Holy Cross and in the nave of the church of St Brice have characteristics of Italian Trecento paintings and are dated to the second half of the 14th century, while the wall paintings in the sanctuary of the church of St Brice date around 1518, according to the recorded year of construction of the sanctuary, and are associated with the activities of the local painting workshop. Fragments of wall paintings in the chapel of St Martin in Dubrava do not share common characteristics with the wall paintings in these churches. They are an example of paintings from the middle or second half of the 15th century, and help expand our knowledge about painting in Prigorje during the Middle Ages. Iconographic, stylistic and morphological elements that can be observed on poorly preserved fragments of wall paintings in the sanctuary of the chapel of St Martin are connected with characteristics that appear on wall paintings in northern Croatia around the mid-15th century, which also provides a time frame for dating the lost cycle of wall paintings in the sanctuary of the chapel of St Martin. Conservation and restoration research established there were two medieval phases of construction and renovation of the church of St Martin. We dated the construction of the church to the beginning of the 14th century. The cross-ribbed vault and wall paintings in the sanctuary were added in the mid-15th century. We can assume the construction and painting of the sanctuary happened earlier than the end of the 15th century, as suggested by earlier researchers.

KEYWORDS: chapel of St Martin in Dubrava near Vrbovec, conservation and restoration, Diocese of Zagreb, northern Croatia, Gothic architecture, polygonal sanctuary, medieval wall paintings, soft style

Marijana Krmpotić
Bernarda Ratančić
Petar Sekulić
Teodora Kučinac

Crkva sv. Julijane u Tremi

Hrvatski restauratorski zavod

Marijana Krmpotić
Odjel za kopnenu arheologiju
https://orcid.org/0000-0002-1050-2173
mkrmpotic@hrz.hr

Bernarda Ratančić
Odsjek za konzervatorsku dokumentaciju nepokretne baštine
bratancic@hrz.hr

Petar Sekulić
Odjel za kopnenu arheologiju
https://orcid.org/0000-0003-3117-0419
psekulic@hrz.hr

Teodora Kučinac
Odjel za graditeljsko nasljeđe
tkucinac@hrz.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received 11.6.2024.

UDK: 904:[27-523(497.5 Trema)"16"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.5

SAŽETAK: Zaštitna arheološka istraživanja provedena uz crkvu sv. Julijane u Tremi pokazala su da je postojeća građevina, podignuta vjerojatno sredinom 17. stoljeća, izgrađena na prostoru kasnosrednjovjekovnog groblja datiranog od kraja 13. ili početka 14. do 16. stoljeća. Srednjovjekovno groblje na ovom položaju upućuje na postojanje starijeg sakralnog objekta, vjerojatno smještenog ispod današnje crkve. Tomu u prilog govore i brojne kamene spolije uzidane u crkvu, među kojima su i gotičke arhitektonske profilacije pronađene prilikom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja. Arheološkim istraživanjima potvrđeno je više građevinskih faza, odnosno faza adaptacije postojeće crkve, te su pronađeni temelji nekadašnje sjeverne i južne sakristije koje se spominju u arhivskim izvorima iz 18. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: Trema, crkva, groblje, srednji vijek, arheološko istraživanje

Područje današnje Treme u razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka

Crkva sv. Julijane u Tremi (sl. 1) smještena je na brežuljku u zavali Česme u središnjem dijelu kalničko-bilogorskog prigorskog prostora,[1] uz čiji istočni i južni rub teče Tremovački potok. (karta 1) Središte kasnosrednjovjekovnog posjeda vjerojatno se nalazilo u južnom dijelu današnjeg naselja u okolici crkve sv. Julijane. Na temelju sačuvanih srednjovjekovnih vrela moguće je zaključiti da je riječ o posjedu nižeg plemstva, koje je bilo brojno na području križevačke županije.

Srednjovjekovna Trema, odnosno Tremec (*Tremech*), u poznatim se sačuvanim vrelima prvi put spominje u ispravi iz 1430. godine kao jedan od posjeda Jakova od Prašnice i Filipa od Lipine.[2] U ispravi iz 1471. godine, vezanoj uz niz incidenata, spominje se Mihael *de Threnecz* (i njegova majka Ilka i žena Dorotea), kao vlasnik posjeda Zdenčec, Lovrentovac i Tremec.[3] Mihael se ponovno spominje u sporu oko posjeda Pogančec kod Rakovca 1481. godine te 1484. godine u pritužbi Ladislava Grebengradskog i Boldisara Batthyanya na Petra Erdega Vragovića i Mihaela od Tremeca u vezi s posjedom *Buthkafelde*.[4]

Početkom 16. stoljeća u sačuvanim se poreznim popisima križevačke županije navodi posjed Tremec (*Thremecz*), na kojemu se u razdoblju od 1507. do 1520. godine spominju selišta u vlasništvu Gašpara i Ladislava za koje je moguće pretpostaviti da pripadaju rodu plemića od Tremeca.[5] Zanimljivo je da se u popisu iz 1520. godine kao vlasnik Ladislavova dijela posjeda navodi Petar

1 MAGAŠ, 2013, 123–124.
2 PAVLEŠ, 2007, 33.
3 MOL, DL-DF 17204.
4 MOL, DL-DF 106854.
5 ADAMČEK, KAMPUŠ, 1976, 26, 52, 58, 93, 122.

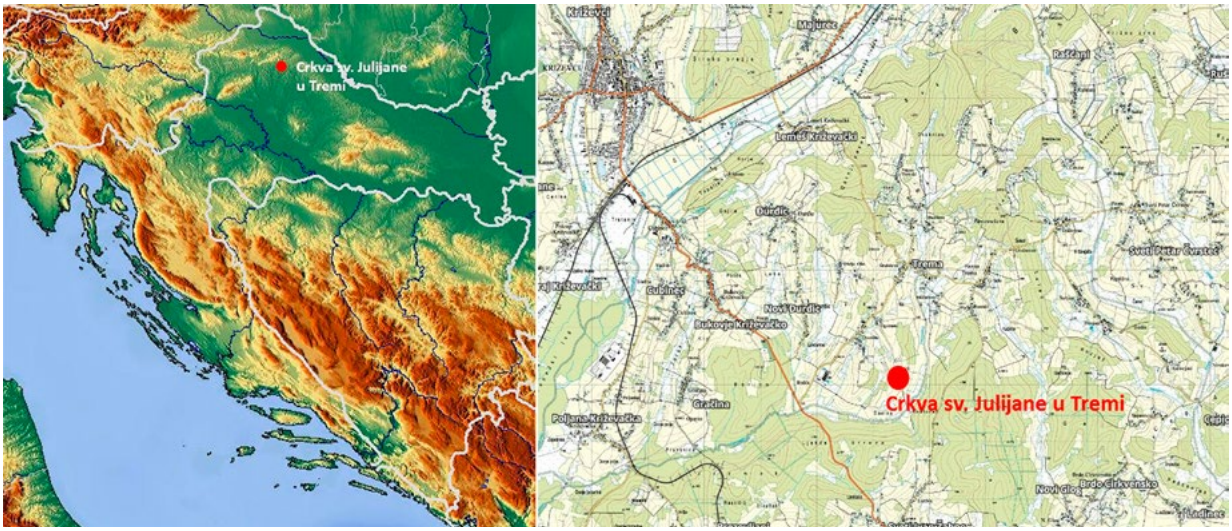

Karta 1. Položaj crkve sv. Julijane u Tremi (podloga: https://maps-for-free.com/ i https://geoportal.dgu.hr/, izrada: P. Sekulić)
Map 1. Location of the church of St Juliana in Trema (source: https://maps-for-free.com/ and https://geoportal.dgu.hr/, made by P. Sekulić)

Kaštelanović, sin slavonskog podbana Jurja Kaštelanovića od Svetog Duha.[6] Poznati sačuvani pisani izvori trenutno ne omogućavaju cjelovitu rekonstrukciju vlasničkih odnosa u razdoblju srednjega vijeka.

Sljedeća sačuvana vijest potječe tek iz 1577. godine, kada su u popisu stanja utvrda i naoružanja hrvatske i slavonske granice, pod zapovjedništvom križevačkog kapetana navedene manje utvrde *Barbawacz, Gradicz, Sannt Peter, Cirquena, S. Georgen, Glogouicza, Apotaobacz, Topolowacz, S. Yban i Trem*.[7] Na temelju poznatih sačuvanih vrela nije moguće zaključiti je li riječ o utvrđenom mjestu, odnosno utvrđenom sjedištu posjeda ili za vojne svrhe prilagođenom sakralnom objektu, što bi bilo moguće obrazloženje vijesti o postojanju sačuvanog opkopa oko crkve sv. Julijane.[8] Iako se u kasnijim popisima do početka 17. stoljeća Trema ne navodi kao utvrda križevačke kapetanije, ne treba odbaciti mogućnost da je bila korištena za održavanje straža i dojavu potencijalnih neprijateljskih aktivnosti, posebno u kontekstu izvještaja M. Stiera iz druge polovice 17. stoljeća.

Razdoblje kraja 16. i prve polovice 17. stoljeća obilježeno je neprekidnim stanjem opće nesigurnosti uslijed stalnih osmanskih pljačkaških upada koji su otežavali svakodnevni život starosjediocima i doseljenom vlaškom stanovništvu.[9] O tome svjedoči i sačuvana vijest o otmici dvije osobe s područja Treme 1622. godine.[10] Prema nalogu Dvorskog ratnog vijeća u Grazu vojni inženjer Martin Stier obišao je u razdoblju od 1657. do 1660. godine pogranična mjesta Štajerske, Kranjske, Hrvatske i Furlanije te sastavio temeljite izvještaje s priloženim planovima i kartama.[11] U svom izvještaju o Križevcima, M. Stier spominje različita utvrđenja i stražarnice izgrađene od drveta koje nisu za vojnu uporabu već služe kao refugij za seosko stanovništvo u slučaju napada, među kojima i Tremu (*Treina*).[12] Zanimljivo je da je na karti M. Stiera Trema prikazana kao utvrda/kaštel, za razliku od obližnjih utvrda sv. Jurja (Đurđic) i sv. Petra (Čvrstec) koje su prikazane kao crkve (**sl. 2**), što se, uz određeni oprez, može smatrati relevantnom potvrdom postojanja vidljivog, odnosno značajnijeg vojnog objekta.[13] U istom se popisu također navodi da se u Tremi nalazio jedan željezni signalni/dojavni top mužar, što sugerira postojanje objekta koji omogućava vizualni nadzor okolnog područja.[14]

Je li se spomenuta fortifikacija nalazila u neposrednoj blizini ili na položaju crkve sv. Julijane (prema sačuvanim ispravama, župnik crkve sv. Julijane prisegnuo je već 1653. godine), ili na nekom drugom mjestu na području naselja, bit će moguće potvrditi isključivo temeljitom arhivskom analizom i arheološkim istraživanjima. Premda se Trema u povijesnim izvorima spominje od prve polovice 15. stoljeća, o samoj crkvi nema podataka sve do 17. stoljeća.

Crkva sv. Julijane u Tremi u arhivskim izvorima

Dugotrajna opasnost od osmanlijskih prodora i napada rezultirala je raseljavanjem stanovništva zbog čega je došlo i do napuštanja i gašenja brojnih župa. U popisu župa

6 ADAMČEK, KAMPUŠ, 1976, 122; MAČEK, JURKOVIĆ, 2009, 164–165.
7 LOPAŠIĆ, 1884, 42.
8 PAVLEŠ, 2007, 33; DOMLJAN (ur.), 1993, 384.
9 KRUHEK, 2001, 113–114.
10 LOPAŠIĆ, 1885, 109
11 KRMPOTIĆ, 1997, X.
12 KRMPOTIĆ, 1997, 58.
13 KRMPOTIĆ, 1997, 89.
14 KRMPOTIĆ, 1997, 70.

1. Pogled s juga na crkvu sv. Julijane u Tremi (arhiva HRZ-a, snimio: J. Kliska, 2021.)
Church of St Juliana in Trema, view from the south (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

Kalničkog arhiđakonata, umjesto ranijih 40, 1574. godine navedeno ih samo 19, od kojih je 7 bilo ispražnjeno.[15] Do polaganog oporavka i obnove župa dolazi tek nakon potpisivanja prvog mirovnog sporazuma između Habsburške monarhije i Osmanlija 1606. godine. Tijekom 17. stoljeća na prostoru Kalničkog arhiđakonata polako se, obnavljanjem starih župa, ponovno uspostavlja crkvena organizacija. U popisima župa, navedeno je da je 4. kolovoza 1653. godine za župnika sv. Julijane u Tremi prisegao Mihael Ivančan, što je najraniji izričiti spomen tremske župe,[16] dok se župna crkva sv. Julijane prvi put spominje 1667. godine.[17] Još snažniji poticaj naseljavanju stanovništva, a time i osnivanju župa na području istočno od Križevaca, uslijedio je nakon mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine, kada dolazi i do osnivanja novih župa te obnove starih i izgradnje novih crkava.

U svrhu praćenja i poticanja obnove, Zagrebačka biskupija započela je sustavne kanonske vizitacije, a opisi vizitatora i danas su najvažniji primarni izvori za proučavanje crkvene, društvene, ekonomske i umjetničke povijesti u velikom dijelu kontinentalne Hrvatske.[18] Najstarija vizitacija s područja Kalničkog arhiđakonata datira s početka 18. stoljeća, kada vizitator, kalnički arhiđakon Petar Puc (Pucz), u svoja dva pohoda daje detaljne opise župne crkve u Tremi.[19] Opisuje pravilno orijentiranu, u potpunosti zidanu crkvu okruženu grobljem oko kojeg je opkop. Unutrašnjost je podijeljena na svetište, lađu i sakristiju, podignutu uz sjeverni zid lađe. Svetište je svođeno, nad lađom je oslikani tabulat, a pod je pokriven opekom. Na zapadnom kraju lađe je drveno pjevalište, a pred zapadnim pročeljem trijem iznad kojeg se uzdiže drveni zvonik s dva zvona. U lađi se nalaze dva veća i jedan manji prozor, a u svetištu je samo jedan. Od inventara, u crkvi se nalaze glavni i tri bočna oltara u lađi te još jedan u vanjskom trijemu. Na južnom zidu je propovjedaonica ukrašena likovima evanđelista, a nad trijumfalnim lukom je skupina Raspeća s Marijom i sv. Ivanom.

U trećem desetljeću 18. stoljeća opće stanje crkve bilo je loše, no sredinom stoljeća dolazi do određenih popravaka – 1744. godine diže se novi zvonik, a kor se ukrašava svetačkim likovima.[20] Između 1748. i 1753. godine crkva

15 KOŽUL, 2005, 18.

16 KOŽUL, 2005, 20.

17 DOMLJAN (ur.), 1993, 384; KOŽUL, 1999, 415.

18 O važnosti kanonskih vizitacija kao primarnih povijesnih izvora usp. HRG, KOLANOVIĆ, 1989, 9–18.

19 Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu (dalje HR-NAZ), *Kanonske vizitacije* (dalje KV), *župa Trema*, 1704. i 1706. god. Za prijevod svih vizitacija zahvaljujemo dr. sc. Šimi Demi.

20 HR-NAZ, KV, 1744.

2. Prikaz područja istočno od Križevaca na karti M. Stiera (ÖNB Cod.8608, fol. 74, prema Krmpotić 1997, 89)
View of the area east of Križevci on M. Stier's map (ÖNB Cod.8608, fol. 74, from: Krmpotić 1997, 89)

se oprema dvama novim bočnim oltarima s kipovima koji su atribuirani varaždinskom kiparu Ivanu Adamu Rosembergeru,[21] a 1762. godine nabavlja se i novi glavni oltar.[22] Nešto ranije, sjeverna sakristija je porušena i podignuta je nova, uz južnu stranu svetišta.[23]

Zapisnik o kanonskom pohodu 1771. godine posljednji je tijekom kojega crkva sv. Julijane služi kao župna, jer se, nakon smrti župnika Ivana Muretića 1776. godine, imenuju župni upravitelji do 1801. godine, kada se župa ukida te sv. Julijana postaje područna kapela župe sv. Jurja u Đurđicu.[24] Izmještanjem sjedišta župe, u vizitatorskim se opisima navodi i manje podataka o crkvi u Tremi te se provedeni zahvati samo usputno spominju. Tijekom 19. stoljeća dolazi do nabave novih zvona, popravka krova svetišta od hrastovih daščica te bijeljenja unutrašnjosti i vanjštine.[25] Godine 1825. u crkvu je preseljena propovjedaonica iz župne crkve sv. Petra Čvrsteca, sa zanimljivim ikonografskim prikazom malih proroka.[26] Manji popravci su provedeni i tijekom 20. stoljeća, a dvije veće obnove izvedene su krajem prošlog i početkom ovog tisućljeća.[27]

Konzervatorsko-restauratorska istraživanja

Provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima crkve sv. Julijane, potvrđena je njezina povijesna slojevitost.[28] Na stariji objekt na ovom mjestu ili u blizini, upućuju nalazi kamenih spolija, među kojima se ističe ulomak profiliranog kamenog rebra, uzidan u sjeverno pročelje lađe. (**sl. 3**) Pronađeni dio rebra komparativno se može povezati sa sačuvanim ulomcima iz građevina iz prve polovine 15. stoljeća, pr. nestale franjevačke crkve u Kostajnici, župne crkve sv. Marije u Novigradu na Dobri te sa svodnim rebrom svetišta kapele sv. Ane u Plemenšćini.[29] U 15. stoljeće, ali s jasnim renesansnim pečatom, datira se i opečni, polikromni figuralni reljef s prikazom *putta* s isprepletenim grozdovima, ugrađen u južni zid svetišta. Srodan primjerak sačuvan je u biskupskom središtu, Čazmi, a prikaz se vezuje za radionicu kipara Giovannia Antona Amadea iz radionice u Paviji, koja je djelovala krajem 15. i početkom 16. stoljeća.[30] Moguće je da je spomenuti reljef prenesen iz Čazme, koja je početkom 17. stoljeća bila veliko gradilište s ogromnom količinom rasutog građevnog materijala koji se moglo iskoristiti i za gradnju obližnjih sakralnih objekata.[31] Oba pronađena ulomka ukazuju na postojanje starijih objekata, vjerojatno uništenih prilikom turskih provala ili zbog zapuštenosti tijekom nesigurnih vremena, čiji su građevni i dekorativni

21 HR-NAZ, KV, 1748., DOMLJAN (ur.), 1993, 385; KOŽUL, 1999, 417.

22 KOŽUL, 1999, 417; DOMLJAN (ur.), 1993, 385.

23 HR-NAZ, KV, 1753.; DOMLJAN (ur.), 1993, 385.

24 KOŽUL, 2005, 140.

25 Arhiv župe sv. Jurja u Đurđicu, *Spomenica župe Đurđic 1841. – 1844.*, 47–48, 65.

26 HORVAT, MATEJČIĆ, PRIJATELJ, 1982, 240; BARIČEVIĆ, 2008, 182.

27 Pročelja su obnovljena 1989./1990. godine, pri čemu je obijena stara i stavljena nova, cementna žbuka. KOŽUL, 1999, 415. Pod nadzorom Konzervatorskog odjela u Bjelovaru oko 2013. godine izvedena je sanacija konstrukcije zvonika. *Crkva sv. Julijane, Trema. Rekonstrukcija tornja,* „Projekt" d.o.o. za projektiranje i građenje, Bjelovar, 2013, Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Bjelovaru.

28 Konzervatorsko-restauratorska istraživanja su obavljena 2021. godine pod vodstvom Bernarde Ratančić, uz koju su radni tim činili djelatnici i suradnici Hrvatskog restauratorskog zavoda: Sena Kulenović, Duško Čikara, Stela Grmoljez Ivanković, Tomislav Jakopaš, Igor Oros, Teodora Kučinac, Toma Prpić, Jovan Kliska, dr. sc. Marijana Krmpotić, Petar Sekulić, Lejla Koščević, Ela Kreutz i Ivana Gobec.

29 HORVAT, 1992, 78, tabl. 84.

30 ŠOUREK, 2009, 40.

31 ŠOUREK, 2009, 39.

3. Kamena spolija gotičkog rebra uzidana u sjeverno pročelje lađe crkve sv. Julijane (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Stone spolia of the Gothic rib built into the north façade of the nave of the church of St Juliana (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

materijali korišteni za podizanje novih objekata nakon uspostave mira.

U unutrašnjosti, fokus istraživanja bio je na zidnim plohama na kojima je, u prostoru svetišta, otkriven polikromni, dekorativni zidni oslik. Kompozicija oslika sastojala se od stiliziranih slikanih kvadara definiranih tamnocrvenim rubom i ispunjenih žutim oker obojenjem na plohama zidova svetišta, a duž bridova svoda su slikani „kameni elementi svodnih rebara" u čijim su vrhovima kružni medaljoni s upisanim križem. Ostatak svodne plohe bilo je ličen toplim bijelim tonom, a tragovi zrakastog oslika utvrđeni su i ispod postojećeg oslika iznad atike glavnog oltara. Dekorativni polikromni oslik je datiran u 1746. godinu, koja je s natpisom IHS sačuvana na trijumfalnom luku. Istraživanjima su, nadalje, potvrđeni stariji prozorski otvori i vrata na južnom zidu svetišta i lađe, koji su bili naznačeni urezanom linijom na pročeljima, no kasnijim intervencijama su im promijenjeni formati ili su u potpunosti poništeni.

Arheološka istraživanja

U sklopu građevinskih i konzervatorsko-restauratorskih radova na crkvi sv. Julijane u Tremi, tijekom 2023. godine provedena su zaštitna arheološka istraživanja[32] koja su prethodila postavljanju drenaže oko crkve. Širina i dubina iskopa bili su prilagođeni potrebama drenaže te su istraživanja provedena u prosječnoj širini od oko 1 m od temelja crkve i relativnoj dubini između 1 m uz zapadni zid crkve do 1,3 m uz tjeme apside. Ukupno je arheološki istražena površina od 67 m² na kojoj je pronađen 51 kosturni grob te arhitektonski ostatci temelja nekadašnje sjeverne i južne sakristije. (sl. 4)

ARHITEKTONSKI OSTATCI I OSTALI NEPOKRETNI NALAZI

Prilikom arheološkog iskopa provedenog oko crkve, otvoreni su njezini temelji u punoj dužini. Iskop je pokazao da su temelji apside i temelji lađe crkve drugačije građeni te da pripadaju različitim građevinskim fazama, o čemu svjedoči i primjetno odstupanje u osi lađe u odnosu na apsidu. Temelji apside građeni su od kamena s tek sporadičnim ulomcima opeke (sl. 5), dok su temelji lađe izgrađeni od opeke (sl. 6), izuzev jugozapadnog ugla sagrađenog od neobrađenog kamena. Također, apsida je znatno dublje temeljena, do 161,73 m nadmorske visine, dok je dno temelja lađe pliće za oko 0,4 m (162,10 m nadmorske visine). Osim toga, na spoju temelja apside i lađe primjetan je jasan rez u gradnji (sl. 7), što potvrđuje da su temelji apside i lađe građeni odvojeno, u različito vrijeme. Prema trenutnom stanju istraženosti, odnosno prije arheološkog istraživanja unutrašnjosti crkve, ne može se pouzdano tvrditi koji je dio stariji, a koji je nadozidan.

Ostatci temelja sjeverne sakristije nađeni su uz istočni dio sjevernog zida lađe crkve. (sl. 8) Temelji su građeni od opeke u širini od 0,8 m te prislonjeni uz temelje lađe, a dno im se nalazi na istoj visini na kojoj su i temelji lađe. Temelji istočnog zida, prislonjenog u blizini ramena lađe, istraženi su u dužini od 2 m, a oni zapadnog u dužini od 1,05 m. Oba su temelja bila oštećena prilikom ukopavanja uzemljenja gromobrana. Prema sačuvanim ostatcima može se ustanoviti da je vanjska širina sjeverne sakristije iznosila 6 m, a unutarnja 4,4 m.

Južna sakristija bila je smještena na spoju lađe i apside. (sl. 9) Temelji njezina zapadnog zida prislonjeni su uz istočni dio lađe, a istočnog zida uz južni zid apside. I ovi su temelji građeni od opeke, no znatno su lošije kvalitete: građeni su neuredno s puno sipkog veziva koje se trusi te, u površinskom dijelu, uz sporadičnu upotrebu kamena. Širine su 0,7 m, odnosno malo su uži od temelja sjeverne sakristije te su i nešto plići od temelja lađe. Istraženi su u dužini od 1,8, odnosno 1,9 m, do dijela na kojem su presječeni ukopom uzemljenja gromobrana. Zidovi su zatvarali manju prostoriju, vanjske širine od 4,2 m te unutarnje od svega 2,9 m.

Sjeverno od lađe crkve istražen je segment veće jame (SJ 26/27) smještene između temelja sjevernog zida lađe i istočnog zida sjeverne sakristije. (sl. 10) Jama se podvlači i pod jedne i pod druge temelje, što podrazumijeva da je starija i od lađe i od sakristije. Istražen je dio jame u dužini od 1,75 m, s najvećom sačuvanom relativnom dubinom na istraženom dijelu od 0,55 m. Jama je ukopana u zdravicu i zapunjena mrljastom sivožutom glinastom zemljom

32 Voditeljica arheoloških istraživanja bila je dr. sc. Marijana Krmpotić iz Odjela za kopnenu arheologiju, sjedište Zagreb, Služba za arheološku baštinu.

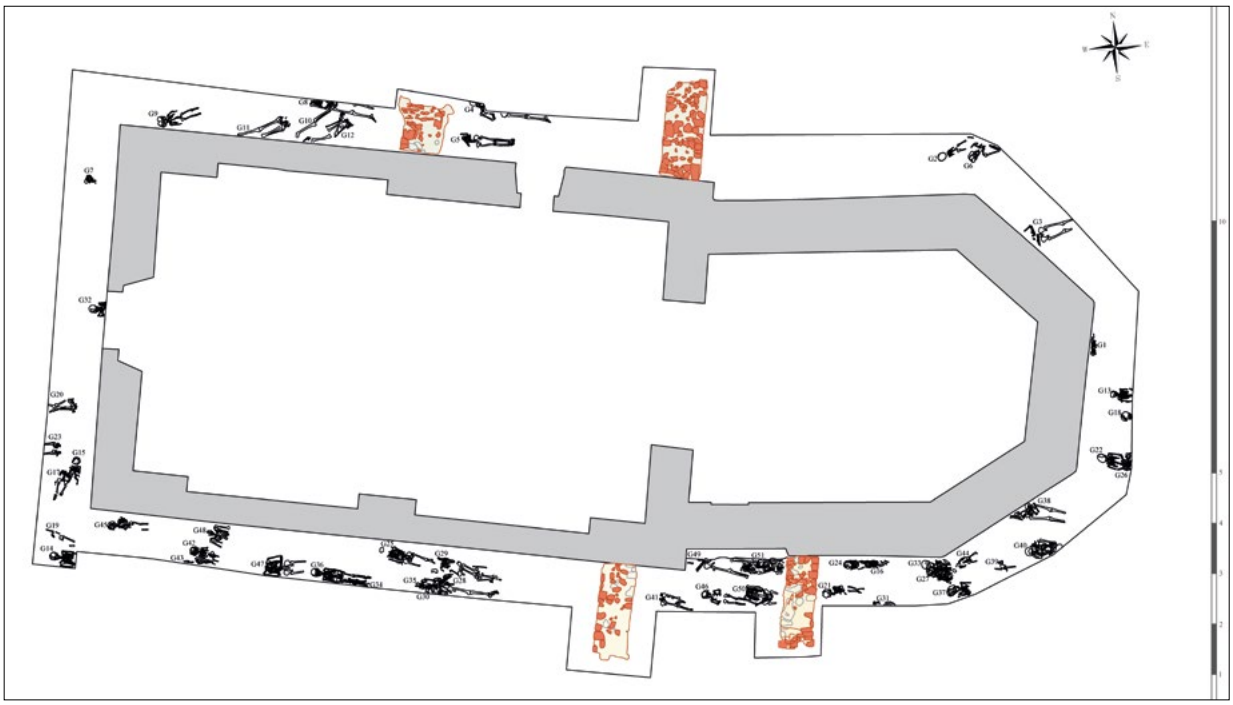

4. Nacrt površine arheološki istražene 2023. godine (arhiva HRZ-a, izrada: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
Layout of the archaeological site excavated in 2023 (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

5. Pogled na temelje sjeveroistočnog zida apside (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
View of the foundations of the north-eastern wall of the apse (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

6. Pogled na temelje sjevernog zida lađe (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
View of the foundations of the northern wall of the nave (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

7. Spoj temelja južnog zida lađe i apside (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
Seam between the foundations of the southern wall of the nave and the apse (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

8. Ostatci temelja sjeverne sakristije, pogled s istoka (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
Remains of the northern sacristy's foundations, view from the east (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

9. Ostatci temelja južne sakristije, pogled s jugozapada (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
Remains of the southern sacristy's foundations, view from the southwest (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

10. Otpadna jama ispod temelja sjevernog zida lađe i istočnog zida sjeverne sakristije (arhiva HRZ-a, snimka: J. Maslać, Solis arheo, 2023.)
Waste pit under the foundations of the northern wall of the nave and the eastern wall of the northern sacristy (HRZ Archive, J. Maslać, Solis archeo, 2023)

s puno primjesa gara, mrvljene opeke i veziva, zatim životinjskim kostima te ulomcima keramičkih posuda i keramičkim grijačima. Prema nalazima pretpostavlja se da je riječ o otpadnoj jami.[33] U jami su nađeni ulomci isključivo kuhinjske keramike namijenjene svakodnevnoj upotrebi. Riječ je o ulomcima lonaca izrađenima na brzom lončarskom kolu, od kojih su neki ukrašeni urezanim vodoravnim ili valovitim linijama, odnosno otiskivanjem kotačića. (**sl. 11**) Većina oboda lonaca pripada istom tipu koji se javlja krajem 12. ili početkom 13. stoljeća te se zadržava u upotrebi sve do 16. stoljeća.[34] Prema karakteristikama oblikovanja i ukrašavanja, lonci pronađeni u otpadnoj jami najsličniji su materijalu kakav se u kontinentalnom dijelu Hrvatske javlja tijekom 14. stoljeća, odnosno najkasnije u ranom 15. stoljeću.[35]

SREDNJOVJEKOVNO GROBLJE

Oko današnje crkve sv. Julijane istražen je dio srednjovjekovnog groblja (**sl. 4**) na kojem su sahranjivani pripadnici lokalne zajednice. Ukupno je istražen 51 grob, od čega su oko polovice dječji grobovi. Ovakva zastupljenost dječjih grobova odgovara procjeni da je u kasnom srednjem vijeku oko 50 % populacije umrlo u dječjoj dobi.[36] Nekoliko je grobova presječeno ili znatnije poremećeno ukopavanjem temelja crkve. Po četiri groba presječena su temeljima apside (grobovi 3, 38, 49 i 51) i temeljima lađe (grobovi 10, 11, 12 i 32), što svjedoči o tome da je u vrijeme gradnje današnje apside i lađe groblje već postojalo. Grobovi se javljaju na oko 0,5 m relativne dubine, na nadmorskoj visini od 162,40 m, a najniži istraženi grob leži na 161,70 m nadmorske visine (oko 1,2 m relativne dubine). Odnos dubine ukopavanja dijela grobova i nivoa poda današnje građevine, kao i sahrana paralelno s temeljima lađe i apside, upućuju na to da je groblje korišteno i u razdoblju nakon gradnje postojeće crkve. Rake grobova nisu bile prepoznatljive, osim u slučaju kada su dnom bile ukopane u zdravicu. U srednjem su vijeku bila uobičajena tri načina sahrane: polaganje pokojnika neposredno u zemlju, na dasku ili u lijes.[37] Na istraženom dijelu groblja oko crkve sv. Julijane ni u jednom grobu nisu evidentirani ostatci drveta, no nalazi čavala u sloju sugeriraju da je bar dio pokojnika bio sahranjen u lijesu.

Primjetna je znatno veća koncentracija grobova s južne strane današnje crkve, dok je sa sjeverne strane zabilježeno samo deset grobnih ukopa. Ako se pretpostavi da se ostatci starije, srednjovjekovne crkve nalaze ispod današnje, to bi ukazivalo na poželjniju poziciju s južne strane crkve. U tom smislu treba napomenuti da se na strani južno od crkve, izuzev manjeg dijela površine uz apsidu, do zdravice nije došlo kao sjeverno od nje, već je iskopom bio zahvaćen samo najviši nivo grobova. Stoga se nameće zaključak da je realna razlika u broju grobnih ukopa između sjeverne i južne strane i veća. Ovakav raspored grobnih ukopa mogao bi se smatrati odrazom srednjovjekovnog shvaćanja koje prostor dvorišta s južne strane crkve smatra poželjnijim za sahranu od sjeverne strane.[38]

33 S obzirom na to da je u istraživanjima evidentiran samo jedan objekt ovoga tipa, da u slojevima nisu nađeni drugi pokretni arheološki nalazi iz istog razdoblja te da je riječ o prostoru uz crkvu, moglo bi se, eventualno, raditi o otpadnoj jami vezanoj uz nekadašnji župni dvor.

34 Npr. TKALČEC, 2010, 64–65, T. 1: 27–29, 30, T. 2: 33, 37, T. 4: 79, 89 itd.

35 SEKELJ IVANČAN, 2010, 136–137, T. 39: 484, T. 40: 489; JANEŠ, HIRSCHLER MARIĆ, AZINOVIĆ BEBEK, 2017, 348–349, sl. 7, T. 4: 72, T. 6: 115, T. 7: 128.

36 ARNOLD, 1986, 60–61.

37 PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 93.

38 DEMO, 2007, 50; KRZNAR, 2012, 27.

11. Ulomci keramičkih lonaca iz otpadne jame (arhiva HRZ-a, snimka: M. Krmpotić, 2023.)
Fragments of pottery from the waste pit (HRZ Archive, M. Krmpotić, 2023)

Grobovi su većinom pravilno orijentirani u smjeru zapad – istok, što je uobičajena praksa u srednjovjekovnom razdoblju, ili s blagim otklonom u smjeru zapad-sjeverozapad – istok-jugoistok. Ovu praksu ne primjenjuje nekoliko grobova. Jedan dječji grob uz tjeme apside, inače i znatno pliće ukopan od svih ostalih istraženih grobova, orijentiran je u pravcu jug – sjever (grob 1), a dva dječja groba uz zapadni zid crkve smjera su sjever – jug (grobovi 15 i 17). Izdvaja se i manja skupina grobova smještenih uz sjeverozapadni ugao crkve u kojima su pokojnici orijentirani glavom prema jugozapadu (grobovi 9, 10, 11 i 12). U istom su smjeru orijentirana i dva groba sa sjeverne strane apside (grobovi 2 i 6), kao i dječji grob 44 s njene južne strane. Orijentacije različite od uobičajene u srednjem su vijeku mogle biti rezultat nastojanja sahrane što bliže zidovima crkve, odnosno prilagođavanja dostupnom prostoru.

Pokretni arheološki nalazi evidentirani su u 12 grobova, odnosno u 23,53 % grobova, pri čemu je većinom riječ o dijelovima odjeće, odnosno opreme pokojnika.[39] U kasnom srednjem vijeku pokojnici su uglavnom sahranjivani samo u mrtvačkom platnu te su stoga nalazi dijelova odjeće i opreme u grobovima vrlo rijetki. Krajem srednjeg vijeka došlo je do promjene pogrebnog rituala te se pokojnici sve češće sahranjuju u odjeći uslijed čega se u grobovima nailazi uglavnom na dijelove odjeće izrađene od trajnih materijala i nakit.[40] Postotak grobova s nalazima s istraženog dijela groblja oko crkve sv. Julijane u Tremi može se usporediti s postotcima grobova s nalazima na drugim istovremenim grobljima sjeverne Hrvatske. Gotovo identičan omjer grobova s nalazima je na groblju u Čepinu (23,38 %) datiranom u 15. i rano 16. stoljeće, s vjerojatnim postojanjem i horizonta 13. i 14. stoljeća.[41] Otprilike je ista zastupljenost nalaza u grobovima starije (11. – 13. stoljeće) i srednje (14. – sredina 17. stoljeća) faze na groblju unutar i oko crkve sv. Nikole u Koprivnici, 24,19 %, pri čemu su najbrojniji nalazi predica (u 12 od 15 grobova s nalazima).[42] Slično je i na groblju uz crkvu sv. Martina u Virju, gdje su predice također najbrojniji nalaz, pronađene u 25,71 % grobova prvog horizonta (14. – 15 stoljeće) te u 26,79 % grobova drugog horizonta (kraj 15. – sredina 17. stoljeća).[43] Na groblju u Ivancu, na kojem su izdvojena četiri horizonta pokopavanja od 11. do početka 17. stoljeća, najveći broj nalaza evidentiran je u horizontu 15.

39 Na metalnim i tekstilnim pokretnim arheološkim nalazima u tijeku su konzervatorsko-restauratorski zahvati.

40 PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 92–93; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZNAR, 2021, 143.

41 KRZNAR, 2012, 251, 454.

42 ČIMIN, PETRIĆ, 2022, 221, 223, 224, grafikon 5.

43 ČIMIN, 2016, 115.

i prve polovice 16. stoljeća (34,28 %), dok je u grobovima druge polovice 13. i 14. stoljeća najmanji (12, 24 %).[44]

Od 12 grobova s nalazima s groblja kod sv. Julijane, sedam je dječjih, tri su grobovi odraslih osoba, a od dva su preostale samo lubanje.[45] Uz obje spomenute lubanje nađeni su dijelovi parti, koje su dio opreme djevojaka ili mlađih, neudatih žena[46] te se može pretpostaviti da i one pripadaju pokojnicama mlađe dobi. Ovaj podatak ukazuje na osobitu pažnju koja je pridavana sahrani djece.

Najbrojnije nalaze iz grobova predstavljaju ostatci nakita za glavu. U tri groba (grobovi 7, 13 i 22) nađeni su ostatci parti, a u još dva (grobovi 18 i 29) sitne željezne aplike, vjerojatno s drugog tipa pokrivala za glavu. U grobovima 6 i 14, u blizini glave pokojnika, nađeni su ulomci željeznih igala, koje su mogle služiti kao pribadače kojima je oko glave bila pričvršćena marama ili za pričvršćivanje mrtvačkog pokrova oko tijela pokojnika. Jednostavno brončano prstenje evidentirano je u dva groba: u grobu 22 nađena su dva primjerka, a u grobu 51 jedan. Željezne pojasne kopče javljaju se u tri groba (grobovi 5, 21 i 51), a u dva (grobovi 14 i 25) su pronađeni sitni željezni predmeti koji bi mogli predstavljati ostatke gumba. U grobu 35 evidentiran je sitni ulomak brončane karičice, dok je u grobu 29 uz bedrenu kost pokojnika nađen novac.

Parte ili tzv. djevičanski vijenci su trake od izvezene ili na neki drugi način ukrašene tkanine koju nose djevojke kao dio svečane opreme. Djevojke koje bi preminule prije udaje, ponekad bi bile sahranjene s partom. U arheološkom kontekstu parte nalazimo u grobovima ženske djece, djevojaka i mladih žena.[47] Relativno su česte u Mađarskoj, gdje se smatraju dijelom nošnje viših i srednjih društvenih slojeva, najčešće od 16. do 18. stoljeća.[48] Na mađarskom se prostoru parte javljaju u različitim varijantama, ukrašene perlicama, metalnim pločicama, uvijenim metalnim nitima, a ponekad i dragim kamenjem. Tijekom 14. i 15. stoljeća parte su ukrašavane jednostavnim polukuglastim aplikama, rozetama, odnosno tiještenim pločicama, a javljaju se i na proboj rađene aplike, kakve su prisutne još i u 16. stoljeću. Od 16. stoljeća parte su ukrašavane metalnom žicom i perlama, da bi u 17. i 18. stoljeću bile bogato dekorirane metalnim nitima, zlatnim pločicama i perlama. Postaju dio karakteristične narodne nošnje i nose se sve do početka 19. stoljeća.[49] U Hrvatskoj se parte javljaju u grobovima od 14. do 18. stoljeća.[50] Najveći broj parti do sada je nađen na groblju uz župnu crkvu sv. Martina u Virju kod Koprivnice, gdje se javljaju već u najstarijem horizontu grobova iz 14. – 15. stoljeća, a najbrojnije su zastupljene u posljednjem horizontu datiranom u drugu polovicu 17. i rano 18. stoljeće.[51] Ostatci parti u grobovima kod crkve sv. Julijane gotovo su u potpunosti propali, izuzev primjerka iz groba 13, izrađenog od prepletenih brončanih žica s privjescima od brončanog lima i sitnim staklenim perlama. (**sl. 12**)

Primjerci brončanog prstenja nađeni u grobovima 22 (dva primjerka) i 51 (jedan primjerak), istog su tipa. Riječ je o jednostavnom lijevanom prstenju, tzv. viticama, brojnom na srednjovjekovnim grobljima, kakvo se nastavlja

12. Ostatci parte *in situ* u grobu 13 (arhiva HRZ-a, snimka: M. Babeli, 2023.)
Remains of a maiden's garland *in situ* in grave 13 (HRZ Archive, M. Babeli, 2023)

13. Srebrni novac iz groba 29 (arhiva HRZ-a, snimka: M. Krmpotić, 2023.)
Silver coin from grave 29 (HRZ Archive, M. Krmpotić, 2023)

44 KRZNAR, 2012, 97, 454.

45 Antropološka analiza kosturnih ostataka pokojnika još nije provedena. Njeni rezultati bit će objavljeni u sklopu objave s detaljnom analizom grobova i grobnih nalaza čija konzervatorsko-restauratorska obrada još traje.

46 FEHÉR, 1955, 228; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZNAR, 2021, 148.

47 FEHÉR, 1955, 228; TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZNAR, 2021, 148.

48 LACKOVITS, 1989, 43–44.

49 SZABÓ, 1938, 58–61, sl. 323–331.

50 TKALČEC, SEKELJ IVANČAN, KRZNAR, 2021, 148.

51 ČIMIN, 2016, 111, 115, tab. 1.

Tablica 1. Rezultati radiokarbonske analize grobova (analiza: 14Chrono Centre, Queen's University Belfast, izrada tablice: M. Krmpotić, 2024.)
Table 1. Results of the radiocarbon dating of the graves (analysis: 14Chrono Centre, Queen's University Belfast; table: M. Krmpotić, 2024)

GROB	VRSTA UZORKA	LABOR. OZNAKA	KONVENC. DATUM (BP)	KALIBRIRANI DATUM	
				1 SIGMA (68,3 %)	2 SIGMA (95,4 %)
3	kost	UBA-52637	544 ± 24	1397. – 1423. (1,0)	1325. – 1354. (0,252) 1393. – 1430. (0,748)
5	kost	UBA-52638	410 ± 23	1446. – 1477. (1,0)	1438. – 1504. (0,924) 1597. – 1617. (0,076)
9	zub	UBA-52639	539 ± 23	1399. – 1423. (1,0)	1326. – 1352. (0,165) 1394. – 1432. (0,835)
10	kost	UBA-52640	670 ± 23	1285. – 1303. (0,562) 1367. – 1381. (0,438)	1280. – 1318. (0,551) 1360. – 1388. (0,449)
15	kost	UBA-52641	336 ± 24	1498. – 1526. (0,305) 1554. – 1600. (0,506) 1615. – 1633. (0,189)	1479. – 1532. (0,323) 1535. – 1637. (0,677)
29	kost	UBA-52642	487 ± 23	1422. – 1440. (1,0)	1410. – 1447. (1,0)
32	zub	UBA-52643	640 ± 23	1300. – 1319. (0,435) 1359. – 1371. (0,269) 1377. – 1389. (0,296)	1287. – 1327. (0,434) 1347. – 1395. (0,566)

i u novom vijeku.[52] Pronađeni primjerci su neukrašeni i D-presjeka.

Pravokutne željezne pojasne kopče, kakve su nađene u grobovima 5, 21 i 51, uobičajene su kroz dug period na širem europskom prostoru, a u literaturi se datiraju od 14. do kraja 16. stoljeća.[53] S ovim vremenskim rasponom podudara se i radiokarbonski datum dobiven za uzorak kosti pokojnika iz groba 5 koji ukazuje na sahranu u 15. stoljeću. (**tab. 1**) Jedna okrugla željezna pojasna kopča nađena je izvan grobnih cjelina, a može se pretpostaviti da potječe iz uništenog groba. S promjerom od 4 cm, pripada skupini koja se u Europi javlja od sredine 13. do sredine 15. stoljeća.[54]

Novac se na kasnosrednjovjekovnim grobljima u sjevernoj Hrvatskoj javlja relativno često, premda je polaganje novca u grob bilo službeno zabranjeno.[55] Novac je mogao biti priložen kao amulet ili obol, mogao je imati funkciju ukrasa ili kao osobna imovina biti ušiven u odjeću ili pohranjen u vrećici na pojasu, a mogao je u zapunu groba dospjeti i slučajno.[56] Na istraženom dijelu groblja kod crkve sv. Julijane nađen je jedan primjerak srebrnog Žigmundova novca koji je kovan u Pečuhu između 1390. i 1427. godine. (**sl. 13**) Novac je nađen uz lijevu bedrenu kost pokojnika sahranjenog u grobu 29. (**sl. 14**) Budući da kosturni ostatci pokojnika nisu zatečeni u intaktnom položaju, ne može se isključiti mogućnost da je novac ovdje dospio naknadno. Međutim, radiokarbonski datum dobiven za uzorak kosti pokojnika iz groba 29 (**tab. 1**), koji prema jednostrukoj standardnoj devijaciji ukazuje na razdoblje druge četvrtine 15. stoljeća, odnosno u vrijeme ili kratko nakon vremena kovanja novca, sugerira kako se vjerojatno ipak radi o grobnom prilogu.

Uzorci kosti i zuba pokojnika iz sedam grobova radiokarbonski su analizirani.[57] (**tab. 1**) Analize su provedene na uzorcima iz grobova koji su poremećeni ili presječeni prilikom podizanja temelja apside i lađe crkve te sjeverne sakristije i iz onih čija orijentacija odudara od uobičajene. Analizirani su uzorci iz groba 3, presječenog temeljima sjeveroistočnog zida apside, kao i grobova 5, 9 i 10 ukopanih sa sjeverne strane lađe. Grob 5 presječen je pri podizanju temelja sjeverne sakristije, grob 9 orijentiran je u smjeru jugozapad – sjeveroistok, a grob 10, iste orijentacije, presječen je temeljima sjevernog zida lađe. Radiokarbonski su datirani i uzorci iz dvaju grobova uz zapadno pročelje crkve: groba 15, orijentiranog u smjeru sjever – jug i groba 32, presječenog temeljima zapadnog zida lađe. S južne strane crkve na analizu je poslan uzorak iz groba 29, smještenog uz južni zid lađe, čije su kosti bile poremećene, a u blizini lijeve bedrene kosti nađen je Žigmundov srebrni novac.

52 JELOVINA, VRSALOVIĆ, 1981, 120–121; PETRINEC, 1996, 21, 27, 33, 34, 40, 41, 48, 69, 107, 110, 118–122; PERKIĆ, 2017, 200, 217, T. 2: 8–10; i dr.

53 WHITEHEAD, 1996, 26.

54 WHITEHEAD, 1996, 16.

55 KRZNAR, 2014, 227.

56 KRZNAR, 2014, 229; KRZNAR, ŠTEFAN, 2021, 448–449.

57 AMS radiokarbonska analiza uzoraka provedena je u ^{14}Chrono Centre, Queen's University Belfast.

14. Grob 29 s označenim položajem novca u grobu (arhiva HRZ-a, snimka: M. Babeli, 2023.)
Grave 29 with position of coins (HRZ Archive, M. Babeli, 2023)

Rezultatima provedenih analiza istraženi dio groblja datiran je od kraja 13. ili početka 14. do u 16. stoljeće. Na temelju datuma dobivenog za uzorak kosti iz groba 10, može se pretpostaviti da su najstariji grobovi ukopani krajem 13. ili u ranom 14. stoljeću uz sjeverozapadni ugao crkve. Ovi grobovi u orijentaciji pokazuju značajan odmak u smjeru jugozapad – sjeveroistok i presječeni su temeljima sjevernog zida lađe. Nešto je mlađi grob 32, datiran u 14. stoljeće. Smješten je pred zapadnim pročeljem, pravilno je orijentiran te presječen zapadnim zidom lađe crkve. U sam kraj 14. ili u rano 15. stoljeće datirani su grobovi 3 i 9, oba s blagim otklonom prema jugozapadu. Grob 3 presječen je temeljima sjeveroistočnog zida apside, dok grob 9 leži uz zapadni dio sjevernog zida lađe, no nije u potpunosti paralelan s njim. Grobovi 5 i 29, datirani u 15. stoljeće, pravilne su orijentacije i paralelni sa zidovima lađe. Grob 5, koji leži sa sjeverne strane lađe, oštećen je pri podizanju temelja sjeverne sakristije, dok se grob 29 nalazi uz južni zid lađe, a kosti su mu poremećene. Najmlađi od datiranih grobova, grob 15, orijentiran je u smjeru sjever – jug i ukopan uz pročelje, paralelno sa zapadnim zidom crkve te je vjerojatno u vrijeme njegova ukopa lađa crkve već postojala.

Zaključna razmatranja

Budući da su se groblja uz crkve uobičajila već u ranijem srednjovjekovnom razdoblju,[58] odnosno da su od 13. stoljeća groblja redovito smještena oko župnih crkvi i područnih grobljanskih kapela,[59] istraženi dio groblja oko današnje crkve sv. Julijane ukazuje na postojanje starijeg sakralnog objekta, čiji se ostatci vjerojatno nalaze ispod današnje crkve, oko kojega se formiralo kasnosrednjovjekovno groblje. Prema radiokarbonskim datumima grobova treba pretpostaviti da je spomenuti objekt postojao možda već krajem 13., a sigurno u 14. stoljeću. Unatoč pretpostavci da je riječ o srednjovjekovnoj crkvi, u sačuvanim popisima župa zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. godine nema pouzdanih sačuvanih podataka o današnjoj crkvi sv. Julijane u Tremi. Na temelju geografskog konteksta R. Pavleš pretpostavio je da je riječ o crkvi *beate virginis in Cirkewcza* koja se spominje u popisu 1501. godine, a čiji položaj J. Buturac u svome radu nije odredio. U ovom popisu spomenuta crkva Blažene Djevice navedena je između crkve sv. Ivana u Žabnu i crkve sv. Jurja u današnjem Đurđicu, što odgovara njezinu geografskom položaju. Također, rektor crkve Blažene Djevice (*rector beate Virginis de Circheucha*) spominje se u sačuvanoj ispravi iz 1397. godine s rektorima crkava u obližnjoj Donjoj Bradni (*inferiori Bradna*) i Crkveni (*Cirquena*) te s rektorom i župnikom crkve sv. Petra u Čvrstecu (*sancti Petri de Cherstuech*), dok se 1403. godine spominje svećenik Toma (*ecclesia beate Virginis de Chyrkeucha*) s rektorima crkava u Crkveni (*beate Virginis de Chyrkuena*) i Đurđicu (*beati Georgii martiris de Glogoncha*). Druga je mogućnost da se u izvorima spomenuta crkva *beate virginis in Cirkewcza*, nalazila na položaju danas poznatom kao sv. Marija, u

58 FILIPEC, 2009, 120.

59 DEMO, 2007, 49; PREDOVNIK, DACAR, LAVRINC, 2008, 91.

istočnom dijelu naselja Damjani – Kruščići, južno od Sv. Petra Čvrsteca, koji se također uklapa u geografski kontekst navedenih popisa župa.

U kontekstu problematike crkve u Tremi potrebno je osvrnuti se na pretpostavku da su kasnosrednjovjekovni posjedi Bradna i Trema, barem do 15. stoljeća, jedinstveni posjed poznat pod nazivom Bradna. Naime, prema mišljenju mađarske historiografije Bradna je posjed koji je izvorno pripadao utvrdi Kalnik, a koji je sredinom 13. stoljeća došao u posjed obitelji Paksi te početkom 16. stoljeća obitelji Hásságy.[60] O značaju posjeda Bradna svjedoče podatci o postojanju sudbenog mjesta i sajma te dviju crkava – *ecclesia beate virginis de Bradna* i *beati Ladizlai de Baradna* u popisu iz 1334. godine, odnosno Gornje (*superior*) i Donje (*inferior*) Bradne u popisu iz 1501. godine. Prema J. Buturcu, obje Bradne nalazile su se sjeveroistočno od Križevaca, dok se crkva sv. Ladislava nalazila u današnjem selu Ladislav Sokolovački.[61] Iako se, prema svemu sudeći, spomenuta Bradna nalazila sjevernije od Treme, ne treba odbaciti mogućnost da se područje Treme doista u 15. stoljeću izdvojilo iz nekadašnjeg posjeda Bradna uslijed dinamičnih pravno-posjedovnih promjena tijekom povijesnog razvoja šireg područja. Pritom, također, valja uzeti u obzir mogućnost da je srednjovjekovna osnova današnje crkve sv. Julijane neki manji sakralni objekt vezan uz posjed nižeg plemstva koje se nazvalo po svojem obiteljskom središtu na posjedu Trema, a čiji nam naziv nije ostao sačuvan. Isto tako, trenutno nije moguće utvrditi gdje se (vjerojatno) utvrđeno sjedište posjeda nalazilo u odnosu na položaj današnje crkve sv. Julijane.

Pronalazak jedne otpadne jame pod temeljima današnje crkve dokaz je života na ovom položaju u 14. ili ranom 15. stoljeću. Kako je na istraženoj površini evidentiran samo jedan objekt ovog tipa, kako u istraženim slojevima nisu pronađeni pokretni arheološki nalazi iz istog razdoblja, te s obzirom na to da se radi o sakralnom prostoru, ova je jama mogla biti vezana za funkcioniranje župnog dvora. Groblje je formirano, u skladu s onovremenim običajima, uz sakralni objekt koji se vjerojatno nalazi ispod današnje crkve. Osim samog groblja, na njegovo postojanje ukazuju i gotičke kamene spolije uzidane u današnju crkvu, koje bi se po profilaciji mogle datirati u prvu polovicu 15. stoljeća, kao i pronalazak jedne kamene spolije u sloju šute iznad grobova. Groblje i sam pretpostavljeni sakralni objekt, na temelju rezultata radiokarbonske analize uzoraka kosti i zuba pokojnika, datirani su od kraja 13. ili od ranog 14. do 16. ili ranog 17. stoljeća. Može se pretpostaviti da su tijekom 16. stoljeća, uslijed osmanlijskih prodora i napada, koji su rezultirali raseljavanjem stanovništva i gašenjem župa, napušteni i objekt ispod današnje crkve sv. Julijane i groblje povezano s njim.

Današnja crkva sagrađena je tijekom ponovnog uspostavljanja crkvene organizacije i obnavljanja starijih župa na prostoru Kalničkog arhiđakonata u 17. stoljeću. Župa sv. Julijane u Tremi prvi se puta spominje 1653. godine, a župna crkva sv. Julijane 1667. godine. Gradnjom ove crkve preslojeni su pretpostavljeni stariji sakralni objekt i kasnosrednjovjekovno groblje. Gradnja crkve imala je više faza, što potvrđuju provedena konzervatorsko-restauratorska i arheološka istraživanja. Otklon u osi apside i lađe, dilatacije zidova na njihovom spoju, razlike u dubini temelja te u vrstama građe i veziva dokaz su da apsida i lađa pripadaju različitim građevinskim fazama. U adaptaciji s početka 18. stoljeća sa sjeverne strane lađe dozidana je sakristija, a u narednoj, sredinom istog stoljeća, prizidana je južna. Iz svega navedenog može se pretpostaviti kako je crkva sv. Julijane građevina iz 14 ili ranog 15. stoljeća, rekonstruirana u 17. stoljeću, vjerojatno s novim titularom. Prilikom podizanja postojeće crkve, iskorišteni su pojedini dijelovi starijeg objekta, ugrađeni kao spolije u novu građevinu, a izvedeni arhitektonski oblici ukazuju na korištenje i gotičkih i renesansnih i baroknih uzora. Kasnijim adaptacijama crkva je dobila jak barokni pečat te se danas posebno ističe sačuvanim ranobaroknim inventarom. ■

60 PÁLOSFALVI, 2012, 27, 120.

61 BUTURAC, 1984, 89.

Literatura i arhivski izvori

ADAMČEK JOSIP, KAMPUŠ IVAN, *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću*, Zagreb, 1976.

ARNOLD KLAUS, Die Einstellung zum Kind im Mittelalter, u: *Mensch und Umwelt im Mittelalter*, ur. Bernd Herrmann, Stuttgart, 1989., 53–64

BARIČEVIĆ DORIS, *Barokno kiparstvo sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2008.

BUTURAC JOSIP, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501., *Starine JAZU*, 59 (1984.), 43–107

ČIMIN ROBERT, Osobitosti kasnosrednjovjekovnoga i novovjekovnoga groblja uz župnu crkvu sv. Martina u Virju, u: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, Zbornik Instituta za arheologiju 4, Zagreb, 2016., 107–122

ČIMIN ROBERT, PETRIĆ HRVOJE, Crkva svetog Nikole u Koprivnici – prilog poznavanju povijesti, arhitekture i groblja u srednjem i ranome novom vijeku, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, 56/550 (2022.), 181–234

DEMO ŽELJKO, *Opatovina, tragovi povijesti izgubljeni u sadašnjosti*, Zagreb, 2007.

DOMLJAN ŽARKO (ur.), *Križevci, grad i okolica*, Zagreb, 1993.

FEHÉR GÉZA, Az 1949. évi Mohács-Csele-pataki mentőásatás, *Archaeologiai Értesitő*, 82 (1955.), 212–228

FILIPEC KREŠIMIR, Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta,* III/36 (2009.), 113–124

HORVAT ANĐELA, MATEJČIĆ RADMILA, PRIJATELJ KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.

HORVAT ZORISLAV, *Katalog gotičkih profilacija arhitekture kontinentalne Hrvatske,* Zagreb, 1992.

HRG METODA, KOLANOVIĆ JOSIP, *Kanonske vizitacije Zagrebačke (nad)biskupije,* Zagreb, 1989.

JANEŠ ANDREJ, HIRSCHLER MARIĆ IVANA, AZINOVIĆ BEBEK ANA, Stari Perkovci – Sela, ruralno naselje 14. stoljeća, u: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora*, Zbornik Instituta za arheologiju 6, Zagreb, 2017., 337–388

JELOVINA DUŠAN, VRSALOVIĆ DASEN, Srednjovjekovno groblje na „Begovači" u selu Biljanima Donjim kod Zadra, *Starohrvatska prosvjeta,* III/11 (1981.), 55–136

KOŽUL STJEPAN, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja*, Zagreb, 1999.

KOŽUL STJEPAN, *Kalnički arhiđakonat, danas Bjelovarsko-kalnički arhiđakonat Zagrebačke nadbiskupije*, Zagreb, 2005.

KRMPOTIĆ LJUDEVIT, *Izvještaji o utvrđivanju granica Hrvatskog Kraljevstva od 16. do 18. stoljeća*, Hannover-Karlobag-Čakovec, 1997.

KRUHEK MILAN, Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapetanije, *Povijesni prilozi*, Vol. 20 No. 20 (2001.), 87–124

KRZNAR SINIŠA, Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2012.

KRZNAR SINIŠA, Je li postojao običaj polaganja novca u kasnosrednjovjekovne/ranonovovjekovne grobove na prostoru sjeverne Hrvatske?, *Starohrvatska prosvjeta*, III/41 (2014.), 5–17

KRZNAR SINIŠA, ŠTEFAN LUKA, Nalaz slavonskih banskih i ugarskih denara iz groba 241 s lokaliteta Torčec–Cirkvišće, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, LIV (2014.), 445–460

LACKOVITS EMÖKE, 16-17. századi kéttornyulaki párták és párhuzamaik, *Veszprémi történelmi tár*, 1 (1989.), 31–44

LOPAŠIĆ RADOSLAV, *Spomenici Hrvatske Krajine*, Knjiga I, Zagreb, 1884.

LOPAŠIĆ RADOSLAV, *Spomenici Hrvatske Krajine*, Knjiga II, Zagreb, 1885.

LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije* (1395.-1420.), Sv. V., Zagreb, 1992.

MAČEK PAVAO, JURKOVIĆ IVAN, *Rodoslov plemića i baruna Kaštelanovića od Svetog Duha (od 14. do 17. stoljeća)*, Slavonski Brod, 2009.

MAGAŠ DAMIR, *Geografija Hrvatske*, Zadar, 2013.

PÁLOSFALVI TÁMAS, The Noble Elite in the County of Körös (Križevci) 1400-1526, PhD Thesis, CEU, Budimpešta, 2012.

PAVLEŠ RANKO, Srednjovjekovni posjedi na području Poljane, Đurđica i Treme kod Križevaca, *Cris*, god. IX, br. 1(2007.), 26–35

PERKIĆ DOMAGOJ, Crkva sv. Jurja u Mateškom Selu: nalazi iz grobova kasnoga srednjeg i novog vijeka / The Church of St. George in Mateško Selo: the finds from the graves from the Late Middle Ages and the Modern Age, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 34 (2017.), 185–225

PETRINEC MAJA, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa II Vrh Rici – Katalog, *Starohrvatska prosvjeta*, III/23 (1996.), 7–138

PREDOVNIK KATARINA KATJA, DACAR MARJANA, LAVRINC MATEVŽ, Cerkev Sv. Jerneja v Šentjerneju: arheološka izkopavanja v letih 1985 in 1986, *Archaeologia historica Slovenica* 6, Ljubljana, 2008.

RAČKI FRANJO, Popis župa zagrebačke biskupije 1334 i 1501 godine, *Starine JAZU*, 54 (1872.), 203–204

SEKELJ IVANČAN TAJANA, *Podravina u ranom srednjem vijeku*, Monografije Instituta za arheologiju 2, Zagreb, 2010.

SMIČIKLAS TADIJA*, Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Sv. XVII, Zagreb, 1990.

SZABÓ KÁLMÁN, *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emléke. – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene*, Bibliotheca Humanitatis Historica III, Budapest, 1938.

ŠOUREK DANKO, Pavia – Čazma: primjer sjevernotalijanskih utjecaja na renesansnu umjetnost kontinentalne Hrvatske*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 (2009), 37-46.

TKALČEC TATJANA, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome*, Zagreb, 2010.

TKALČEC TATJANA, SEKELJ IVANČAN TAJANA, KRZNAR SINIŠA, *Arheologija srednjovjekovnih utvrda, naselja i groblja sjeverne Hrvatske*, Zagreb, 2021.

WHITEHEAD ROSS, *Buckles 1250 – 1800*, Chemsford, 1996.

Arhivski izvori:

Mađarski državni arhiv (Magyarország Levéltár), Diplomatikai levéltár, Kincstári levéltárból, MKA, Neo-regestrata acta, DL-DF 17204.
Mađarski državni arhiv (Magyarország Levéltár), Diplomatikai levéltár, Családi levéltárak, Batthyány család, Miscellanea, DL-DF 106854.
Nadbiskupijski arhiv u Zagrebu, *Zapisnici kanonskih vizitacija*, Župa Trema
Župni arhiv župe sv. Jurja u Đurđicu, *Spomenica župe 1841. – 1844. godine*
MKM, Konzervatorski odjel u Bjelovaru, Crkva sv. Julijane, Trema, projekt rekonstrukcije tornja, 2013.

Summary

Marijana Krmpotić, Bernarda Ratančić, Petar Sekulić, Teodora Kučinac

CHURCH OF ST JULIANA IN TREMA

Preventive archaeological research was carried out in 2023 as part of the building maintenance, conservation and restoration of the church of St Juliana in Trema, and an area of 67 m² was explored up to a relative depth of 1.3 m. This was followed by the installation of drainage around the church. The research established that the present-day church, built in the mid-17th century, was built on the site of an older cemetery from the Late Middle Ages. On the basis of the results of the radiocarbon dating of seven samples of human bones or teeth from the graves, the cemetery was dated to a period from the end of the 13th century, or the early 14th, to the 16th. The medieval cemetery indicates existence on an older place of worship, probably located under the present one. The stone spolia built into the walls of the present-day church probably originate from this building. The building under the present-day church of St Juliana and the cemetery connected to it, were probably abandoned during the 16th century as a result of Ottoman incursions and attacks that resulted in the displacement of the population and the closure of parishes. A pit with archaeological material was excavated under the foundations of the present-day church. On the basis of the typological analysis of pottery fragments, it can be dated to the 14th or early 15th century.

The present-day church was built during the reinstatement of the church and restoration of older parishes on the territory of the Kalnik Archdeaconry in the 17th century. The parish of St Juliana in Trema was first mentioned in 1653, and the parish church of St Juliana was first mentioned in 1667. This church was built over a supposed older place of worship and a late-medieval cemetery. The church was built in several stages, confirmed by the conservation, restoration and archaeological research. The deviation in the axis of the apse and nave, the dilation of the walls at their junctions, the differences in the depths of the foundations, and in the types of construction and binders, are evidence in support of the thesis about the reconstruction of an older building that was used during the construction of a new church in the 17th century. The northern sacristy was built during later alterations to the church. The southern sacristy, mentioned in historical sources from the 18th century, was added after the northern one was demolished.

KEYWORDS: Trema, church, cemetery, Middle Ages, archaeological research

Vesna Zmaić
Maja Kaleb

Arheološko rekognosciranje podmorja oko tvrđave sv. Nikole na ulazu u Kanal sv. Ante

Vesna Zmaić
Odjel za podvodnu arheologiju,
Služba za arheološku baštinu
Hrvatski restauratorski zavod
https://orcid.org/0000-0002-7061-0766
vzmaic@hrz.hr

Maja Kaleb
Međunarodni centar za podvodnu arheologiju
mkaleb@icua.hr

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received 13. 6. 2024.

UDK: 902.03(497.5 Šibenik)(262.3)"652/654"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.6

SAŽETAK: Tijekom 2019. godine, u okviru obnove tvrđave sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante, provedeno je arheološko rekognosciranje podmorja oko tvrđave, do 41 metara dubine, i suprotne strane kanala između rta Cipac i rta Debeli. Na plitkom platou kod hridi Ročni otkriveni su tragovi prapovijesnog naselja ili punkta za nadzor ulaska u kanal. Uz temelje suhozidne strukture u površinskom su sloju pijeska pronađeni ulomci prapovijesne keramike. Antičkom i kasnoantičkom razdoblju pripadaju olovne prečke sidara i sporadični nalazi amfora, među kojima su najzastupljenije kasnoantičke/bizantske amfore sjevernoafričke, južnoitalske i istočnomediteranske proizvodnje, datirane od 4. do 7. stoljeća. Uz istočnu stranu utvrde pronađeni su brojni pokretni nalazi iz srednjovjekovnog, novovjekovnog i suvremenog razdoblja: glazirano stolno posuđe talijanske proizvodnje ukrašeno slikanim i graviranim ukrasom, grubi kuhinjski lonci i staklene boce. Rezultati rekognosciranja ukazali su da je skupina hridi i otočića od Ročnog do otočića Škojića i Ljuljevca bila važna strateška točka za nadzor morskih putova Šibenskim kanalom te kontrolu ulaska i plovidbe kanalom sv. Ante već od prapovijesti, pa kroz sva povijesna razdoblja do danas.

KLJUČNE RIJEČI: kanal sv. Ante, tvrđava sv. Nikole, podmorje, plovni put, glazirana keramika, sidro s prečkom, kotva, amfore, prapovijesna keramika, prapovijesne maritimne konstrukcije

Tvrđava sv. Nikole sagrađena je sredinom 16. stoljeća na otočiću Ljuljevcu na ulazu u kanal sv. Ante ispred grada Šibenika i jedno je od najznačajnijih pomorskih fortifikacijskih zdanja na našoj obali.[1] Tvrđava je 2017. godine, s obrambenim sustavima gradova Zadra i Kotora u Boki Kotorskoj te utvrđenim gradovima u Italiji, u Bergamu, Peschieri del Garda i Palmanovi, upisana na UNESCO-ov Popis svjetske baštine pod nazivom „Mletačke utvrde od 15. do 17. stoljeća".[2] Iste godine započela je izrada projektne dokumentacije Hrvatskog restauratorskog zavoda za radove rekonstrukcije i sanacije tvrđave, a u sklopu cijelog projekta predviđena su i zaštitna arheološka istraživanja tvrđave i njezine okolice.[3] S obzirom na istaknuti položaj nad morem i najveće značenje upravo u pomorskoj kontroli i obrani, u lipnju 2019. godine provedeno je arheološko rekognosciranje podmorja oko tvrđave. Program pod nazivom „Šibenik, tvrđava sv. Nikole

1 NADILO 2001, 747.

2 https://whc.unesco.org/en/list/1533/ (25 July 2018)

3 Konzervatorsko-tehnički elaborat obnove unutrašnjosti tvrđave sv. Nikole izrađen je 2017. godine pod vodstvom Ane Škevin Mikulandre (Služba za nepokretnu baštinu HRZ-a), a kopnena arheološka istraživanja na području tvrđave izvedena su 2018. i 2023. godine pod vodstvom dr. sc. Marijane Krmpotić (Odjel za kopnenu arheologiju, Služba za arheološku baštinu HRZ-a)

1. Ulazak u kanal sv. Ante s pogledom na tvrđavu sv. Nikole i Jadriju (Arhiva HRZ-a)
Entrance to St Anthony's Channel with a view of St Nicholas's Fortress and Jadrija (HRZ Archive)

– podmorje, arheološko istraživanje i konzervatorsko restauratorski radovi" financiran je sredstvima Ministarstva kulture i medija, a izveden u organizaciji Odjela za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda te uz stručnu suradnju djelatnika Međunarodnog centra za podvodnu arheologiju u Zadru (MCPA). Terenski radovi obuhvaćali su cjelokupan pregled podmorja oko tvrđave sv. Nikole, pojedinih pozicija sa suprotne strane kanala sv. Ante te potencijalno opasnih mjesta na ulasku u kanal, kako bi se utvrdilo postojanje eventualnih podvodnih nalaza koji bi doveli do novih podataka o razvoju i povijesti tvrđave, kao i o cijelom području prije njezine izgradnje.

Geografski i povijesni okvir

Tvrđava je gotovo u potpunosti okružena morem, osim na jugu gdje je uskim prijevojem povezana s otočićem Škojićem, a time i s kopnom. Zapadno od nje pruža se pličina s hridi Ročni na kojoj se danas nalazi svjetionik. Suprotnu stranu kanala dijelom zatvara Jadrija, prvobitno otočić sv. Andrije, s istoimenom crkvom, koji je umjetnim nasipom naknadno spojen s kopnom, a 1871. godine dobiva svjetionik. (sl. 1) U strateškom smislu ovo je bila idealna pozicija za smještaj pomorske utvrde jer se odavde mogao nadzirati ulazak u kanal i kontrolirati veliki dio jadranskog plovnog puta. Istovremeno je postojala vizualna komunikacija s utvrdama iznad grada, osobito s tvrđavom sv. Mihovila, smještenom na 60 metara nadmorske visine, također s funkcijom kontrole ulaska i plovidbe u Šibenskim zaljevom i kanjonom rijeke Krke. (sl. 2)

U odnosu na pomorske pravce uzduž i preko Jadrana, položaj tvrđave sv. Nikole predstavljao je gotovo središnju točku na istočnojadranskom plovnom putu. (sl. 3) Do nje je s jugoistoka vodio priobalni put od splitskog područja preko rta Ploča i Šibenskog kanala, a od nje se plovidba nastavljala kroz Murtersko more i Pašmanski kanal prema Zadru i drugim važnim destinacijama na

sjeveru i sjeverozapadu Jadrana. Sa suprotne obale Jadrana je do ulaza u kanal vodilo nekoliko transjadranskih pomorskih puteva. Iz južne Italije put je vodio od Monte Gargana preko Palagruže ili preko otoka Sveca (sv. Andrija), potom do otoka Žirja ili rta Ploče, dok se a iz srednje Italije polazilo iz, gotovo nasuprotne, Peskare i Ankone, također preko Žirja ili Kornata. U kanal su vodila tri morska prolaza: kroz Logorunska vrata i sjeverno od otoka Prvića, kroz Šibenska vrata između otoka Prvića i Zlarina te između otoka Zlarina, otočića Dvainke i Drvenika. (sl. 4) Osim iznimnog položaja na plovnom putu, pozicija utvrde je imala važnu ulogu u nadzoru i kontroli plovnog prometa prema šibenskom zaljevu i prema unutrašnjosti. Kanal sv. Ante od najranijih je vremena bio jedini prilaz s mora kanjonu Krke i današnjem Skradinu (antičkoj *Scardoni*). Područje današnjeg Skradina značajno je prometno, vojno i trgovačko središte s važnom tranzitnom lukom, od kuda je roba još od prapovijesnog i rimskog perioda kopnenim putevima nastavljala prema zaleđu i duboko u unutrašnjost.[4] (sl. 4) O tome svjedoči i cestovni pravac označen na Tabuli Peutingeriani koji je Skardonu spajao s Jaderom i glavnim gradom rimske provincije Salonom.[5]

Prije podizanja tvrđave, na otočiću Ljuljevcu nalazila se crkva sv. Nikole i benediktinski samostan, tada već u ruševnom stanju. (sl. 5) Vrijeme njihove izgradnje nije poznato, no prema arhivskoj građi, na crkvenom saboru u Zadru 1095. godine navodno je nazočan opat upravo iz ovoga samostana.[6] Samostan je na otočiću Ljuljevcu opstao tijekom cijelog 15. stoljeća, a redovnici napuštaju otok ponajviše nakon rušenja dijela samostana pri mletačkom osvajanju Šibenika između 1409. i 1412. godine. Tada sele u grad u benediktinski hospicij kod crkve sv. Julijana, a kasnije kod crkve sv. Benedikta i sv. Nikole, danas pod titularom sv. Barbare.[7] Nakon toga samostan sve više propada, dok u potpunosti nije srušen pri gradnji tvrđave. O izgledu crkve i samostana te njegovu ustrojstvu nema mnogo podataka, no pretpostavlja se da se nalazio na mjestu današnje velike cisterne tvrđave.[8] Iako najraniji zapisi o njima sežu u 11. stoljeće, brojne naznake podupiru pretpostavku da su sakralni objekti na ovome mjestu mogli postojati i u ranijem periodu. Naime, već tijekom 6. stoljeća, u vrijeme uspostavljanja Justinijanovog plovnog puta istočnim Jadranom, na važnim strateškim točkama podižu se utvrde ili postaje za kontrolu prometa, a njih

2. *Il fidelissimo Sebenicho*: kartograf Giovanni Francesco Camocio; graver: Martin Kolunić Rota, Venecija; druga polovica 16. stoljeća, MGŠ KPO 3242 (preuzeto iz: BRAKUS, 2022, 153)
Il fidelissimo Sebenicho: cartographer Giovanni Francesco Camocio; engraver Martin Kolunić Rota, Venice; second half of the 16th century, MGŠ KPO 3242 (from BRAKUS, 2022, 153)

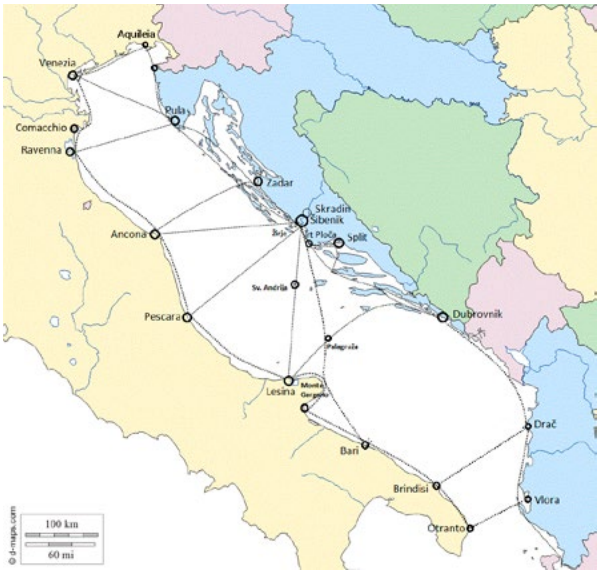

3. Karta Jadrana s naznačenim trasama plovidbenih putova (izrada: V. Zmaić)
Map of the Adriatic Sea with sailing routes (made by V. Zmaić)

prate sakralni objekti smješteni na otočnim i priobalnim mjestima s dobrim pristupom s mora. Oni služe kao moralna i duhovna potpora vojnim postrojbama i okolnom stanovništvu, ali i svojevrsni hospiciji za pomoć te podršku pomorcima i putnicima. Sve je više dokaza da je na mjestu današnje tvrđave sv. Mihovila postojala bizantska vojna utvrda, vjerojatno izgrađena u jeku bizantsko-ostrogotskih ratova, u vrijeme kada se Ostrogoti pred Konstancijevom vojskom povlače iz Salone u Skardonu, pa je mogla služiti i kao refugij za izbjeglo stanovništvo.[9] Pretpostavke o

4 Skradin se nalazio na sjecištu pomorskih i kopnenih komunikacija, u blizini Skradinskog buka gdje je završavao plovni put, i mjesta na kojem se ukazivala prva mogućnost prelaska preko rijeke Krke. (GUNJAČA, 1976, 53.)

5 Cestovni pravac označen je u Tabuli Peutingeriani u sljedećem nizu: *Iadera XX - Sardona XI - XX Ad Pretorum XX - Lorano XV - Tragurio V - Siclis IX – Salona* (GLAVAŠ, 2011, 176.)

6 ĆUZELA, 1992, 52.

7 OSTOJIĆ, 1964, 246–249; ĆUZELA, 1992, 52–53.

8 ĆUZELA, 1992, 52.

9 GOLDSTEIN, 2005, 27.

4. SEBENICO ET contado citta / nella Dalmatia confinante con Zarra / d(e)lli Ill(ustrissi)mi S(igno)ri Ven(etia)ni al p(rese)nte / da turchi molestado: 1571.; kartograf: Giovanni Francesco Camocio; graver: Martin Kolunić Rota, Pinargentijeva redakcija 1573. NBP. (preuzeto iz: KOZLIČIĆ, 1995, 139, K-94)
SEBENICO ET contado citta / nella Dalmatia confinante con Zarra / d(e)lli Ill(ustrissi)mi S(igno)ri Ven(etia)ni al p(rese)nte / da turchi molestado: 1571; cartographer Giovanni Francesco Camocio; engraver Martin Kolunić Rota, Pinargenti's redaction 1573. NBP (from KOZLIČIĆ, 1995, 139, K-94)

5. Dio karte srednje i dijela sjeverne Dalmacije, nepoznati autor, prvo desetljeće 16. st., Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, br. 1663; (preuzeto iz: JURAN, BARZMAN, FARIČIĆ, 2019, 102, Sl. 1)
Part of a map of central and part of northern Dalmatia, unknown author, first decade of the 16th century, Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Mappe, no. 1663 (from JURAN, BARZMAN, FARIČIĆ, 2019, 102, Fig. 1)

postojanju bizantske utvrde i crkve sv. Mihovila u sklopu nje potkrepljuju arhitektonski kameni i keramički nalazi, ali i legenda o čudu koje se dogodilo za vrijeme mise koju je predvodio trogirski biskup u crkvici sv. Mihovila u šibenskom 'kastrumu' prigodom dolaska kralja Kolomana.[10] Poput ostalih bizantskih postaja, i ova je smještena na lako branjivoj uzvisini s vizualnom komunikacijom s dvjema istovremenim utvrdama na otoku Žirju koje su s druge strane kontrolirale promet pučinskim djelom trase.[11] Utvrda je, prema još neubiciranoj crkvi, bila posvećena sv. Mihovilu.[12] Kult sv. Mihovila širio se Jadranom iz Konstantinopola u svojstvu *archistrategosa*, zaštitnika dobrobiti Bizantskog Carstva, uz druge titulare, poput sv. Andrije, prvog biskupa grada Konstantinopola te vojničke svece Jurja, Teodora, Kuzme i Damjana te Vitala. Ovi se titulari mogu uzeti kao razmjerno pouzdano kronološko uporište za horizont 6. stoljeća i uspostavu uskih veza Dalmacije s Konstantinopolom u vrijeme Justinijana.[13] Njihov kult širio se smišljenom carskom propagandom ili pak spontano, zadržavanjem vojske na određenom mjestu, pa bizantske crkve i samostani na plovnom putu najčešće nose ove titulare. U isti se horizont može ubrojiti i kult sv. Nikole, koji je poput sv. Andrije bio zaštitnik pomoraca, mornara i putnika. U prilog tomu idu i titulari dvaju otočića smještenih sa svake strane ulaza u kanal i nazvanih prema sakralnim zdanjima. Na zapadnoj strani kanala, današnjoj Jadriji, nalazila se crkva sv. Andrije, a na istočnoj strani i mjestu istoimene tvrđave, crkva i samostan sv. Nikole. (**sl. 5**) Ovo nije jedini primjer takve situacije gdje je bizantska utvrda na uzvisini uz plovni put bila posvećena sv. Mihovilu, a sakralni objekti s hospicijem smješteni na obližnjoj priobalnoj poziciji, sv. Andriji ili sv. Nikoli, zaštitnicima mornara i putnika.[14]

Izgradnja tvrđave sv. Nikole bila je potaknuta padom Skradina pod osmansku vlast 1522. godine[15] i nastojanjem Venecije da spriječi ikakvu mogućnost povezivanja osvojenog teritorija u zaleđu i Jadranskog mora te potpuno okruženje Šibenika kao važne strateške točke u Dalmaciji. Idealno i najlogičnije mjesto za izgradnju nove utvrde nalazilo se na samom ulazu u kanal, gdje je između dva otočića, jednog s crkvom sv. Nikole, a drugog s crkvom sv. Andrije, bio najuži prolaz. (**sl. 1, 2**) Prvo idejno rješenje bilo je podizanje dvije tvrđave na dva nasuprotna otočića, no prevladala je varijanta izgradnje samo jedne tvrđave

10 ŠIŠIĆ, 1914, 622; KRNČEVIĆ 1998, 215–216.

11 PODRUG, JOVIĆ, KRNČEVIĆ 2016, 63–66.

12 KRNČEVIĆ, 1998, 215.

13 MIGOTTI 1988, 156–157; MIGOTTI 1996, 221–222, 225.

14 Utvrda sv. Mihovila na brdu Straža na Lastovu; utvrda sv. Mihovila u Preku na Ugljanu s crkvom sv. Andrije u podnožju (GOLDSTEIN, 1992, 40, 49); Sv. Mihovil u Neviđanima, otok Pašman; Crkva sv. Andrije ispod bizantske utvrde na Vrgadi (DOMIJAN, 1983, 123); crkva sv. Andrije u Zatonu, crkva sv. Nikole u Povljani, otok Pag, crkva sv. Andrije na Svecu, crkva sv. Nikole u Božavi na Dugom otoku (UGLEŠIĆ, 2002, 34–36; 74; 93; 102–103); crkva sv. Mihovila u Pridrazi kod Novigrada (UGLEŠIĆ, 2016, 167–168); crkva sv. Mihovila na Sušcu (RADIĆ, TOLJA, 2010, 163); crkva sv. Mihajla u Stonu, crkva sv. Mihovila na Šipanu, crkva sv. Mihovila na Mrkanu ispod bizantske osmatračnice (FISKOVIĆ, 1980.); Utvrda s crkvom sv. Mihovila na Palagruži (BARBARIĆ, 2017, 630) i druge.

15 ĆUZELA, 1992, 51; GRUBIŠIĆ, 1974, 67.

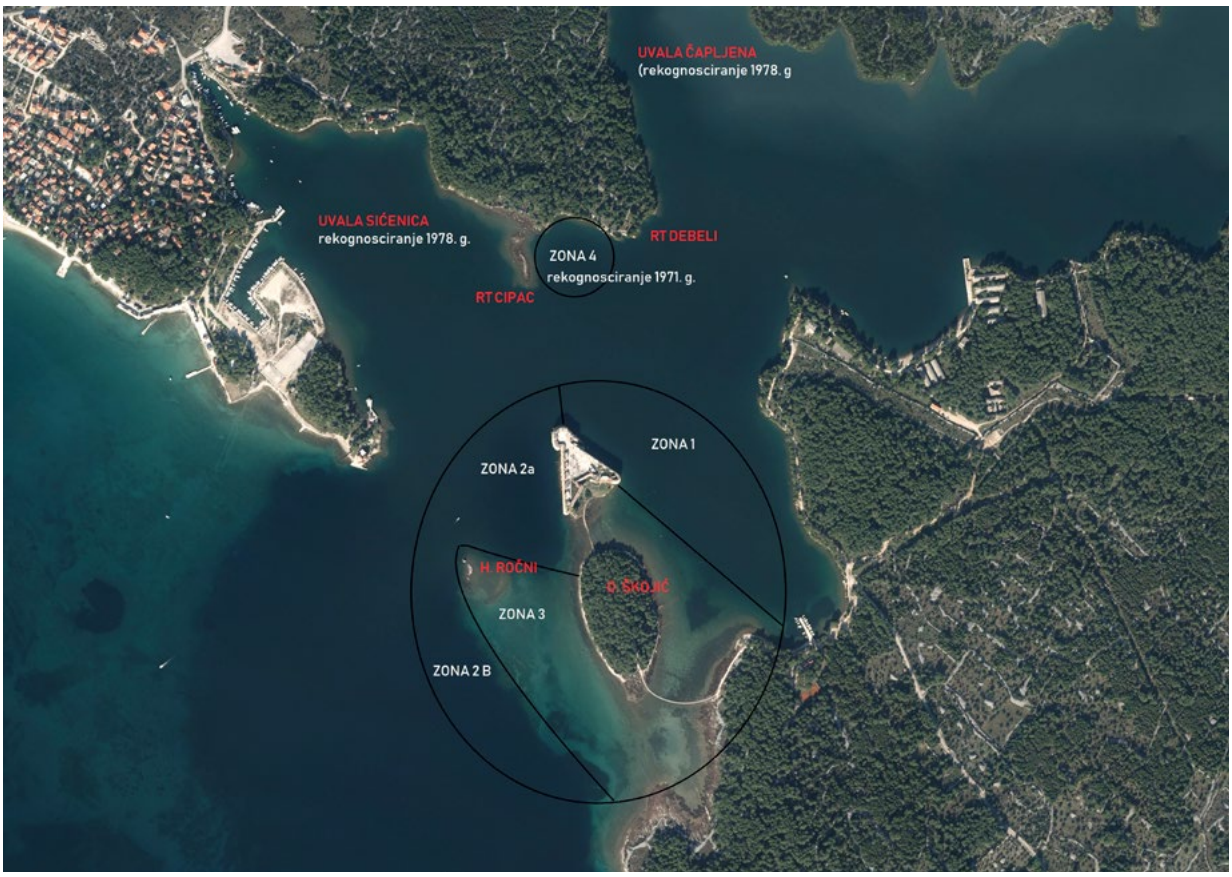

6. ZONA 1: Zone arheološkog pregleda podmorja oko tvrđave sv. Nikola (Z-1: istočna strana o. Škojića i prevlaka, jugoistočni polubastion, istočna kortina, glavni ulaz u tvrđavu, do sjeverne kule – rondela; Z-2A: od sjeverne kule uz zapadnu kortinu; Z-2B: područje sjeverno i zapadno od Hridi Ročni; Z-3: Hrid Ročni i pličina južno od nje do otoka Škojića i kopna; Z-4: podmorje između rta Cipac i rta Debeli (Arhiva HRZ-a, izrada: V. Zmaić, 2019.)
ZONE 1: Zones of underwater archaeological exploration around St Nicholas's Fortress (Z-1: east side of Školjić islet and the isthmus, southeast half-bastion, east curtain wall, main entrance to the Fortress, to the northern tower – roundel; Z-2A: from the north tower along the west curtain wall; Z-2B: area north and west of Hrid Ročni; Z-3: Hrid Ročni and the shoal south of it to Školjić islet and the mainland; Z-4: underwater between Cape Cipac and Cape Debeli (HRZ Archive, V. Zmaić, 2019)

na otočiću Ljuljevcu s istočne strane kanala.[16] Gradnja započinje 1540. godine prema projektu Gian Girolarna Sanmichelija i prati najsuvremenija dostignuća gradnje fortifikacijskih objekata. Objekt je trokutaste osnove s tri istaknuta bastiona, sjevernim, okrenutim prema kanalu, i dva polubastiona na jugu, okrenuta prema kopnu i međusobno povezana kortinom u obliku „kliješta". (sl. 6) Glavni ulaz u tvrđavu nalazi se s istočne, morske strane, a do njega vodi pristupna konstrukcija i most. Na ulazu se nalazi portal izrađen u renesansnom stilu, nad kojim je nekoć stajao lav kao simbol Mletačke Republike. (sl. 7) Originalni lav bio je dvaput oštećen, a 1926. godine vojnici Kraljevine Jugoslavije bacili su ga u more.[17] Tvrđava je tijekom vremena doživjela brojne adaptacije, dok 1911. godine na terasi nije izgrađena semaforska stanica za regulaciju plovidbe kanalom, a uskoro tvrđava prestaje biti vojna građevina.

Podvodno arheološko rekognosciranje

Djelatnici Muzeja grada Šibenika (Z. Gunjača, Z. Brusić) u nekoliko su navrata 70-ih godina 20. stoljeća provodili arheološka rekognosciranja na području kanala sv. Ante, no usko područje oko tvrđave sv. Nikole tada nije bilo pregledano.[18] Područje arheološkog pregleda izrazito je razvedeno i raznolike konfiguracije. Stoga je, radi jednostavnijeg snalaženja u prostoru, preglednije evidencije i dokumentacije pokretnih nalaza, podijeljeno u četiri

16 ĆUZELA, 1992, 53–54.

17 Ibid, 66.

18 Godine 1971. djelatnici Muzeja grada Šibenika pregledali su podmorje između rta Cipac i rta Debeli na zapadnoj strani kanala, a 1978. godine podmorje uvale Sićenica i Čapljena na zapadnoj strani kanala. Daljnja rekognosciranja na području kanala nisu poduzimana sve do 2014. godine, kada su ispod vile ‚Moj mir' pronađeni ostatci njemačkog torpednog čamca S-158, potopljenog ondje pri savezničkom bombardiranju u II. Svjetskom ratu (Izvještaji iz arhive HRZ-a).

7. Razglednica s fotografijom portala tvrđave sv. Nikole, početak 20. stoljeća. (preuzeto iz: Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009., 56)
Postcard with a photo of the portal of the roundel, beginning of the 20th century (from Andrej Žmegač, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009, 56)

zone: ZONA 1, istočna obala Škojića i tvrđave; ZONA 2, zapadna obala tvrđave i hridi Ročni; ZONA 3, hrid Ročni i pličina prema kopnu; ZONA 4, područje s druge strane kanala sv. Ante. (**sl. 6**)

ZONA 1 proteže se duž istočne obale od kopna uz Škojić i nasip prema tvrđavi, uz istočno krilo tvrđave do sjeverne kule. Od jugoistoka dno se ovdje blago spušta do dubine od 22 do 25 metara i postupno sve strmije pada do sjeverne kule gdje se nekoć nalazilo ušće rijeke Krke, a dno gotovo okomito pada do dubine od četrdesetak metra. Na ovom potezu nalazi se i glavni ulaz u tvrđavu, kojemu se prilazilo drvenom rampom i pomičnim mostom. (**sl. 7**) Tijekom Napoleonovog osvajanja Venecije 1797. godine francuski vojnici srušili su skulpturu lava i uništili posvetni natpis nad ulazom u tvrđavu. Početkom 19. stoljeća, pri obnovi tvrđave, uređuje se natpis i ponovno podiže skulptura, no vojska Kraljevine Jugoslavije 1925. godine, navodno, ponovno skida lava te ga baca u more.[19] Konzul talijanskog kraljevstva u Šibeniku 1926. godine zatražio je izručenje skulpture, što je don Frane Bulić odbio učiniti, odgovarajući da izvoženje povijesnih spomenika izvan zemlje nije dozvoljeno.[20] Međutim, zapisi ne spominju što je s ostatcima skulpture naknadno bilo i je li se provela akcija njezina vađenja iz mora, stoga se pri pregledu podmorja ispod portala pažnja posebno usmjerila na prepoznavanje obrađenih kamenih elemenata. Među brojnim odbačenim kamenim i betonskim elementima ništa slično nije prepoznato. Osim toga, podmorje je ovdje stjenovito i prekriveno inkrustiranim i korodiranim željeznim elementima, sajlama, užadi te slojem ljuštura školjkaša. (**sl. 8**)

Od pokretnog materijala u ZONI 1 pronađeni su keramički i stakleni predmeti iz srednjovjekovnog, novovjekovnog i suvremenog razdoblja. Od keramičkih nalaza evidentirani su primjerci kuhinjske i stolne keramike, od onih jednostavne izrade, bez ukrasa i premaza do majolike sa slikanim, graviranim ukrasom. Posuđe jednostavnih formi i bez ukrasa teško je smjestiti u precizne kronološke okvire, a riječ je o loncima ili posudama zaobljenog trbuha povišenog i blago izvijenog oboda, loncima s više vertikalnih ručki, vrčevima s ručkom, čašama i plitkim tanjurima. Od glazirane i ukrašene keramike zastupljeni su primjerci zdjela i vrčeva s trolisnim izljevom izrađeni u tehnici engobirane keramike, što podrazumijeva prekrivanje površine tankim slojem bijele gline kao podlogom za nanošenje slikanog monokromnog i polikromnog ukrasa i glazure, kao i majolike karakteristične po gustoj neprozirnoj glazuri. Od dekoracija javljaju se stilizirani biljni motivi slikani plavom bojom na bijeloj podlozi ili jednostavni potezi kistom u narančastoj, zelenoj i smeđoj boji. Od glazirane keramike s graviranim ukrasom pronađena je zdjela očuvana u punom profilu, visine 10,8 i promjera oboda 20 cm, ukrašena s unutarnje strane apstraktnim motivima u obliku četiriju girlandi ispunjenih kosim zarezima i valovnicom. (**sl. 9**) Glazirana keramika pripada kasnoj majolici i pripisuju se keramičkim radionicama s kraja 16. i 17. stoljeća s područja Veneta i drugih dijelova Italije.[21] Osim posuđa, od keramičkih predmeta pronađeni su ulomci dviju čašica lule za pušenje duhana. Jedna od njih pripada istočnom ili mediteranskom obliku osmanske proizvodnje s bazom čašice u obliku reljefne cvjetne čaške, datirane od polovice 17. do 19. stoljeća, a druga je izrađena od porculana i pripada nešto kasnijoj zapadnoj proizvodnji. Od staklenih predmeta prevladavaju boce iz 19. i 20. stoljeća za posluživanje i skladištenje vina te alkoholnih pića, poput grla bezbojnih bokala s obodom izvučenim prema van ili boca različitih oblika za držanje alkoholnih pića. Među njima se ističe izduljena boca od zelenkastog stakla, četvrtastog presjeka tijela s visokim i uskim vratom te apliciranim pečatnim otiskom na ramenu s grbom i natpisom: „I R PRIV PREM FAB G LUXARDO“, dvoglavim okrunjenim austrijskim orlom i natpisom ZARA u sredini. (**sl. 10**) U ovakvim se bocama tijekom 19. i početkom 20. stoljeća flaširao i prodavao zadarski Maraschino. Pregledom nalaza iz ZONE 1 očito je da unutar kanala prevladavaju nalazi iz novovjekovnog i suvremneog razdoblja, a tek jedan ulomak pripadao je kasnoantičkoj amfori LR 1 tipa.

ZONA 2 obuhvaća područje zapadno i južno od tvrđave i dijeli se na dio od sjeverne kule, gdje se dno nastavlja strmo obrušavati i u istoj se konfiguraciji nastavlja do hridi Ročni (ZONA 2/A), i na dio od hridi Ročni do kopna

19 ĆUZELA, 1992, 66; GLAVAŠ, 2015, 133–135.

20 Konzervatorski odjel u Splitu, Arhiv konzervatorskog ureda, godina 1926., dopis 58/26 od 8. svibnja.

21 ZGLAV-MARTINAC, 2004, 72–77.

8. Podvodni arheološki pregled ZONE 1 (arhiva HRZ-a, snimka: V. Zmaić, 2019.)
Underwater archaeological survey in ZONE 1 (HRZ Archive, V. Zmaić, 2019)

(ZONA 2/B), gdje je pad nešto blaži. (**sl. 6**) Na zapadnoj kortini tvrđave dno je prekriveno arhitektonskim elementima koji su pri pregradnji ili obnovi zdanja bacani u more, betonskim blokovima, metalnim rešetkama od otvora, kasetama, sajlama i drugim otpadnim građevinskim materijalom. Na okomitoj rubnoj padini uočena su sidra iz srednjovjekovnog ili novovjekovnog perioda zaglavljena u stijeni. Riječ je o velikim željeznim dvokrakim sidrima s prečkom, četverokrakim sidrima s lopaticama tipa kotva i četverokrakim sidrima manjih dimenzija i bez lopatica, tipa „mačak". Na -34 m dubine uočen je krak sidra do pola ukopan u pijesak, s trokutastom lopatom na vrhu dimenzija 20 x 50 cm. Ostale dimenzije nije bilo moguće utvrditi, no vidljivi elementi ukazuju na to da je riječ o velikom dvokrakom sidru s prečkom. Željezna sidra ovog tipa na Mediteranu su zabilježena od 16. stoljeća,[22] a imala su dugu osnovu i u donjem dijelu dva simetrična kraka s trokutastim lopaticama na krajevima. Na vrhu osnove nalazilo se oko s alkom za privezivanje sidrenog konopa, a u gornjoj trećini tijela nalazila se pomična ili fiksna masivna prečka, postavljena okomito na krakove. Prečka je služila tomu da pri padu krakove usmjeri okomito na dno, kako bi se lopatom ukopali što dublje, stvarajući tako jači otpor zadržavanja. Iz toga su se razloga velika sidra s prečkom koristila za sidrenje jedrenjaka velike tonaže i nosivosti, a prema njihovim dimenzijama često se mogu procijeniti i dimenzije broda.[23] Dalje uz okomitu stijenu otkrivena su još dva željezna sidra s četiri kraka, najsličnija sidrima tipa kotva, jedno kod sjeverne kule na 24 metra dubine, a drugo na dubini od tridesetak metara, koje je dijelom bilo ukopano u pijesak. Sidra ovog tipa koristila su se tijekom dugog razdoblja u gotovo nepromijenjenoj formi, a radila su se od kovanoga željeza te su imala četiri lučno zakrivljena kraka s trokutastim lopatama na vrhovima iznad kojih bi virio vrh kraka pod nazivom „kanđa". U gornjem dijelu struka nalazilo se oko s alkom za privezivanje sidrenog konopa. Na brodovima velike tonaže i nosivosti kotve su se koristile uz velika sidra s prečkom, a kao glavna sidra koristila su se kod manjih i lakih plovila boljih manevarskih sposobnosti poput galija ili galijica s pogonom i na jedra i vesla.[24] U blizini je nađeno još jedno manje sidro s četiri kraka, ali bez lopata, uvriježenog naziva mačak. Ovakva sidra služila su pretežito za pronalaženje i dizanje zadivenih predmeta i užadi, a tek rijetko za sidrenje.

Jugozapadno od hridi Ročni (ZONA 2/B) na dubini od 22 metra pronađena je mala olovna prečka sidra iz rimskog perioda duljine tek 47 cm, širine 8 cm, i središnjeg četvrtastog otvora za nasad dimenzija 12 x 10 cm.

22 VOTRUBA, 2014, 107–109.

23 ibid., 146–147.

24 FOURNIER, 1643, 43; VORTRUBA, 2014, 160.

9. ZONA 1: keramička zdjela, kasna gravirana keramika, 17. st., Italija, Veneto (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2021.)
ZONE 1: bowl, late glazed pottery, 17th century, Italy, Veneto (HRZ Archive, I. Marinković, 2021)

10. ZONA 1: staklena boca za Maraschino, 19. i početak 20. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2019.)
ZONE 1: glass bottle for Maraschino, 19th century and early 20th (HRZ Archive, J. Macura, 2019)

(**sl. 11**) Desetak metara dalje, na dubini od 33 metra nađena je još jedna veća prečka duljine 90 cm, širine 12 cm i središnjeg otvora dimenzija 16 x 11 cm. Obje prečke pripadale su antičkom tipu olovno-drvenih sidara sastavljenih od središnje drvene grede i dva jednaka kraka okovanih krajeva, u donjem dijelu međusobno spojenih olovnom spojnicom. Olovne prečke s dva protutega u obliku vodoravnih ili zakošenih krila simetrično postavljenih oko četvrtastog otvora za fiksiranje na gredu, bile su postavljene u gornjem dijelu središnje grede, okomito na krakove i činile su glavnu težinu sidra.[25] Pronalazak ovolikog broja sidara na malom području ukazuje na mjesto sidrišta ili pristaništa, a ponekad i na pozicije gdje su sidra, zbog poteškoća kod manevara ili iznenadnog nevremena, na brzinu morala biti razrješavana konopa. U istoj zoni otkriveni su brojni ulomci različitih tipova amfora, dok novovjekovnog materijala gotovo da nije bilo. Među ulomcima pronađeni su pojedini primjerci, od Lamboglia 2 i Dressela 2-4, do koskih i rodskih amfora iz 2./3. stoljeća, no većinom je riječ o kasnoantičkim i ranobizantskim tipovima amfora. Pronađena je jedna gotovo cijela amfora cilindričnog tijela i izduljene nožice tipa Africana III C (= Keay 25.2) datirana od kraja 4. do sredine 5. stoljeća (**sl. 12**), čija se proizvodnja veže uz područje Tunisa, kao i gornji dio Africaine III B (= Keay 25.3) iz 4. stoljeća[26] te ulomak *Spatheion* amfore, iste provenijencije ali šireg razdoblja, od 4. do 7. stoljeća. Također su zastupljene amfore tipa LRA 1 istočnomediteranske proizvodnje, datirane od 5. do 7. stoljeća (**sl. 13**) i globularne amfore tipa LRA 2/13, karakteristične za bizantsko razdoblje i datirane od 7. do 9. stoljeća. (**sl. 14**)

ZONA 3 obuhvaća veliku pličinu koja se proteže jugozapadno od tvrđave sv. Nikola i od rta Braničevo prema hridi Ročni u duljini od 500 i širini od oko 200 metara. Hrid Ročni najistaknutija je točka na ulazu u kanal, udaljena od rta Jadrija na suprotnoj strani tek 216 metara. (**sl. 6**) S obzirom na to da tek malom površinom izranja iz mora, a u vrijeme plime je posve uronjena u more, te je, zbog sigurnosti plovidbe na njezin je zapadni rub postavljen zeleni svjetioni. Sjeverozapadna strana hridi strmo pada do dubine od četrdesetak metara, dok se prema Škojiću i kopnu na jugoistoku pruža velika izrazito pravilna horizontalna kamena stijena. Njezina površina danas se nalazi na dubini od između 1 i 3,4 metra i tek na rubnim područjima doseže do 7 metara dubine, stoga se u prapovijesno doba nalazila iznad morske površine čineći obalno područje između Ročnog, Škojića, Ljuljeca i kopna. Izvori slatke vode, kao zadnji tragovi toka rijeke Krke, čije je korito sezalo sve do ovoga mjesta i otvorenog mora, izviru ispod površine mora i ovdje su prilično

25 KAPITÄN, 1984, 33–44.

26 BONIFAY, 2021, 282–287.

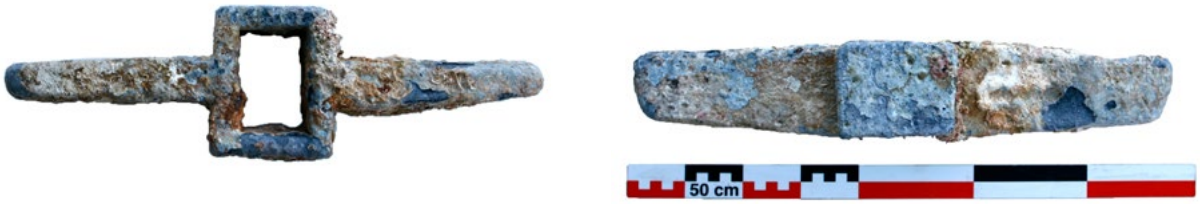

11. ZONA 2/B: olovna prečka antičkog sidra malih dimenzija (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2019.)
ZONE 2/B: lead crossbar of an ancient anchor of small dimensions (HRZ Archive, J. Macura, 2019)

12. ZONA 2/B: Sjevernoafrička amfora cilindričnog tijela tipa Africana III C (= Keay 25.2), kraj 4. do sredine 5. stoljeća (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2021.)
ZONE 2/B: North African amphora with a cylindrical body, type Africana III C (= Keay 25.2), late 4th century to mid-5th (HRZ archive, I. Marinković, 2021)

13. ZONA 2/B: gornji dio amfore tipa LR 1 istočnomediteranske proizvodnje, 5. do 7. stoljeće (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2019.)
ZONE 2/B: upper part of an amphora, type LR 1, Eastern Mediterranean production, 5th to 7th centuries (HRZ archive, J. Macura, 2019)

14. ZONA 2/B: gornji dio globularne amfore tipa LR 2/13, 7. do 9. stoljeće (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2019.)
ZONE 2/B: upper part of a globular amphora, type LR 2/13, 7th to 9th centuries (HRZ archive, J. Macura, 2019)

aktivni, što se prepoznaje po drukčijoj teksturi morske površine, neovisne o uobičajenom mreškanju ili valovima.

S jugoistočne strane hridi malo ispod površine vode uočeni su ostatci suhozidne prapovijesne konstrukcije. (sl. 15) Duljina od zapadnog okomitog ruba hridi do vanjskog bedema, u smjeru istok – zapad, iznosi oko 74 m, a u smjeru sjever – jug oko 98 m. Unutarnje lice bedema nešto je bolje očuvano zbog nanosa pijeska koji ga je djelomično prekrio, dok je na vanjskoj strani utjecajem valova sav sediment koji je ispunjavao prostor među

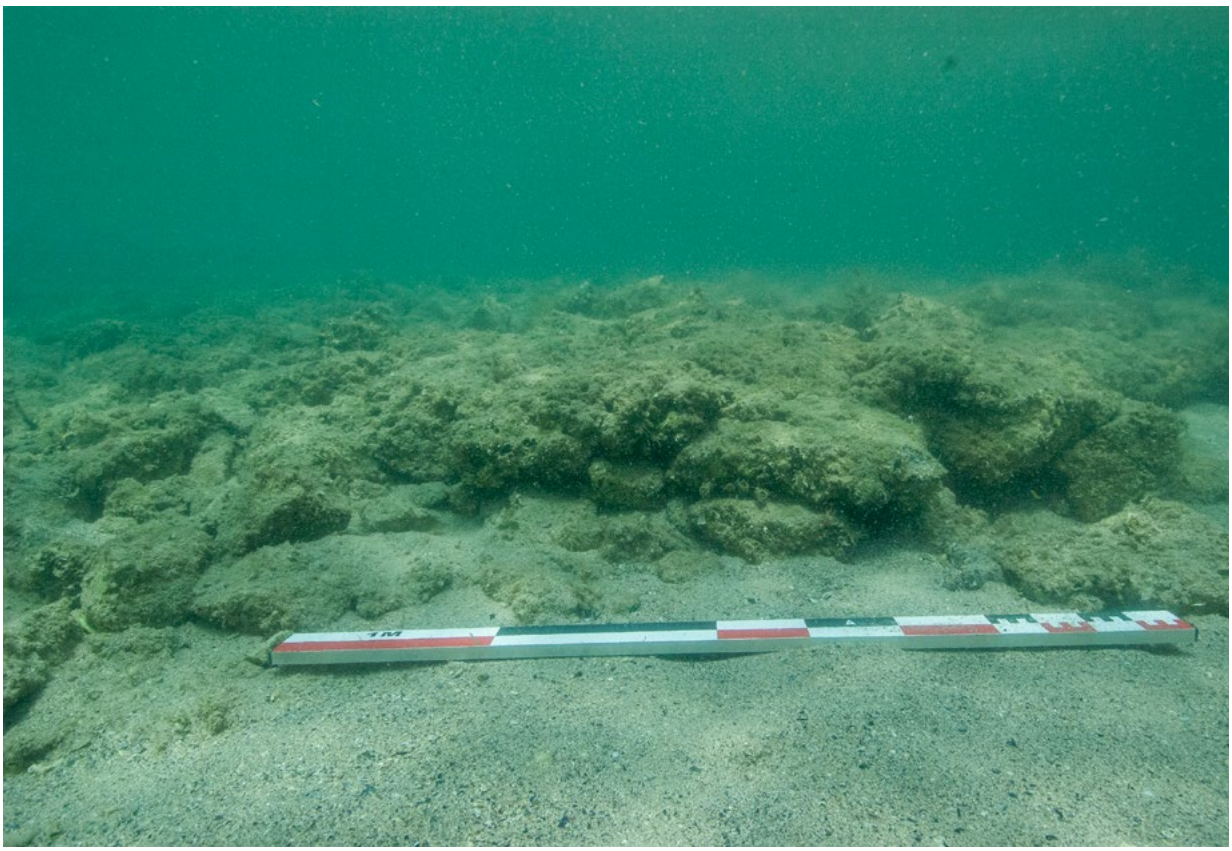

15. ZONA 3: ostatci suhozidne strukture (arhiva HRZ-a, snimka: V. Zmaić, 2019.)
ZONE 3: remains of a dry-stone structure (HRZ Archive, V. Zmaić, 2019)

16. ZONA 3: Podvodni pregled podmorja ZONE – 3 (arhiva HRZ-a, snimka: V. Zmaić, 2019.)
ZONE 3: Underwater exploration of the seabed in ZONE 3 (HRZ Archive, V. Zmaić, 2019)

kamenjem, ispran. Na osnovi površinskog pregleda nije bilo moguće definirati sve dimenzije strukture, ali je vidljivo da širina bedema u temelju iznosi preko 1 metra. Umjetno oblikovan temelj zida napravljen je od amorfnih do poluobrađenih blokova koji se uzdižu nad prirodnim ravnim i pjeskovitim dnom na dubini od cca. 0,40 do 1,00 metara ispod današnje morske razine. Suhozidna konstrukcija s jasno vidljivim licem, ponekad i u više redova, prati prapovijesnu obalu. Unutar nje izdiže se plato prema vrhu hridi Ročni, na kojem nema umjetnih nakupina kamena, a plato čine geološke formacije. Pličina između hridi i kopna matična je vapnenačka stijena koja je u prapovijesti bila iznad morske razine, stoga izgleda da je suhozidna konstrukcija bila okrenuta licem prema kopnu i Školjiću te je služila za obranu od napada s kopna.

Pri podmorskom arheološkom pregledu područja južno i jugoistočno od bedema, otkriveni su i prikupljeni brojni ulomci prapovijesne keramike. (**sl. 16, 17, 18**) Uglavnom je riječ o keramici naseobinskog karaktera, ručno izrađenim posudama za pripremu, skladištenje i konzumaciju hrane i pića. Površina im je dobro obrađena, iako ima primjeraka na kojima je vidljiv nemar u izradi, kao i ulomaka hrapavije površine zbog brojnih primjesa. Boja stijenki i presjeka posuda varira u rasponu od tamnosivih, oker i crvenkastosmeđih do potpuno smeđih nijansi. Iako nije pronađen ni jedan cjelovit primjerak, na osnovu prikupljenih dijagnostičkih uzoraka, kao što su obodi, ručke i dna, sakupljeno je dovoljno podataka o tipovima zastupljenog posuđa. Riječ je o upotrebnim oblicima poput lonaca, zdjela, šalica i vrčeva. Najzastupljeniji su duboki lonci trbušastog oblika, od debljih do relativno tankih stijenki grube površine i s dosta primjesa. Obodi lonaca su izvijeni prema van, i tek poneki primjerak ima ravan obod, dok oni zatvorene forme nisu prisutni među prikupljenim ulomcima. Dna ovih posuda imaju odvojeni rubni dio i ravnu površinu, osim jednog primjerka s uvučenom površinom. Ovi tipovi posuda, tipološki i stilski, slični su onima pronađenima na podvodnom nalazištu Ričul kod Turnja[27] te u podmorju otočića Babuljaš kod Pakoštana.[28] Na lonce su nerijetko aplicirane horizontalne i vertikalne ručke, trake, aplike i bradavice. Neovisno o tome jesu li postavljene horizontalno ili vertikalno, ručke imaju i dekorativnu funkciju.[29] Horizontalne ručke pojavljuju se u trima varijantama: izrazito masivne ručke kvadratnog presjeka, manje kružnog presjeka i ručke s jezičastim proširenjem. (**sl. 17**) Aplicirane trake potkovičastog su oblika, jednostavne, kružnog oblika sa šupljinom u sredini, ili u obliku jednostavne bradavice uz ručku. (**sl. 18**) Svi navedeni tipovi dekoracija javljaju

17. ZONA 3: ulomci prapovijesne keramike (arhiva HRZ-a, snimka: M. Kaleb, 2022.)
ZONE 3: fragments of prehistoric pottery (HRZ Archive, M. Kaleb, 2022)

18. ZONA 3: ulomci prapovijesne keramike (arhiva HRZ-a, snimka: M. Kaleb, 2022.)
ZONE 3: fragments of prehistoric pottery (HRZ Archive, M. Kaleb, 2022)

se često na asortimanu brončanodobne keramike diljem Istre, Dalmacije te dalje u unutrašnjosti.[30] Utiskivanje prsta na dekorativne trake ili obod posude potpunosti izostaje, već se dekoracija na prikupljenim ulomcima pojavljuje rijetko i u najosnovnijim varijantama. U skupini vertikalnih ručki najzastupljenije su trakaste ručke u širokim i uskim varijantama i u nekoliko veličina. (**sl. 17**) Ovaj tip ručke uobičajen je i čest i na drugim nalazištima na istočnom Jadranu.[31] Po zastupljenosti slijede tunelaste ručke, a zanimljiv je primjer jedne trokutaste ručke. Ovaj tip izrazita je karakteristika brončanodobne kulture u Istri i na Kvarneru pa su tako na nalazištu Monkodonja trokutaste

27 ČELHAR et al., 2017, 21–24.
28 ĆURKOVIĆ-MADIRACA, KALEB, 2023, 91.
29 ČELHAR et al., 2017, 28.
30 ČOVIĆ, 1983, 121, T. XIII.; ČELHAR et al., 2017, 28.
31 ČELHAR et al., 2017, 28.

19. ZONA 4: podmorje uvale između rta Cipac i rta Debeli (arhiva HRZ-a, snimka: R. Surić, 2019.)
ZONE 4: seabed in the bay between Cape Cipac and Cape Debeli (HRZ Archive, R. Surić, 2019)

ručke najzastupljeniji tipovi ručki.[32] Zdjele su zastupljene u nekoliko varijanti kalotastog ili koničnog tijela, različitih debljina stijenke. Šalice i vrčevi prepoznaju se po tankim stijenkama i uglačanoj površini bez dekoracije, iako postoje i grublje varijante. Karakterizira ih jedna ručka trokutastog ili uskog trakastog presjeka postavljena ispod oboda ili između oboda i ramena posude. Obodi su više ili manje naglašeni i izvijeni prema van, dok zaobljeni trbuh prelazi u ravno dno.

Preliminarna analiza ovih keramičkih nalaza i ukrasa te usporedba s materijalom s drugih prapovijesnih nalazišta duž istočne Jadranske obale i zaleđa, ukazuju na to da je riječ o ostatcima izvangradinskog naselja iz brončanodobnog perioda. Nalazi također pokazuju da nije bilo značajnije faze razvoja u ranom brončanom dobu, dok u srednjem brončanom dobu naselje doživljava najveći procvat. Izostanak oblika i ukrasa specifičnih za kasnu fazu brončanog doba, može, ali i ne treba (prije nego što se izvedu konkretnija arheološka istraživanja) ukazivati na to da je punkt tada već bio napušten.

Prema smještaju na strateški važnoj poziciji, vjerojatno je riječ o maritimnoj utvrdi za kontrolu ulaska i plovidbe kanalom, koja je zacijelo korespondirala i s drugim istodobnim naseobinama na Prokljanskom jezeru, poput Lučevi rta i otočića Stipanca[33], kao i kopnenih naselja uz rijeku Krku u zaleđu Šibenika.[34] U isto vrijeme, koje se okvirno pripisuje srednjem i kasnom brončanom dobu, odnosno drugoj polovici drugog tisućljeća, egzistirale su maritimne naseobine i na drugim dijelovima istočne jadranske obale, od kojih je ostao zabilježen niz potopljenih prapovijesnih struktura uz obalu i jadranske otoke. Zajednička karakteristika svih nalazišta je njihova odvojenost od kopna, pa je uglavnom je riječ o otočićima koji su umjetnim komunikacijskim nasipom bili povezani s kopnom.[35] Ako se na prostoru između kopna i otočića nalazila pličina, došlo bi do odstupanja od uobičajenog koncepta naselja, kao što je to slučaj kod hridi Ročni, gdje je naglasak bio na poziciji od strateškog značaja, pa obrambenu zonu nije činila vodena barijera, već se na strani okrenutoj prema kopnu moralo pribjeći izgradnji

32 HELLMUTH KRAMBERGER, 2017, 245.

33 PARICA, 2023, 60–66.

34 GUNJAČA, 1976, 34–37.

35 Potopljene maritimne strukture brončanodobnih naselja utvrđene su u Vranjicu, na Lučevi rtu i o. Stipancu na Prokljanskom jezeru, o. Babuljašu kod Pakoštana, Oštarijama kod Kumenata, Zaglavu na Dugom otoku, Ričulu kod Turnja, u Ljubačkoj vali, Mišnjaku na Pagu, u naselju Sv. Juraj na Rabu i na otočiću Sv. Anton kod Klenovice (PARICA, 2023, 146–168.)

20. ZONA 4: gornji dio amfore tipa Keay LII, 5. do 7. stoljeće (arhiva HRZ-a, snimka: J. Macura, 2019.)
ZONE 4: upper part of an amphora, type Keay LII, 5th to 7th centuries (HRZ Archive, J. Macura, 2019)

21. ZONA 4: tanjur ukrašen u maniri kasne grafite, 16./17. stoljeće, Italija, Veneto (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2021.)
ZONE 4: plate, late glazed pottery, 16th/17th century, Italy, Veneto (HRZ Archive, I. Marinković, 2021)

obrambenog zida. Za utvrđivanje starosti naselja na hridi Ročni od ključne su važnosti bila nalazišta Babuljaš kod Pakoštana[36] i Ričul kod Turnja[37], zbog podudaranja u tipologiji keramičkog materijala. Serije radiokarbonskih datuma sa spomenutih nalazišta okvirno ih smještaju u razdoblje između 1450. i 1300. godine prije Krista. Istodobno je utvrđeno da je hodna površina u vrijeme njihova postojanja bila u prosjeku oko 2,4 metra ispod današnje razine mora[38], što se također se podudara s vrijednostima prosječne dubine pličine kod hridi Ročni.

Prema tomu, pozicija hrid Ročni bila je polazište jedne važne i u kontinuitetu od prapovijesti vrlo frekventne trase plovnog puta donjim tokom rijeke Krke, koja je omogućavala plovilima da iz otvorenog mora kroz kanal sv. Ante, Šibenski zaljev i Prokljansko jezero nastave ploviti 11 km duboko u kopno i dopru do visine današnjeg Skradina, odnosno Skradinskog Buka i prvih slapova Krke, gdje je bio prvi mogući prelazak preko rijeke Krke te sjecište plovnih i kopnenih puteva prema unutrašnjosti.

ZONA 4 obuhvaća podmorje uvale između rta Cipac i rta Debeli na suprotnoj strani kanala sv. Ante. Na ovome su mjestu 1971. godine djelatnici Županijskog muzeja u Šibeniku otkrili brojne ulomke amfora iz razdoblja od 2. stoljeća pr. Kr. do 6. i 7. stoljeća, balast, tegule i kamene blokove te srednjovjekovno i novovjekovno stolno posuđe. Dijelovi amfora i drugog materijala bili su razbacani bez reda, tako da na dnu nije bilo moguće izdvojiti grupu predmeta iz iste arheološke cjeline.[39] U dogovoru s Konzervatorskim odjelom u Šibeniku, situacija u podmorju uvale je tijekom rekognosciranja 2019. godine, ponovno pregledana. Arheološki materijal počinje se pojavljivati od 15 metara dubine, a najveća koncentracija zabilježena je na dubini od 20 metara na dalje. (**sl. 19**) Riječ je o ostatcima grla s ručkama te ulomcima trbuha i dna pretežito raznorodnih tipova amfora. Većina ulomaka toliko je mala ili isprana da je najčešće neprepoznatljiva. Mogao se prepoznati gornji dio amfore tipa Keay LII, zaobljenog tijela s kratkim cilindričnim grlom i ovalnim ručkama koso postavljenim na rame ispod prstenastog oboda. (**sl. 20**) Donji dio posude nije sačuvan, no poznato je da su ove amfore imale ravnu, prstenastu bazu. Njihova proizvodnja protezala se od 5. pa sve do 7. stoljeća na području istočne Sicilije ili jugozapadne Kalabrije, a služile su kao spremnici za transport vina.[40] Od stolnog posuđa pronađen je dio trbušastog lončića s jednom ručkom i keramički poklopac koničnog oblika s čepastom drškom, a oba predmeta pripadaju istočnomediteranskoj kuhinjskoj keramici. U novovjekovne nalaze pripadaju dva tanjura, prvi očuvan u punom profilu promjera 19,5 cm i ukrašen frizom stiliziranih 'triglifa i metopa' na rubnoj traci te središnjom rozetom u zelenoj i žutoj boji (**sl. 21**), dok je od drugog pronađen samo ulomak ruba s rubnom trakom ispunjenom nizom pužolikih vitica. Oba primjerka pripadaju

36 PEŠIĆ, MEŠTROV, 2012, 44–47; PARICA, 2023, 66–70.
37 ČELHAR et. al., 2017; PARICA, 2023, 78–84.
38 ibid, 140.
39 BRUSIĆ, 1971.
40 SIENA, TROIANO, VERROCCHIO, 1998, 687–689.

22. Restaurirani primjerci novovjekovne keramike iz podmorja oko tvrđave sv. Nikole (arhiva HRZ-a, snimka: I. Marinković, 2021.)
Restored early modern pottery from the seabed around St Nicholas's Fortress (HRZ Archive, I. Marinković, 2021)

grupi kasne gravirane keramike 17. stoljeća, ukrašene višebojnim slikanjem na bijeloj engobi ispod sjajne prozirne olovne glazure. Poput većine keramičkih predmeta s ukrasom iz ZONE 1, i ovi predmeti pripadaju proizvodnji radionica s venetskog ili emilio-romanjskog područja s kraja 16. i početka 17. stoljeća.[41] (**sl. 22**) U novovjekovne keramičke nalaze pripada i keramička čašica lule bačvastog oblika s grebenom u donjem dijelu i jednostavnog tuljca, ukrašena samo horizontalnim rebrom po sredini čašice. Ove lule pripadaju mediteranskom tipu, sastavljenom od keramičke čašice s tuljcem i drvenog kamiša. Karakteristični bačvasti oblik i izvedba s trima veznim rupicama između čašice i tuljca ukazuju na proizvodnju drugog razdoblja radionica Chioggie u pokrajini Veneto, od sredine 18. do kraja 19. stoljeća.[42] Nalazišta poput ovoga, u podmorju zaklonjene uvale s mnoštvom raznorodnog materijala obično predstavljaju sidrišta, mjesta uz plovni put pogodna za sklanjanje brodova od nevremena, zadržavanje radi noćenja ili očekivanja pogodnog vjetra za nastavak plovidbe. Takva područja obično obiluju odbačenim predmetima za jelo i piće, oštećenim spremnicima za transport, s obzirom na to da se na ovakvim mjestima odvijao najintenzivniji život na brodu.

Zaključak

Iz podataka dobivenih arheološkim pregledom podmorja oko tvrđave sv. Nikole i ulaska u kanal sv. Ante može se zaključiti da je današnji položaj tvrđave i hridi Ročni od prapovijesti pa do suvremenog razdoblja imao značajnu stratešku ulogu u kontroli plovnog prometa, kako prolaskom tog dijela dužobalne istočnojadranske rute, tako i ulaska u kanal sv. Ante. Na samom ulazu u kanal nalazi se hrid Ročni, nadmorska stijena koja s otočićima Ljuljevcem i Škojićem čini južni ulaz u kanal i veliku pličinu dubine od 1 do 3,4 metra. Površinskim pregledom pličine oko hridi otkriven je djelomično očuvan obrambeni zid i velika količina brončanodobne keramike. Usporedna analiza keramičkog materijala s nalazima s drugih istodobnih nalazišta na Jadranskoj obali i zaleđu upućuje na to da je najznačajnija faza naselja pripadala srednjem brončanom dobu, dok je u kasnom brončanom dobu već bilo napušteno. Područje pličine tijekom postojanja naselja nalazilo se nad morem i predstavljalo ne samo kontrolnu, nego i polazišnu točku plovne rute donjim tokom rijeke Krke, koja je preko kanala sv. Ante, Šibenskog zaljeva i Prokljanskog jezera ulazila čak 11 kilometara u kopno, do Skradinskog buka i liburnskog naselja, kasnije rimskog grada *Scardone*.

41 ZGLAV-MARTINAC, 2004, 156.

42 BOSCOLO 2000, kat. 152, 172; GUSAR, 2008, 142.

Tu je zbog prvog mogućeg prijelaza preko rijeke Krke, nastalo važno čvorište plovnih i kopnenih puteva, zbog čega grad postaje važna luka za opskrbu područja u zaleđu i trupa na limesu. Logična je pretpostavka da se istaknuti punkt kod hridi Ročni koristio u iste svrhe i kasnije, a to potvrđuju nalazi dviju prečki sidara i ostatci amfora iz rimskog i kasnoantičkog perioda uz jugozapadnu padinu pličine. Materijal iz raznih faza rimskog, kasnoantičkog pa sve do novovjekovnog perioda, pronađen u podmorju uvale između rta Cipac i Debeli na suprotnoj strani kanala, ukazuje na to da je ovo mjesto služilo kao dobro zaštićeno sidrište za noćenje ili čekanje povoljnih vremenskih prilika za nastavak istočnojadranskim plovnim putem. Nalazi amfora iz 6. stoljeća i bizantskog razdoblja, sada i sa druge, istočne strane Ljuljevca ukazuju na nova zbivanja, po mogućnosti uslijed podizanja morske razine, kada Ročni postaje samo hrid uzdignuta malo iznad mora, a otočić Ljuljevac preuzima ulogu glavnog punkta na ulazu lijeve strane kanala. Otočići Ljuljevac i nasuprotna Jadrija čine prilaz bizantskoj vojnoj utvrdi, vjerojatno izgrađenoj početkom 6. stoljeća u jeku bizantsko-ostrogotskih ratova na mjestu današnje utvrde sv. Mihovila, ali i podršku pomorcima na plovnom putu. Brojni pokretni nalazi iz srednjovjekovnog, novovjekovnog i suvremenog razdoblja otkriveni u podmorju istočne i zapadne strane tvrđave, odraz su života tijekom postojanja samostana i crkve sv. Nikole, a potom i tvrđave, a završili su na morskome dnu odbacivanjem dotrajale i oštećene robe ili kao rezultat građevinskih aktivnosti na povijesnim arhitektonskim zdanjima otoka Ljuljevca. ■

Literatura

BONIFAY MICHEL, African amphora contents: an update. (Dario Bernal-Casasola; Michel Bonifay; Alessandra Pecci; Victoria Leitch), u: *Roman Amphora Contents: Reflecting on the Maritime Trade of Foodstuffs in Antiquity (In honour of Miguel Beltrán Lloris). Proceedings of the Roman Amphora Contents International Interactive Conference (RACIIC)* (Cadiz, 5-7 October 2015), 17 (2021.), 281–298

BOSCOLO GIORGIO, *La pipa chioggiota e altre pipe in terracotta*, Sottomarina, 2000.

BRAKUS BRUNO, *Kartografska zbirka Muzeja grada Šibenika*, Šibenik, 2022.

BRUSIĆ ZDENKO, *Izvještaj o hidroarheološkom rekognosciranju šibenskog akvatorija*, Muzej grada Šibenika, Šibenik, 1971. (neobjavljeno, arhiva HRZ-a)

ČELHAR MARTINA, PARICA MATE, ILKIĆ MATO, VUJEVIĆ DARIO, A Bronze Age underwater site near the islet of Ričul in northern Dalmatia (Croatia), *Skyliss* 17, Helf 1 (2017.), 21–34

ČOVIĆ BORIVOJ, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Istra, u: *Praistorija Jugoslavenskih zemalja, IV Bronzano doba*, Sarajevo, 1983., 114–132

ĆURKOVIĆ-MADIRACA MARTINA, KALEB MAJA, Konzervatosko-restauratorski radovi na prapovijesnoj keramici iz podmorja otočića Babuljaš / Conservation and restoration of Babuljaš site prehistoric pottery, *Potopljena Baština* 13 / Submerged Heritage 13 (2023.), 91–94

ĆUZELA JOSIP, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 33 (1992.), 51–76

DOMIJAN MILJENKO, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživačkih i konzervatorskih radova. *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III, no. 13 (1983.), 123–138

FISKOVIĆ IGOR, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, ur. Ivan Marović, Željko Rapanić, Hrvatsko arheološko društvo, Split, 1980., 213–266

FOURNIER GEORGES, *Hydrographie Contenant la Théorie et la Pratique de Toutes les Parties de la Navigation*, Paris, 1643.

GLAVAŠ IVO, Rimske ceste oko Skardone u svjetlu novih nalaza. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, vol. 104, br. 1 (2011.), 167–180

GLAVAŠ IVO, Marginalije o tvrđavi sv. Nkole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 39 (2015.), 131–140

GOLDSTEIN IVO, *Bizant na Jadranu*, Zagreb, 1992.

GOLDSTEIN IVO, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535. – 555., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 37 (2005.), 23–34

GRUBIŠIĆ SLAVO, *Šibenik kroz stoljeća*, Šibenik, 1974.

GUNJAČA ZLATKO, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, *Zbornik Šibenik, Spomen - zbornik o 900. obljetnici*, Šibenik, 1976., 29–58

GUSAR KARLA, Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 25 (2008.), 135–154

HELLMUTH KRAMBERGER ANJA, Monkodonja, Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre, Knjiga 2/1. Keramika s brončanodobne gradine Monkodonja, *Monografije i katalozi* 28/1, Pula, 2017.

JURAN KRISTIJAN, BARZMAN KARIN-EDIS i FARIČIĆ JOSIP, Kartografija u službi Mletačke države: karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria* 24, no. 2 (2019.), 93–139

KAPITÄN GERHARD, Ancient anchors - technology and classification. *International Journal of Nautical Archaeology* 13 (1984.), 33–44

KOZLIČIĆ MITHAD, *Atlas, Kartografski spomenici hrvatskog Jadrana / Monumenta cartographica Maris Adriatici Croatici*, Zagreb, 1995.

KRNČEVIĆ ŽELJKO, Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, Područje šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 19 (1998.), 197–225
MIGOTTI BRANKA, Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije, *Arheološki radovi i rasprave*, 11 (1988.), 113–158
MIGOTTI BRANKA, Naslovnici ranokršćanskih crkava u Dalmaciji, *Arheološki radovi i rasprave*, 12 (1996.), 189–246
NADILO BRANKO, Tvrđava sv. Nikola ispred ulaza u šibensku luku, Utvrde, *Građevinar* 53 (2001.), 474–753
OSTOJIĆ IVAN, *Benediktinci u Hrvatskoj*, Split, 1964.
PARICA MATE, *Prapovijesne maritimne konstrukcije Dalmacije i Kvarnera*, Zadar, 2023.
PEŠIĆ MLADEN, MEŠTROV MARKO, Survey of the seabed of Zadar county, Rekognosciranje podmorja Zadarske županije, *Potopljena baština, Submerged Heritage* 2, (2012.), 44–47
PODRUG EMIL, JOVIĆ JELENA, KRNČEVIĆ ŽELJKO, Arheološka baština šibenskih otoka, u: *Toponimija šibenskog otočja*, ur. Vladimir Skračić, Zadar, 2016., 49–76
RADIĆ DINKO, TOLJA ZVJEZDANA, Istraživanje antičko-srednjovjekovnog sklopa u uvali Portić na otoku Sušcu, Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 26 (2010.), 157–179
SIENA ENRICO, TROIANO DIEGO, VEROCCHIO VAN, Ceramiche dalla val Pescara, in L. SAGUÌ (a cura di) *Ceramica in Italia: VI-VII secolo, Atti del Convegno in onore di John W. Hayes* (Roma, 11-13 maggio 1995), Firenca, 1998., 665–704
ŠIŠIĆ FERDO, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914.
UGLEŠIĆ ANTE, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Zadar, 2002.
UGLEŠIĆ ANTE, Kasnoantička i ranosrednjovjekovna nalazišta na području Novigrada, *Novigrad, nekad i sad*, Zadar, 2016., 162–173
VOTRUBA GREGORY FRANCIS, *Iron anchors and mooring in the ancient Mediterranean (until ca.1500 CE)* - D.Phil. Thesis, University of Oxford, Michaelmas Term, 2014.
ZGLAV-MARTINAC HELGA, *Ulomak do ulomka, Prilog proučavanju keramike XIII-XVIII. stoljeća iz Dioklecijanove palače u Splitu*, Split, 2004.

Mrežni izvori:

Venetian Works of Defence between the 16th and 17th Centuries: Stato da Terra – Western Stato da Mar, UNESCO World Heritage Centre 1992-2024. https://whc.unesco.org/en/list/1533/

Summary

Vesna Zmaić, Maja Kaleb

UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL SURVEY AROUND ST NICHOLAS'S FORTRESS AT THE ENTRANCE TO ST ANTHONY'S CHANNEL

St Nicholas's Fortress, built in the mid-16th century at the entrance to St Anthony's Channel, is one of the most significant naval fortification buildings on our coast. Archaeological reconnaissance of the entire underwater area around the fortress was launched in 2019, due to its prominent position above the sea and importance in controlling the sea route and entrance to the channel.

The area of the archaeological exploration is extremely complex and has a diverse configuration. In order to navigate the area and document the finds more easily, it was divided into four zones: ZONE 1, east shore of Školjić islet and the Fortress; ZONE 2, west shore of the Fortress and Hrid Ročni; ZONE 3, Hrid Ročni and shallows towards the mainland; ZONE 4, area on the other side of St Anthony's Channel. ZONE 2 was divided into the part from the northern tower to Hrid Ročni (ZONE 2/A), and the part from Hrid Ročni to the mainland (ZONE 2/B).

Immovable finds discovered during the excavation were documented on site, and movable finds were collected for protection and scientific analysis. Of the movable material in ZONE 1, pottery and glass objects from the medieval, early modern and contemporary periods were documented. They included fragments of kitchen and table pottery with simple shapes and workmanship, majolica pottery with painted and glazed decorations, tobacco pipes and glass objects.

Anchors from the medieval or early modern period were discovered embedded in the rock on the vertical edge of the continental slope (ZONE 2/A): iron stock anchors and grapnel anchors. In ZONE 2/B, along with two lead anchor-stocks from ancient anchors,, numerous fragments of various types of amphorae from the Roman, Late Antique and Byzantine periods were found, but there was almost no early modern and contemporary material.

Examples of Lamboglia 2 and Dressel 2-4 amphorae, as well as pieces of amphorae from Kos and Rhodos of the 2nd/3rd century were found among the fragments. Most of the amphorae were from Late Roman or the early Byzantine period, from the 4th to 9th centuries. Numerous fragments of settlement pottery with elements characteristic of the Middle Bronze Age and the remains of the dry

stone walls of the ramparts were found in the shallows that extend to Hrid Ročni in ZONE 3.

ZONE 4 includes the seabed in the bay between Capes Cipac and Debeli on the opposite side of St Anthony's Channel. A large number of finds from various periods were made on the seabed – from various types of amphorae and Roman pottery dating from the 1st century BC to the 7th century, to early modern ceramics and tobacco pipes from the end of the 16th century and the beginning of the 17th.

Similar sites with a lot of diverse material usually represent anchorages, places suitable for sheltering ships from storms and anchoring for the night. The data collected indicates that the present-day position of St Nicholas's Fortress and Hrid Ročni from prehistory to the contemporary period was an important strategic location that controlled sea traffic on an important part of the route along the east Adriatic coast.

It also controlled the entrance to the canal (today St Anthony's Channel), the only link between the Adriatic Sea and the Gulf of Šibenik, Lake Prokljan and present-day Skradin, a prehistoric settlement and ancient Scardona, an important distribution port for inland trade.

KEYWORDS: St Anthony's Channel, St Nicholas's Fortress, seabed, sailing routes, glazed pottery, stock anchor, grapnel, amphorae, prehistoric pottery, prehistoric maritime structures

Crkva sv. Nikole u manastiru Orahovica – povijest, istraživanja i izazovi obnove

Ivana Popović
Bernarda Ratančić

Hrvatski restauratorski zavod

Ivana Popović
Odjel za graditeljsko nasljeđe
ipopovic@hrz.hr

Bernarda Ratančić
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju nepokretne baštine
bratancic@hrz.hr

Pregledni rad / Scientific review
Primljen / Received 25. 9. 2024.

UDK: 271.22(497.11)-523:[726.025(497.5 Orahovica)"15"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.7

SAŽETAK: Manastir Prenosa moštiju sv. Nikole smješten je na šumovitim padinama Krndije iznad grada Orahovice, a više od četiri stoljeća bio je jedno od najznačajnijih vjerskih središta pravoslavnog stanovništva u Slavoniji. Osnivanje manastira vezano je uz naseljavanje pravoslavnog življa na ove prostore u vrijeme osmanlijskih osvajanja sredinom 16. stoljeća i organiziranja Požeškog sandžaka, kao upravne, i Požeške mitropolije, kao crkvene jedinice. Manastirski kompleks čine tri krila konaka koja omeđuju tri strane zaravnatog platoa u čijem se središtu nalazi manastirska crkva tlocrtnog oblika križa s troapsidalnim zaključkom. Crkva je podignuta 1592. godine, a tijekom vremena bila je produžena i povišena. U unutrašnjosti je sačuvan zidni oslik, koji je djelomično bio vidljiv, a djelomično je otkriven pri konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima. Otkriveni oslik bio je poticaj za početak opsežnih aktivnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda u manastiru Orahovica, tijekom kojih su prepoznate umjetničke i povijesne vrijednosti crkve, ali i definirani glavni problemi u konzervatorskom pristupu obnovi i konstruktivnoj sanaciji crkve.

KLJUČNE RIJEČI: Manastir Orahovica, moravski stil, pravoslavna arhitektura u Slavoniji, zidni oslik, konstruktivna sanacija

Povijesni kontekst osnivanja i djelovanja manastira Orahovica

Osnivanje pravoslavnog manastira Orahovica krajem 16. stoljeća simptomatična je pojava koju treba promatrati u širem društvenom i povijesnom kontekstu. Prodorom Osmanlija na područje Slavonije tijekom 16. stoljeća, dolazi do velikih demografskih promjena. Uz vladajući sloj Osmanlija i vojske, podčinjena je „raja“ mogla birati između prelaska na islam ili zadržavanja kršćanske vjere, što ju je stavljalo u podređeni društveni položaj. Uz malobrojno preostalo domicilno, katoličko stanovništvo, kršćanski supstrat činili su i pripadnici pravoslavne vjere, naseljeni na ispražnjene prostore iz raznih drugih dijelova osvojenih zemalja. Osmanlijskoj vlasti odgovarao je miješani sastav stanovništva jer su katolike vidjeli kao saveznike svojih zapadnih neprijatelja – Habsburškog Carstva i rimskog pape, zbog čega potiču naseljavanje pravoslavnog stanovništva.[1]

Osmanlijska vlast odobrila je pravoslavnoj crkvi na području Srbije autonomiju od Ohridske arhiepiskopije obnavljanjem Pećke patrijaršije 1557. godine.[2] (sl. 1) Ovaj

1 BUTURAC, 1970, 35; KAŠIĆ, 1971, 11; ANDRIĆ, 2004, 76–78, 82; KUČEKOVIĆ, 2007a, 14.

2 Autonomna srpska pravoslavna crkva osnovana je u doba prvih Nemanjića – prvog kralja Stefana Prvovjenčanog (1196. – 1228.) i njegova brata Rastka (1175. – 1235), prvog arhiepiskopa, kasnije posvećenog kao sv. Sava, a arhiepiskopija je izdignuta na nivo patrijaršije sa sjedištem u Peći 1346. godine u vrijeme cara Dušana (1331. – 1355.) i najveće ekspanzije srpske države. Nakon pada Srbije i tijekom turskih osvajanja, patrijaršija nije bila aktivna, nego je tek obnavljanjem 1557. godine ponovno institucionalizirana. ANDRIĆ, 2004, 71–72, 75–76.

1. Teritorij rasprostiranja Pećke patrijaršije nakon obnove 1557. godine s označenim položajem manastira Orahovica (preuzeto iz: PETKOVIĆ, 1965)
Territory of the Patriarchate of Peć after its restoration in 1557 with the location of the Orahovica Monastery (from PETKOVIĆ, 1965)

je događaj imao veliko značenje ne samo s vjerskog nego i s nacionalnog stajališta jer je srpska pravoslavna crkva od svog osnutka bila nerazdruživo vezana uz vladarsku obitelj Nemanjića, te je Pećka patrijaršija doživljavana kao njezin simbolički nasljednik.[3] Djelovanje obnovljene Patrijaršije na području Osmanskoga carstva, osnivanjem eparhija i uređenjem monaškog života, imalo je utjecaj na brojne aspekte društvenog uređenja, ali i na umjetničke pravce pojavom, razvojem i širenjem arhitektonskih tipova, specifične umjetničke i obrtničke proizvodnje te razvojem književnosti i djelovanjem prepisivačkih centara koji su postajali kulturna središta.

Obnova Patrijaršije dala je poticaj za obnovu starih i uspostavljanje novih pravoslavnih eparhija i monaških zajednica. Na području Slavonije, zbog velikog broja doseljenika pravoslavne vjeroispovijesti, osnovana je Požeška eparhija, koja se prvi put spominje 1585. godine u rukopisu pisanom u manastiru Orahovica.[4] Moguće je, dakle, zaključiti da manastir tada već postoji i djeluje sa skriptorijem. Naime, najraniji spomen redovničke zajednice na ovom lokalitetu nekoliko je godina ranije, 1579. godine, u popisu Požeškog sandžaka gdje se navodi pod imenom Remeta.[5] S obzirom na to da se osnivanje manastira vezuje uz institucionaliziranje crkvene organizacije osnutkom

3 KUČEKOVIĆ, 2007b, 109.

4 U posnom Tripodu iz manastira Orahovica spominju se iguman Maksim te požeški mitropolit Josif i pećki arhiepiskop kir Savatije. GRUJIĆ, 1939, 13; KAŠIĆ, 1988, 321; KUČEKOVIĆ, 2007a, 15.

5 U popisu sandžaka Požega 1579. godine stoji: „Manastir Remete, pripada Orahovici, s vinogradom, vrtom, voćnjakom i livadom u granicama sela Almaš, pripada Erdutu". SRŠAN, 2001, 306.

Pećke patrijaršije, moguće ga je smjestiti u razdoblje između 1557. i 1579. godine.

Korištenje toponima Remeta moglo bi ukazivati na postojanje ranije, vjerojatno katoličke, redovničke zajednice na ovom mjestu, koju je nakon svih ratnih aktivnosti, zamijenila pravoslavna monaška zajednica. Pri ranijim građevinskim radovima 1938. godine, pronađeni su tragovi starijih zidanih struktura, koje je Radoslav Grujić prepoznao kao „temelje stare crkve bazilikalnog oblika", no bez provedenih sustavnih arheoloških istraživanja, tu tvrdnju trenutno nije moguće potvrditi.[6]

Izgradnju postojeće crkve ipak treba vezati uz osnivanje manastira u drugoj polovici 16. stoljeća, a kao godina njezina dovršetka navodi se 1592. i 1594., u vrijeme vladavine mitropolita Vasilija i igumana jeromonaha Maksima.[7] Od osnutka, manastir Orahovica postao je jedno od glavnih središta Požeške mitropolije, a moguće da je čak i da je bio sjedište mitropolita.[8] U sklopu manastira djelovali su obrtničko-umjetnička i zlatarska radionica te skriptorij, a zahvaljujući njihovim djelima, poznata su imena pojedinih obrtnika te igumana tijekom 17. stoljeća.[9]

Tijekom rata za oslobođenje Slavonije (1683. – 1690.), Osmanlije su pri povlačenju spalile i opljačkale manastir, a monahe odveli u ropstvo. Ipak, dvojica su se vratila i započela obnovu monaškog života, a dodatni poticaj došao je nakon naseljavanja velikog broja pravoslavnih stanovnika 1690. godine.[10] Iz arhivske građe s kraja 17. i početka 18. stoljeća moguće je stvoriti sliku o svakodnevnom životu i djelovanju orahovačkog manastira, koji je tijekom mirnodopskog razdoblja prosperirao zahvaljujući prihodima od velikog broja sela i posjeda.[11] Početkom 18. stoljeća ovdje je živjelo čak 50 jeromonaha i 12 đakona,[12] a redovnički je život nakon 1745. godine bio uređen prema pravilima pakračkog episkopa Sofronija Jovanovića, koja su definirala obaveze i ponašanje kaluđera u manastiru i izvan njega.[13] Moguće je da je u sklopu manastira tada djelovala i škola za kaluđere te da su pojedini monasi radili kao učitelji u obližnjim školama.[14] Teža vremena za manastir stigla su nakon smrti episkopa Sofronija (1757. godine), kada je došlo do unutarnjih borbi među crkvenim poglavarima te do popuštanja stege u svim zajednicama.[15] Unutarnjem neredu nisu pomogle ni međusobne svađe monaha, kao ni navodne pronevjere manastirskog novca.[16] Loše stanje i nesloga odrazili su se na sveukupno djelovanje manastira te su, nakon potresa 1817. godine, u oštećenom manastiru ostala samo trojica kaluđera.[17] Iako se stanje tijekom 19. stoljeća popravilo, Prvi svjetski rat označio je kraj razvoja jer je manastir prenamijenjen u logor za pravoslavne svećenike.[18] U međuratnom razdoblju obnavljaju se manastirske zgrade i crkva, međutim, tijekom Drugog svjetskog rata dolazi do velikih razaranja. Zbog straha od ratnih opasnosti kaluđeri su napustili manastir, iznoseći i sakrivajući dragocjenosti i umjetnička djela. Veliki broj vrijednih predmeta, arhivske dokumentacije i knjiga prikupila je stručna komisija predvođena Vladimirom Tkalčićem 1941. godine, čime su spasili veliki dio građe jer je manastir 1943. godine spaljen.[19]

6 GRUJIĆ, 1939, 8, 12; KAŠIĆ, 1971, 15, 142.

7 GRUJIĆ, 1939, 17–18; KAŠIĆ, 1971, 15, 146; STOŠIĆ, 2006, 3; KUČEKOVIĆ, 2007a, 20; KUČEKOVIĆ, 2007b, 102; RADUJKO, 2017, 191.

8 Zapovjednik hrvatske granice barun Herberstein, pri izvještaju o prelasku požeškog mitropolita Vasilija na austrijsku stranu (1595. god) navodi da je mitropolit Vasilije stolovao u Orahovici. KUČEKOVIĆ, 2007a, 19; KUČEKOVIĆ, 2007b, 102; KUČEKOVIĆ, 2015, 218; RADUJKO, 2017, 191.

9 Među zlatarima manastira spominju se zlatar Radoš, Avramije Hlapović, koji je radio u vrijeme igumana Zaharija, te Stefan Ivanović Sarajevac, za vrijeme igumana Mihaila, dok se među kaligrafima ističu kaluđeri Matej i Dimitrije. KRASIĆ, 1891, 19; KAŠIĆ, 1971, 27, 147; HORVAT, 1975, 106–108; KUČEKOVIĆ, 2007a, 23–24; KUČEKOVIĆ, 2015, 218.

10 KAŠIĆ, 1971, 148; KAŠIĆ, 1988, 252; KUČEKOVIĆ, 2007a, 27. Veliki broj pravoslavnih stanovnika (30 000 – 40 00 ljudi) došao je pod vodstvom Patrijarha Arsenija III. Crnojevića, koji je bio pristao uz austrijske snage kada su one osvojile južnu Srbiju. Međutim, kada se ratna sreća okrenula i austrijska vojska bila primorana da se vrati na lijevu obalu Dunava, Crnojević je s izbjeglicama 1690. godine prebjegao pod austrijsku zaštitu, a zahvaljujući njegovim nastojanjima, austrijski car Leopold I. 1695. godine priznao je autonomiju Srpske pravoslavne Crkve. VESELINOVIĆ, 1980, 304; ANDRIĆ, 2004, 80–81; KUDELIĆ, 2007, 375–378.

11 Tijekom prve polovice 18. stoljeća manastir je često vodio sporove oko zemlje sa susjednim plemićima Pejačevićima. Zbog toga je 1726. godine komisija Komorske oberdirekcije za Slavoniju i Srijem na licu mjesta utvrdila međe posjeda Čitluk i Obradovci i izdala manastiru potvrdu o vlasništvu. Manastir je 1742. godine dobio prava na uživanje prihoda od sela Orahovice, Gornje i Donje Pištane, Kokočaka, Krajne, Čačinaca, Bara, Kutova, Gazija, Gornje Motičine, Vetova, Jakšića, Čakotića (*Csakaticsh,* danas dio Jakšića), Ciglenika, Porječja (moguće kraj Velimirovca), Tominovaca, Ćosinaca i Hrnjevca. KRASIĆ, 1891, 13; KAŠIĆ, 1971, 156; KUČEKOVIĆ, 2007a, 32.

12 KRASIĆ, 1891, 16; KAŠIĆ, 1971, 161; KUČEKOVIĆ, 2007a, 33.

13 39 pravila Sofronija Jovanovića, koja su slijedila i šestorica njegovih nasljednika, uređivala su manastirski život pakračke eparhije sve do kasnog 19. stoljeća. BOGDANOVIĆ, 1931, 196–197; KUČEKOVIĆ, 2007a, 35, 56–57.

14 U arhivskim dokumentima se neposredno naslućuje postojanje škole u Orahovici: 1630. godine spominje se učitelj Misail, a u popisu iz 1758. spominju se monasi koji su školovanje stekli u Orahovici. Poznato je da su orahovački kaluđeri sudjelovali u radu škole otvorene u Obradovcima 1857. godine. KUČEKOVIĆ, 2007a, 64–65.

15 KUČEKOVIĆ, 2007a, 36.

16 Orahovački je iguman Prokopije Popović, zahvaljujući krivotvorenoj preporuci pokojnog episkopa Sofronija, 1758. godine proglašen pakračkim i osječkopoljskim episkopom. Međutim, mitropolit Pavle Nenadović ga je uhitio i razvlastio, te se Prokopije 1766. godine vratio u Orahovicu gdje je živio kao zatvorenik do smrti. Kasniji iguman Evlogije Jovanović (1760. – 1764.) najprije se sukobio s bratstvom zbog zlouporabe zajedničkoga novca, a kasnije su mu predbacivali što je napustio manastir u vrijeme zemljišnih sporova. KUČEKOVIĆ, 2007a, 37–38.

17 KUČEKOVIĆ, 2007a, 43.

18 KUČEKOVIĆ, 2007a, 48.

19 Spašena građa kasnije je činila fundus Muzeja Srba u Hrvatskoj, koji je bio najprije formiran u sklopu Muzeja za umjetnosti i obrt, a potom je prešao u Odjel Srba u Hrvatskoj pri Povijesnom muzeju Hrvatske. Arhivska građa pohranjena je u Povijesnom muzeju i u Hrvatskom državnom arhivu. Dio predmeta 1983. godine preseljen

2. Manastir Orahovica, snimak iz zraka (Arhiva HRZ-a, *Oaza projekt*, 2018.)
Orahovica Monastery, aerial view (HRZ Archive, *Oaza projekt*, 2018)

Neposredno nakon rata manastir je nekoliko godina bio prazan, a monasi se ponovno doseljavaju 50-ih godina 20. stoljeća.[20] Ovo razdoblje obilježila je polagana obnova manastirskog kompleksa i redovničkog života, no uz brojne sporove oko zemljišta i posjeda koji su bili nacionalizirani agrarnom reformom.[21] Manastirski je kompleks prepoznat zbog svoje povijesne, umjetničke i arhitektonske vrijednosti te je 1955. godine registriran kao spomenik kulture, a tijekom 60-ih godina 20. stoljeća planirali su se radovi na obnovi konaka, no nisu realizirani.[22] Nove aktivnosti na južnom konaku započele su neposredno prije Domovinskog rata, kada su sanirani stropovi iznad podruma, prizemlja i kata, na vanjskim obodnim zidovima izvedeni serklaži i zatege, a kasnije je i postavljen novi krov.[23]

Nakon smrti igumana Milutina Amidžića, manastir je ostao prazan[24] te su manastir i crkva bili samo u povremenoj upotrebi, a za njih su brinuli slavonski episkop Sava Jurić i medinački paroh Jovan Šaulić.[25] Godine 2016., doseljavanjem otaca Pavla i Anastasija, započelo je novo razdoblje monaškog djelovanja. Inicijativom nadležnog Konzervatorskog odjela u Požegi, manastirska je crkva ušla u redoviti program zaštite i očuvanja nepokretnih kulturnih dobara koji financira Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, dok je manastir vlastitim sredstvima financirao izradu projekta za obnovu konaka. Hrvatski restauratorski zavod 2018. godine angažiran je na izradi dokumentacije i konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima crkve, tijekom kojih je otkriven vrijedan i dobro sačuvan zidni oslik. No provedena istraživanja također su ukazala na loše statičko stanje gornjih zona crkve, prvenstveno tambura, zbog čega se pristupilo složenoj sanaciji njegove konstrukcije.

Građevinska geneza i analiza arhitekture manastirske crkve

Manastirska crkva sv. Nikole (Nikolaja) izgrađena je oko 1592. godine, moguće na temeljima starije građevine. Pravilno je orijentirana i stoji u sredini zaravnatog nasutog

je u novoosnovani Muzej i biblioteku Pakračke eparhije. KAŠIĆ, 1971, 33, 169; KUČEKOVIĆ, 2007a, 50, 53; KUČEKOVIĆ, 2015, 224.

20 KUČEKOVIĆ, 2007a, 51.

21 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Elaborat za izvođenje zaštitnih radova na Srpskom pravoslavnom manastiru Orahovica u 1966. godini*, 1966, 12. Radovi na obnovi manastirskih zgrada tekli su polako zbog ograničenih financijskih sredstava i malog broja redovnika. Dva se monaha u manastir vraćaju 1952. godine i započinju najprije obnovom zapadnog dijela sjevernog trakta, a do kraja desetljeća obnovljeno je cijelo sjeverno krilo, dok je zapadno i južno krilo još stajalo bez krova.

22 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Elaborat*, 1966, 12.

23 MKM-UZKB-Manastir Orahovica, *Zahtjev za dodjelu interventnih sredstava,* 1990.; *Situacija br. 8*, 1991. god. Radove je izvodilo Građevinsko poduzeće „Novogradnja" iz Našica.

24 Iguman Milutin Amidžić je živio do 1996. godine, a pokopan je na manastirskom groblju.

25 KUČEKOVIĆ, 2007a, 50–51, 53.

platoa, s tri strane okruženog manastirskim zgradama, a s istočne strane zidanom ogradom. Ulaz na plato je sa sjeverne strane kroz zidani ulaz, uz koji je visoki zvonik četvrtastog tlocrta. (**sl. 2**) Osnovni je tlocrtni oblik trolisno zaključeni latinski križ, a u sredini broda četiri stupa oktogonalnog presjeka pridržavaju pandantive iz kojih izrasta visoki tambur rastvoren s osam prozora. Tambur je izvana poligonalan, iznutra okrugao, a u vrhu je zaključen ravnim stropom. Crkva je prvotno bila i kraća i niža, a sastojala se od jedne (unutrašnje) priprate, naosa i oltarnog prostora, odvojenog ikonostasom. Naknadno je uz zapadno pročelje dograđen volumen današnje vanjske priprate.

Pročelja crkve neožbukana su te je vidljiva gradnja izvedena u kombinaciji kamene i opečne građe, slagane u horizontalne redove kako bi se ostvario dekorativni uzorak karakterističan za arhitekturu moravskog stila. Na pročeljima je, otprilike u razini dvije trećine visine, vidljiv kontinuirani, kasetirani, horizontalni vijenac od opeke, iznad kojeg se nastavlja nepravilno slagana, pretežito kamena (sedrena) građa. Promjena u građi vjerojatno ukazuje na intervencije iz prve velike obnove provedene 1650. godine kada su prezidane gornje zone zidova, formirani svodovi i izgrađen postojeći tambur.[26]

Crkva i manastir bili su oštećeni tijekom povlačenja Osmanlija 80-ih godina 17. stoljeća. Manastir je opljačkan i spaljen, a crkva je ostala bez inventara, nakon čega je uslijedila obnova koja je zasigurno dovršena do postavljanja novog ikonostasa 1697. godine.[27] Prije 1715./1716. godine uz je zapadno pročelje dograđen dvoetažni volumen nove priprate.[28] Dogradnja se sastojala od zidanog ulaznog prizemlja i kata gdje je bila drvena, ožbukana kapela posvećena sv. Stjepanu Prvomučeniku, a nad njom je bio zvonik s dva zvona. Izvorni izgled dogradnje vidljiv je na ikoni koju je za orahovačku parohijsku crkvu izradio Jovan Četirević Grabovan 1775. godine.[29] Na prikazu su vidljiva dva bočna tornja u kojima su bila smještena kružna stubišta za kapelu, koja su srušena 1938. godine.[30]

Manastirski kompleks tijekom 18. stoljeća periodično je popravljan – zvonik u sjeveroistočnom uglu dovršen je 1735. godine, crkveni krov je nanovo pokrivan hrastovim

3. Crkva sv. Nikole, dio južnog pročelja uz pokrajnji ulaz, snimio Gjuro Szabo, 1912. godine (Fototeka Ministarstva kulture i medija, inv. br.: 5856; neg.: V-409)
Church of St Nicholas, part of the southern façade next to the side entrance, Gjuro Szabo, 1912 (Ministry of Culture and Media Photo Archive, inventory no.: 5856; neg: V-409)

daščicama, a na kupolu je postavljen novi lim.[31] U drugoj polovini 18. stoljeća, gradnjom južnog krila 1777. godine, podižu se nove monaške ćelije.[32] Crkva je bila popravljana 1802. godine, no ne može se točnije odrediti što je obnova obuhvatila.[33] Međutim, nekoliko godina poslije, zbog dva potresa (1804. i 1817. godine), koji su kao posljedicu imali pucanje svodova i naginjanje tambura, došlo je do velikih oštećenja na konstrukciji. Sanacija konstrukcije, vjerojatno kao hitna intervencija, tada je obuhvatila izgradnju šest masivnih kontrafora.[34] Istom je obnovom uređeno južno pročelje starije, unutrašnje priprate, oblikovanjem vrata s dekorativnim opečnim portalom i kamenim okvirom sa zaglavnim kamenom na kojem je uklesana 1818. godina. Pred vratima je bio formiran zidani trijem, naknadno porušen. (**sl. 3**)

Veća obnova crkve uslijedila je 30-ih godina 19. stoljeća, kada se popravljaju drveni toranj nad vanjskom pripratom i oštećeni lim kupole na koji se s istočne strane postavlja u metalu oblikovana 1838. godina. U unutrašnjosti se oštećenja popravljaju novim žbukanim slojem, a svi zidovi i svodovi pokrivaju se slojem bijelog naliča na kojem se

26 Obnova je datirana u godinu 1650. natpisom na južnoj strani tambura. GRUJIĆ, 1939, 19; KAŠIĆ, 1971, 147, 169; KUČEKOVIĆ, 2007a, 26; KUČEKOVIĆ, 2015, 221.

27 KUČEKOVIĆ, 2007a, 27.

28 Poznato je da je kapelu nad pripratom posvetio slavonski episkop Gavrilo Popović čiji je kratki mandat bio tijekom 1715–1716. godine. A. Kučeković navodi da je kapela 1777. godine opisana kao „*drvena spratna konstrukcija obložena zemljom i podignuta na solidnoj konstrukciji*“ te da orahovačka kapela predstavlja prvi primjer kasnije raširenog tipa zvonička kapele nad pripratom. KAŠIĆ, 1971, 170; STOŠIĆ, 2006., 56; KUČEKOVIĆ, 2007a, 37, 109, 111, bilj. 482.

29 Donator kapele bio je orahovački vlastelin Dimitrije Mihajlović, koji je tu pokopan 1758. godine. KUČEKOVIĆ, 2007a, 110; KUČEKOVIĆ, 2015, 221.

30 KAŠIĆ, 1971, 171.

31 KUČEKOVIĆ, 2007a, 37.

32 KRASIĆ, 1885, 10; KUČEKOVIĆ, 2007a, 39.

33 KAŠIĆ, 1971, 166; KUČEKOVIĆ, 2007a, 114.

34 GRUJIĆ, 1939, 21; KAŠIĆ, 1971, 166, 171.

4. Pogled na crkvu sv. Nikole s jugozapada (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
View of the church of St Nicholas from the southwest (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

izvode šablonski dekorativni uzorci uz lukove i slikana mramorizacija.[35] Među veće zahvate spada izgradnja nove vanjske priprate koju je proveo iguman Maksim Kudumilo 1895. godine.[36]

Najveća obnova u 20. stoljeću provedena je u međuratnom razdoblju, pod vodstvom Radoslava Grujića.[37] Tada su temelji izolirani od vode i konsolidirani, a izvedeno ojačanje zidova omogućilo je uklanjanje masivnih kontrafora, s time da je ipak zadržan jedan uz južnu apsidu. Popravljen je limeni pokrov kupole i na njegovu zapadnu stranu je postavljena nova metalna oznaka 1938. godine. S pročelja je u potpunosti uklonjena dotrajala žbuka, čime je otkrivena tehnika gradnje u dvije vrste građe, koja je vidljiva i danas. U ovoj obnovi jako je preoblikovana zapadna priprata – uklonjeni su bočni tornjići, s pročelja je uklonjena žbuka, a unutrašnjost je u potpunosti oslikana.[38]

Od ove obnove na crkvi su provedeni samo manji zahvati popravaka te je u većoj mjeri zadržan izgled iz prve polovice 20. stoljeća. U Drugom svjetskom i Domovinskom ratu crkva, srećom, nije pretrpjela jačih oštećenja, osim što je u Drugom svjetskom ratu djelomično uništen ikonostas, a nakon recentne obnove monaškog života, započela je nova faza njezine obnove. Recentnijim radovima manastirski je kompleks konačno postao tema povijesnih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja, na temelju čega je valoriziran i prepoznat kao jedan od najznačajnijih spomenika pravoslavne monaške arhitekture na tlu Hrvatske.[39]

Iako građena na samom kraju 16. stoljeća, orahovačka crkva slijedi stilske predloške moravskog stila, koji se veže uz posljednje razdoblje srpske narodne države u drugoj polovici 14. i prvoj polovici 15. stoljeća.[40] Odabir moravskog stila pokazuje težnju za povezivanjem s tradicionalnim, narodnim oblicima, potvrđujući novoosnovana vjerska središta Pećke patrijaršije kao nasljednike slavne prošlosti.[41] Raniji stilski pravci, raški i srpsko-bizantski stil, razvijali su se pod jakim utjecajem tada dominantnog zapadnog stila – romanike. Moravski stil ima puno jači priljev istočnih utjecaja, „zahvaljujući" izbjeglim monasima iz zemalja istočnog Balkana, prvenstveno iz južnih dijelova Srbije, sa Svete Gore, iz Bugarske, Makedonije i Albanije. Razvio se u autentični srpski stil, koji se može prepoznati u arhitekturi, ali i u ostalim vidovima

35 KUČEKOVIĆ, 2007a, 43–44.

36 Planirani otvori vrata i prozora na vanjskoj priprati opisani su kao „gotski", što se vjerojatno odnosi na šiljasto zaključene lukove. Moguće je, dakle, da je obnova planirana u historicističkom, neogotičkom stilu, što bi stilski odgovaralo razdoblju kraja 19. stoljeća, no zbog naknadnih intervencija to nije moguće sa sigurnošću tvrditi. KUČEKOVIĆ, 2007a, 115–116.

37 KAŠIĆ, 1971, 168; KUČEKOVIĆ, 2007a, 116.

38 Oslik vanjske priprate izveo je ruski slikar Stefan Ljišuk, a njegove su slike i u dvjema nišama na zapadnom pročelju. Isti slikar je oslikao i manastirsku blagovaonu, no te su slike uništene u Drugom svjetskom ratu. KUČEKOVIĆ, 2007a, 136; KUČEKOVIĆ, 2015, 222.

39 Najraniji objavljeni rad o umjetničkim i obrtničkim predmetima manastira Orahovica je članak V. Krasića iz 1885. godine, dok je najstariju, ali idealiziranu, arhitektonsku snimku izradio šopronski arhitekt Ferenc Storn između 1863. i 1868. godine (objavljeno u Melinda Kiss, Bernardetta Grászli, *Hrvatske veze Ferenca Stornoa st., slikara, arhitekta i restauratora,* Sopron, 2010, 86–87). Prikaz unutrašnjosti crkve objavljen je i 1902. godine u 7. svesku knjige *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort un Bild* (dostupno na: https://austria-forum.org/web-books/kpwde24de1902onb/000003), dok je puno točniji nacrt tlocrta crkve izradio M. Pilar 1914. godine (NSK, sign. GZAH 3621 pil 37). Najznačajniji rad o manastiru i crkvi u razdoblju između dva svjetska rata predstavlja rad R. Grujića, koji radi arheološka istraživanja i opisuje, danas izgubljeni, zidni oslik u priprati, dok najobuhvatniji prikaz i analiza manastirskog kompleksa, te umjetničke i obrtničke proizvodnje predstavlja magistarski rad Aleksandre Kučeković nastao temeljem izučavanja brojne sačuvane, ali razasute arhivske građe te relevantne arhitekture o manastiru Orahovica, koji je SKD Prosvjeta 2007. godine izdala kao monografiju. Među novije radove spada analiza M. Radujka o odnosu crkvenog namještaja i zidnog oslika. KRASIĆ, 1885; GRUJIĆ, 1939, 7–62; KUČEKOVIĆ, 2007a, RADUJKO, 2017, 189–212.

40 Kao dva događaja koji bi mogli odrediti povijesni okvir su bitka na Marici 1371. i pad Smedereva 1459. godine. RADOJČIĆ, 1982, 137; ĆIRKOVIĆ, 1972, 109.

41 PETKOVIĆ, 1965, 82; KAŠIĆ, 1971, 169.

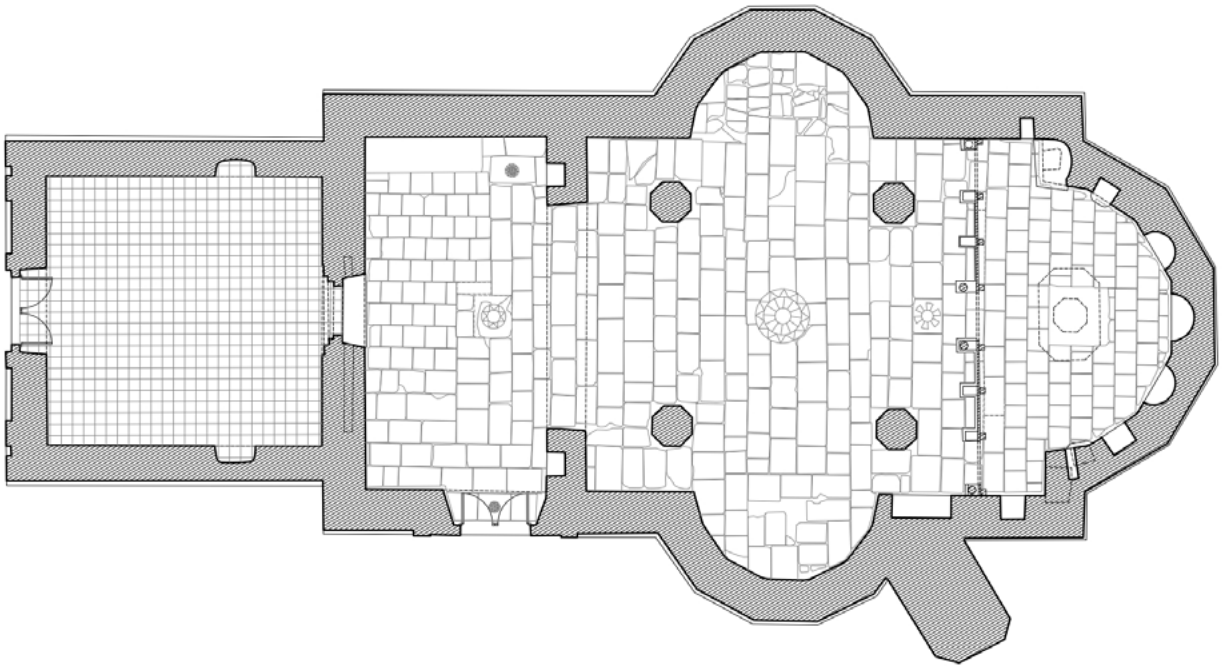

5. Crkva sv. Nikole, tlocrt (nacrt: *Skimi 64*, 2019.)
Church of St Nicholas (layout: *Skimi 64*, 2019)

umjetničke produkcije, poput zlatarstva, slikarstva ikona, fresaka i minijatura.[42]

Orahovačka crkva koristi karakteristike moravskog stila, no u ovom kasnom primjeru oblici su mnogo skromniji, a izvedba jednostavnija. (**sl. 4**) Na vanjštini je vidljiva karakteristična tehnika gradnje opekom i kamenom, no u usporedbi s vrhunskim primjerima moravskog stila, poput primjerice crkve manastira Kalenić, u Orahovici je gradnja nepravilnija i neurednija. Skromnija je i raščlamba ploha pročelja stepenastim uvlačenjem okvira prozorskih otvora i portala, kao i izvedba dekorativnih klesanih elemenata poput rozeta, istaknutih horizontalnih vijenaca i slijepih arkada. Stariji uzori dosljednije su korišteni u tlocrtnoj organizaciji, gdje su očiti u križnom tlocrtu s trolisnim zaključkom (**sl. 5**), prvenstveno u usporedbi s crkvom manastira Hilandar na Svetoj Gori iz prve polovice 14. stoljeća.[43] Bliži i neposredniji uzor mogle bi biti pojedine crkve fruškogorskih manastira, primjerice crkva sv. Nikole u Novom Hopovu, podignuta oko 1576. godine, ili pak crkve u bosanskim manastirima, koji se uvelike grade nakon obnove Pećke patrijaršije, poput Papraće i Moštanice.[44] Iako ni fruškogorske ni bosanske manastire nije moguće sve smjestiti u jedinstvenu stilsku kategoriju, zajednička im je tendencija oslanjanja na srednjovjekovne pravce – raški i moravski stil, s više ili manje islamskih utjecaja koji su u detaljima šiljastih i sedlastih lukova primjetljivi i u Orahovici. S obzirom na to da još nije poznato porijeklo prvih orahovačkih monaha, nije isključeno da su doselili iz obližnjih krajeva, prenoseći poznate modele i tipove.

Zidni oslik

Pravoslavni hramovi nisu se u pravilu smatrali dovršenima dok nisu bili oslikani živopisom, odnosno zidnim oslikom, čija je namjena bila istovremeno dekorativna i didaktička, ali su prikazane scene i likovi, prije svega, imali obrednu namjenu i simboličku vrijednost ikone. Zidni oslik bio je nerazdruživo vezan uz arhitekturu u kojoj je izveden, ali i za liturgijsko značenje pojedinih dijelova crkve. Položaj pojedine scene ili lika bio je određen topografskom simbolikom hrama, odnosno bio je vezan uz odvijanje određenog dijela liturgije u neposrednoj blizini. Za razliku od zapadnoeuropskog slikarstva, koje tijekom srednjeg vijeka razvija tehnički, perspektivni prikaz, istočni umjetnici pojedini prikaz ne vide kao ograničen rubnom bordurom, nego je on u korelaciji s cijelim crkvenim prostorom, pa tako i drugim prikazima unutar crkve. Lik Krista Pantokratora u kupoli crkve, primjerice, korespondira s likom Bogorodice u polukaloti iznad oltarnog prostora, stvarajući prostorni Deisis.[45]

Pravoslavni je hram predstavljao model zemaljskog i nebeskog prostora te se prikazani ikonografski program sagledavao kroz cijeli unutrašnji prostor hrama. Često su zidni oslici sadržavali i ideološke poruke kroz prikaze

42 RADOJČIĆ, 1982, 154–156.

43 RADOJČIĆ, 1982, 138.

44 KUČEKOVIĆ, 2007a, 102; KUČEKOVIĆ, 2007b, 103; KUČEKOVIĆ, 2015, 220.

45 JOVANOVIĆ, 2009, 266.

6. Crkva sv. Nikole, unutrašnjost, pogled prema svetištu (arhiva HRZ-a, snimka: N. Vasić, 2018.)
Church of St Nicholas, interior, view towards the sanctuary (HRZ Archive, N. Vasić, 2018)

naručitelja/ktitora ili određenih političko-religijskih programskih prikaza. Raspored i položaj prikaza i ikonografskih tema u pravoslavnom hramu istovremeno je i vrlo određen i podložan promjenama, ovisno o namjeni samog hrama i željama naručioca ili ktitora.[46]

U ulaznom prostoru, priprati, prikazivale su se stojeće figure svetih pustinjaka, monaha i drugih svetaca.[47] Ako se tu odvijao obred krštenja, nalazile bi se scene Kristovog krštenja i lik Ivana Krstitelja (Jovan Preteča), a često bi sadržavale i prikaz Posljednjeg suda i Raspeća. U zadužbinama Nemanjića na Metohiji, u priprati je bila prikazana i Loza Nemanjića, sačuvana i u crkvama u Pećkoj patrijaršiji i Visokim Dečanima. U prostoru lađe/naosa, prikazi su bili smješteni u horizontalne zone. U najnižoj zoni zida u pravilu bi bila slikana draperija ili drugi dekorativni uzorak, a iznad nje prikazivane su stojeće figure svetih ratnika, izlječitelja, monaha i pustinjaka, odnosno prvih posrednika između vjernika i Boga. U sljedećoj su zoni iznad, u kružnim medaljonima, prikazivani dopojasni likovi svetaca, a iznad njih, u registrima, bili bi prikazi iz Kristova života i muke, nadvišeni ciklusom Velikih praznika. Na pandantivima kupole prikazivana su četvorica evanđelista koji simbolički pridržavaju nebesku sferu prikazanu u prostoru tamburu i kupole. U kaloti kupole smješten je Krist Pantokrator, a ispod njega niz anđela, dok ostale površine tambura ispunjavaju likovi starozavjetnih proroka. U oltarnom prostoru, u kojem se događa najznačajniji događaj pretvorbe, teme i prikazi vezani su uz utjelovljenje Krista, pa se tu često nalazi i scena Rođenja Kristovog. Na zidovima su prikazivani i crkveni dostojanstvenici, odnosno povorke arhijereja i crkvenih otaca, često u kompoziciji Klanjanja Jaganjcu (Poklonjenje Agnecu). Iznad se prikazuje Euharistija ili Pričešće apostola, dok je u konhi oltarne apside često slikana Bogorodica Oranta, a na svodu Uskrsnuće. U prostoru đakonikona bili su prikazi đakona i svetaca, a u proskomidiji Trpeći Krist.

Navedeni raspored scena je možda najučestaliji, no nikako nije strogo definiran jer svaka je vjerska zajednica ili naručitelj (monaška/parohijalna/privatna) imala mogućnost vlastita odabira prikazanih likova i scena, pa svaki sačuvani ciklus treba čitati u odnosu na širi povijesni i vjerski kontekst. Ikonografski program zidnih oslika je „svojevrsno ogledalo istorijskih prilika, ličnosti i događaja, duhovnog i političkog života jedne crkvene oblasti."[48]

Zidni oslik manastirske crkve u Orahovici izveden je vjerojatno neposredno nakon izgradnje crkve, odnosno 1594. godine.[49] Stradanjem manastira oko 1650. godine, a vjerojatno i tijekom turskih povlačenja krajem istog stoljeća, gornje su zone oslika (svodovi i tambur) bile uništene ili teško oštećene, nakon čega su nanovo izvedene ili popravljene. Oslik je po svoj prilici bio vidljiv do prve polovine 19. stoljeća, kada je crkva, u vrijeme igumana Aleksandra Ličinića, obnovljena, a iznutra je 1833. – 1835. godine nanovo ožbukana i oličena.[50] Tada su prekrivene sve oslikane površine, izuzev osmerokutnih stupova u sredini naosa, a na zidovima i svodovima izveden je novi oslik sa stiliziranom mramorizacijom i šablonskim, dekorativnim bordurama. (**sl. 6**) Dolaskom povjesničara Radoslava Grujića 30-ih godina 20. stoljeća, uočeno je da su pod recentnim slojevima sačuvani dijelovi starijeg oslika,[51] a konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima 2018. godine potvrđeno je da su ispod zatečenog površinskog sloja sačuvane značajnije površine povijesnog zidnog

46 PETKOVIĆ, 1965, 66, 69, 80; JOVANOVIĆ, 2009, 262.

47 Više o uobičajenom ikonografskom rasporedu zidnog oslika u pravoslavnim hramovima vidi u: PETKOVIĆ, 1965, 65–113; JOVANOVIĆ, 2009, 259–277.

48 JOVANOVIĆ, 2009, 265.

49 KUČEKOVIĆ, 2015, 218.

50 GRUJIĆ, 1939, 25; KAŠIĆ, 1971, 166, 172; KUČEKOVIĆ, 2007a, 119.

51 HORVAT, 1975, 103; KUČEKOVIĆ, 2007a, 119.

oslika.[52] Provedenim konzervatorsko-restauratorskim istraživanjima nisu se dalje proširivali vidljivi prikazi, nego su se pokušale utvrditi granice sačuvanog oslika. Uočeno je da je oslik na zidovima naosa i svetišta sačuvan u dosta velikoj površini, međutim da su polukupole bočnih apsida u nekom trenutku bile urušene i nanovo izgrađene, ali bez oslika, dok je svod tambura nakon urušavanja nanovo oslikan sa zatečenim zrakastim oslikom. Oko niša i otvora bile su izvedene dekorativne bordure, a istraživanjima je utvrđeno i da žbuka s oslikom ide ispod postojeće razine poda crkve. U unutrašnjoj priprati utvrđen je samo trag povijesnog oslika, koji se nazire ispod zidane istočne stranice niše otvora. Oslik je djelomično uništen i naknadnim proširivanjem lučnog otvora između unutrašnje priprate i naosa, te proširivanjem prozora u apsidama.

U dograđenoj vanjskoj priprati oslik je recentniji, a izveo ga je, pri obnovi kompleksa 1938. godine, ruski slikar Stefan Ljišuk.[53] Na donjoj je polovici zidova priprate slikana stilizirana obloga od mramornih ploča, dok su u gornjim zonama slikane figure i scene okružene vegetabilnim prepletima i dekorativnim bordurama. Na uzdužnim zidovima prikazi su omeđeni prozorskim otvorima – na južnom se zidu nalazi prikaz cara Uroša i scena Povratak sina razmetnoga (Povratak bludnog sina), dok su na nasuprotnom sjevernom zidu lik sv. Stefana Štiljanovića[54] i scena Krist i Samarijanka (Hristos i Samarijanka). Na zapadnom zidu, poviše glavnog ulaza, prikaz je Kristova Preobraženja,[55] dok je na istočnoj strani scena *Kosovke djevojke* iz narodne pjesme o bitci na Kosovu polju.[56]

Jedine fotografije oslika iz unutrašnje priprate, koji je prikazivao utemeljitelja vladarske loze Nemanjića sv. Simeona Nemanju, njegovu suprugu monahinju Anastaziju te sinove – prvog kralja Stefana Prvovenčanog i prvog arhiepiskopa sv. Savu, iz razdoblja su između dva rata. Taj je oslik, nažalost, kasnije izgubljen i danas od njega nema nikakvih tragova, no Radoslav Grujić upozorava na važnost postavljanja ovih prikaza na mjesto na kojem se obično prikazuju ktitori manastira.[57]

Jedini su netaknuti dijelovi izvornog oslika na četiri osmerokutna stupa o koje se oslanja kupola. Stupovi u zoni podnožja imaju dekorativne oslike – na zapadnim

7. Zidni oslik s prikazom Stefana Nemanjića na sjeveroistočnom stupu (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Wall painting with the image of Stefan Nemanjić on the northeast pillar (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

stupovima je slikana draperija, dok je na istočnom paru geometrijski uzorak (cik-cak). Gornje plohe stupova podijeljene su u po dva registra, ispunjena vegetabilnim prepletima u koje su upleteni likovi proroka, svetaca i povijesnih vladara. Istočni par stupova ikonografski je najzanimljiviji jer lijevi (sjeverni) sadržava genealoški prikaz vladarske loze Nemanjića i njihovih nasljednika Lazarevića, nadopunjen likovima prvih dvanaest arhiepiskopa Srpske pravoslavne Crkve. (**sl. 7**) Na nasuprotnom, desnom (južnom) stupu, kao pandan prikazu loze Nemanjića, prikazan je motiv Jišajevog stabla, odnosno Kristove genealogije.[58] Prikazivanje loze Nemanjića na ovom istaknutom mjestu neposredno uz ikonostas, kao i izravna usporedba s Kristovim precima, ukazuje na uzdignuti status legendarne vladarske loze u razdoblju obnove Pećke patrijaršije.[59]

52 RATANČIĆ, 2019.

53 KAŠIĆ, 1971, 170, 178; KUČEKOVIĆ, 2007, 136; KUČEKOVIĆ, 2015, 222.

54 Sv. Stefan Štiljanović bio je kastelan Novigrada te namjesnik i upravnik svih gradova Vladislava More, najbogatijeg vlastelina u Slavoniji, koji je bio i vlasnik Orahovice u prvoj polovici 16. stoljeća, a značajan je kao jedan od posljednjih branitelja slavonske Podravine. GRUJIĆ, 1939, 7–8; KUČEKOVIĆ, 2007a, 136.

55 Prikaz prema Rafaeolovom Preobraženju (tempera na dasci, dim. 410 x 279 cm, 1518. – 1520.), danas u Vatikanskoj pinakoteci.

56 Ljišukov prikaz kopija je slike Uroša Predića, naslikane 1919. godine, danas u Muzeju grada Beograda. KUČEKOVIĆ, 2007a, 85.

57 GRUJIĆ, 1939, 26; KAŠIĆ, 1971, 172; KUČEKOVIĆ, 2007b, 110.

58 Srednjovjekovni prikazi motiva Loze Nemanjića su sačuvani u crkvama u Gračanici (1321.), Peći (oko 1335.), Dečanima (oko 1350.) i Mateiču (oko 1360.). O usporednim prikazima loze Nemanjića i Jišajeva stabla vidi: ĐURIĆ, 1978, 53–55.

59 GRUJIĆ, 1939, 27; PETKOVIĆ, 1965, 82; KAŠIĆ, 1971, 174, 176; ĐURIĆ, 1978, 54; KUČEKOVIĆ, 2007a, 127; KUČEKOVIĆ, 2007b,

8. Otkriveni dio zidnog oslika na tamburu s prikazom anđela (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Wall paintings discovered on the drum with an image of an angel (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

Ako se prikazi na istočnom paru stupova promatraju i u odnosu na one na zapadnim, ostvaruju se prostorne kompozicije koje otkrivaju složeniji ikonografski program. Tako prikaz Krista na jugozapadnom stupu korespondira s likovima Bogorodice i sv. Ivana Krstitelja, vidljivima na jugoistočnom, stvarajući prostorni Deisis, koji se uobičajeno prikazivao u predoltarnom prostoru.[60] Ovaj prizor nadopunjuju likovi jedanaestorice apostola i Pavla (Apostolski deisis), koji se nalaze na jugoistočnom, sjeveroistočnom i jugozapadnom stupu, te četvorice učenika iz proširenog Isusovog kruga, među kojima se ističu Pavlovi učenici Tit i Andronik, koji se smatraju donosiocima kršćanstva u Panoniju i Dalmaciju. Njihovi prikazi uz mjesto gdje se nalazio episkopski tron, mogli bi se čitati kao izravna veza između Isusovih učenika i suvremene svećeničke službe.[61]

9. Otkriveni dio zidnog oslika na tamburu s prikazima anđela (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Wall paintings discovered on the drum with images of angels (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

Oslik na zidovima naosa i oltarnog prostora ranije bio je djelomično i nestručno otvaran, stoga tragovi mehaničkih oštećenja otežavaju današnje čitanje prikazanih likova i scena. U donjoj zoni zidova recentno je bio nanesen sloj cementne žbuke koja je pospješila uzdizanje kapilarne vlage i isoljavanje zidova, a time i razaranje slikanog sloja. Uklanjanjem cementne žbuke utvrđeni su tragovi nekada oslikanog podnožja. U zoni prozorskih otvora bočnih apsida naosa (pjevnicama), oslik je podijeljen u dva slikana pojasa. U donjem je slikani niz arkada sa stojećim figurama smještenima ispod lukova, dok su u gornjem pojasu nizani okrugli medaljoni s dopojasno prikazanim likovima. U uobičajenoj ikonografiji, u ovim su zonama najčešće prikazivani sveti ratnici i izlječitelji, pustinjaci i drugi sveci koji djeluju kao posrednici između čovjeka i Boga, no zbog lošeg stanja oslika trenutno nije moguće identificirati sve likove.[62]

Uz spomenute figure, među ostalim sačuvanim prikazima, moguće je prepoznati scenu Kristova ozdravljenja bolesnoga u zapadnom dijelu južne pjevnice,[63] dok su u sjeverozapadnom kutu naosa prikaz sv. Jovana Lestvičnika, na sjevernom, te likovi cara Konstantina i carice Jelene na zapadnom zidu.[64] U oltarnom prostoru vidljiva su samo tri prikaza. Na sjevernoj su strani dvije susjedne scene. Na sjevernom je zidu prikaz Vizija sv. Petra Aleksandijskog,

104–107; JOVANOVIĆ, 2009, 263; RADUJKO, 2017, 203.

60 RADUJKO, 2017, 193.

61 Cijeli je program nadopunjen likovima južnobalkanskih monaha i pustinjaka, a više o analizi ikonografskog programa na stupovima, vidi u: RADUJKO, 2017, 189–212.

62 PETKOVIĆ, 1965, 191–192; KAŠIĆ, 1971, 174. A Kučeković identificirala je u sjevernoj pjevnici: sv. Nikitu, Vikentija, Eugenija, Trifuna i Merkurija; a u južnoj sv. Nestora, Prokopija, Ivana Krstitelja, Dimitrija, Teodora Tirona i Teodora Stratilata. KUČEKOVIĆ, 2007a, 120–121.

63 KAŠIĆ, 1971, 174.

64 KAŠIĆ, 1971, 174; KUČEKOVIĆ, 2007a, 121.

uz koji je, na zidu iznad niše proskomidije, lik sv. Stjepana (arhiđakona Stefana).[65] Na nasuprotnoj, južnoj strani svetišta, iznad niše đakonikona, djelomično je vidljiv stojeći lik nepoznatog sveca.

Lik sv. Ivana s orlom na jugoistočnom pandantivu kupole ukazuje na to da su evanđelisti prikazani na četiri oslonca tambura, koji je u cijelosti bio oslikan. Istraživanjima su otvorene samo manje zone oslika, ali se može pretpostaviti da je prikazivao niz starozavjetnih proroka, povorku arhijereja i niz anđela u vrhu. (**sl. 8, 9**) Može se samo pretpostaviti da je u zaključku kupole izvorno bio lik Krista Pantokratora, no postojeći je strop noviji i na njemu je oslikan medaljon okružen zrakama s oštećenim središnjim prikazom Duha Svetog u liku golubice Duha Svetoga u liku golubice. Čišćenje zidnog oslika i natpisa koji teče dnom tambura, zasigurno će pružiti više podataka o ikonografskom programu.

Budući restauratorski zahvati kojima će se ukloniti kasniji ličeni i slikani slojevi omogućit će detaljnije i točnije identificiranje pojedinih prikaza i likova, kao i definiranje pojedinih faza oslika. Također, bit će moguće proučiti stilske i umjetničke karakteristike koje bi mogle ukazivati na porijeklo majstora i/ili radionica koji su izradili oslike.[66] No, restauratorski zahvati na zidnom osliku uslijedit će tek nakon građevinske i konstruktivne sanacije crkve.

Konzervatorsko-restauratorska problematika pristupa obnovi

Povijesno-umjetničkim, arhivskim i restauratorskim istraživanjima Hrvatskog restauratorskog zavoda 2018. godine započeli su radovi na obnovi manastirske crkve sv. Nikole. Tijekom prve godine odrađeni su pripremni radovi izrade arhitektonskog snimka te detaljne fotodokumentacije postojećeg stanja crkve, a restauratorskim sondama utvrđeno je da ispod zatečenog površinskog naliča postoji dobro sačuvani, stariji, slikani sloj s figuralnim prikazima. Oslik je sačuvan u svim dijelovima crkve, osim u unutrašnjoj priprati, koja je recentnije bila ožbukana cementnom žbukom. Otvorenim restauratorskim sondama nastojalo se dokazati postojanje starijeg slikanog sloja, no nisu se otvarale njegove veće površine jer je nužno, prije restauracije i prezentacije vrijednog povijesnog oslika, izvesti konstruktivnu i građevinsku sanaciju crkve.

10. Isprani dio površinskog ličenog sloja s otkrivenim starijim slojem oslika ispod prozora tambura (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2018.)
Washed-out part of the surface painted layer with an older painted layer under the window of the drum (HRZ Archive, J. Kliska, 2018)

Istraživanjima je utvrđeno nekoliko uzroka propadanja žbukanog i slikanoga sloja. Prije svega riječ je o debelom sloju cementne žbuke koji je bio nanesen u dnu zidova na visini do oko 1 – 1,5 m. Cementna je žbuka zbog svog sastava, navlačila vlagu iz temeljnih zidova i potaknula uzdizanje kapilarne vlage u zidovima, a na spoju novije cementne i starije vapnene žbuke mjestimično je došlo do kristalizacije soli na površini. Nadalje, utvrđeno je da su prozori tambura neadekvatni jer se na njima vlaga iz prostora kondenzira i potom slijeva niz zid ispod prozora, ispirući slikane slojeve. Zone oslika ispod prozorskih otvora stoga su dosta oštećene, a povijesni slikani sloj mjestimice je u potpunosti nestao. (**sl. 10**) Potresi, koje je crkva pretrpjela kroz stoljeća, uzrokovali su u unutrašnjosti snažne pukotine, koje mjestimice sežu i do dubine od oko 10 cm u građu. Recentnije, te su pukotine zapunjavane debelim slojem cementne žbuke, koja je nanošena nestručno, mjestimično i preko slikanog sloja. Tijekom prvih godina radova uklonjeni su pojedini uzroci propadanja oslika – otučena je cementna žbuka sa zidova i djelomično iz pukotina, a prozori tambura su zamijenjeni.

65 KAŠIĆ, 1971, 174.

66 S obzirom na slabu sačuvanost i loše stanje oslika, još nije moguće detaljnije odrediti porijeklo umjetnika. Prema ranijim istraživačima, postoje određene sličnosti s djelima minijaturnog slikarstva koja je krajem 16. stoljeća izveo pop Jovan iz Kratova, zbog čega se smatralo da su majstori u Orahovicu mogli doći iz područja oko Kratova i Kumanova, danas u sjevernoj Makedoniji. KAŠIĆ, 1971, 176; KUČEKOVIĆ, 2007a, 135. S druge strane, uočene su i sličnosti s nekim rumunjskim crkvama, što bi, zajedno s korištenjem vlaškog pisma, možda orahovačke majstore smjestilo u prostor Vlaške. RADUJKO, 2017, 206.

11. Stanje kamenog okvira prozora tambura prije sanacije (snimka: Z. Vukosavljević, 2021.)
Condition of the stone frame of a drum window before renovation (Z. Vukosavljević, 2021)

12. Stanje kamenog okvira prozora tambura nakon sanacije (snimka: Z. Vukosavljević, 2021.)
Condition of the stone frame of the drum window after renovation (Z. Vukosavljević, 2021)

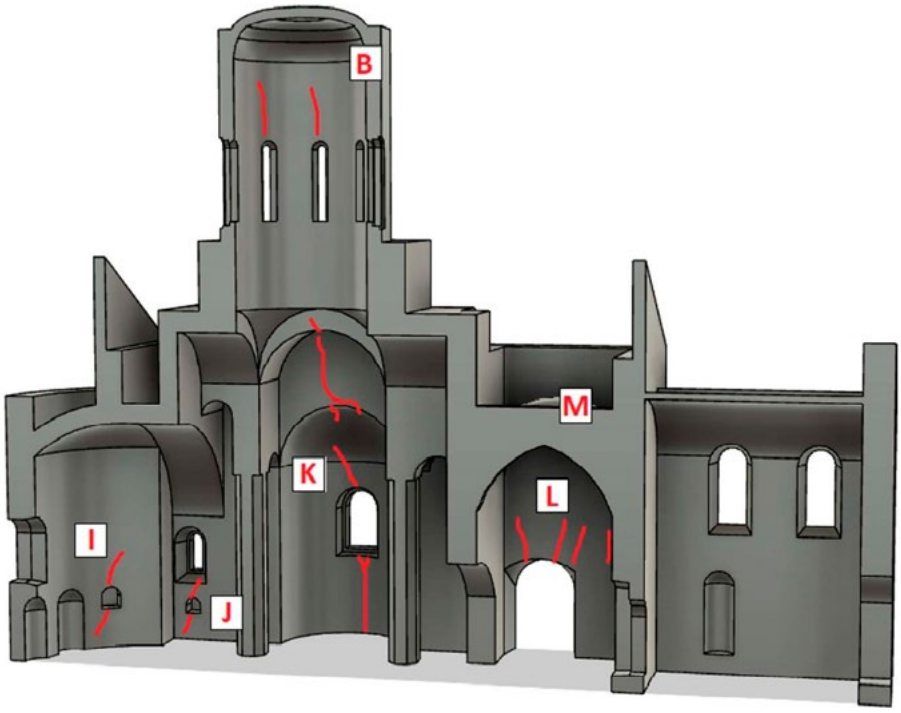

13. Grafički prilog 3D modela crkve s naznačenim pukotinama crvene boje (izradio: *Intrados projekt* d.o.o., 2020.)
Drawing of a 3D model of the church with cracks in red (Intrados projekt d.o.o., 2020)

Pri izmjeni metalnog okvira i prozorskog ostakljenja, sanirani su stepenasto uvučeni kameni okviri na tamburu, pri čemu su otkriveni urezani dekorativni motivi, poput rozeta, i tragovi tamnocrvenog obojenja na kamenoj građi. (**sl. 11, 12**) Mjestimičnim uklanjanjem zatečenog površinskog žbukanog sloja s površine tambura, utvrđeni su kvalitetno klesani dekorativni elementi oblikovanja pročelja te tragovi obojenja izravno na kamenoj građi, što ukazuje na to da ona izvorno nije bila žbukana, nego samo ličena.

Istraživanjima na tamburu također je utvrđeno da je, zbog nepovoljnog temeljenja crkve na sloju nasipa veće debljine na istočnoj u odnosu na zapadnu stranu, došlo do diferencijalnog slijeganja i inicijalnih pukotina na zidanoj konstrukciji. (**sl. 13**) Kameni zid tambura izveden je s dva zidana lica (vanjskog, poligonalnog, i unutrašnjeg, kružnog presjeka) od većih klesanih komada kamena, dok je središnji dio ispunjen manjim komadima kamena s većim udjelom vapnenog morta. Nakon nekoliko potresa inicijalna oštećenja su se povećala, a sanacija tambura izvedena je novijom opečnom građom i žbukom. S obzirom na deformacije vanjskog lica zida tambura, pretpostavka je da je došlo do lokalnog odvajanja vanjskog lica zida, moguće zbog dugotrajne izloženosti atmosferilijama.

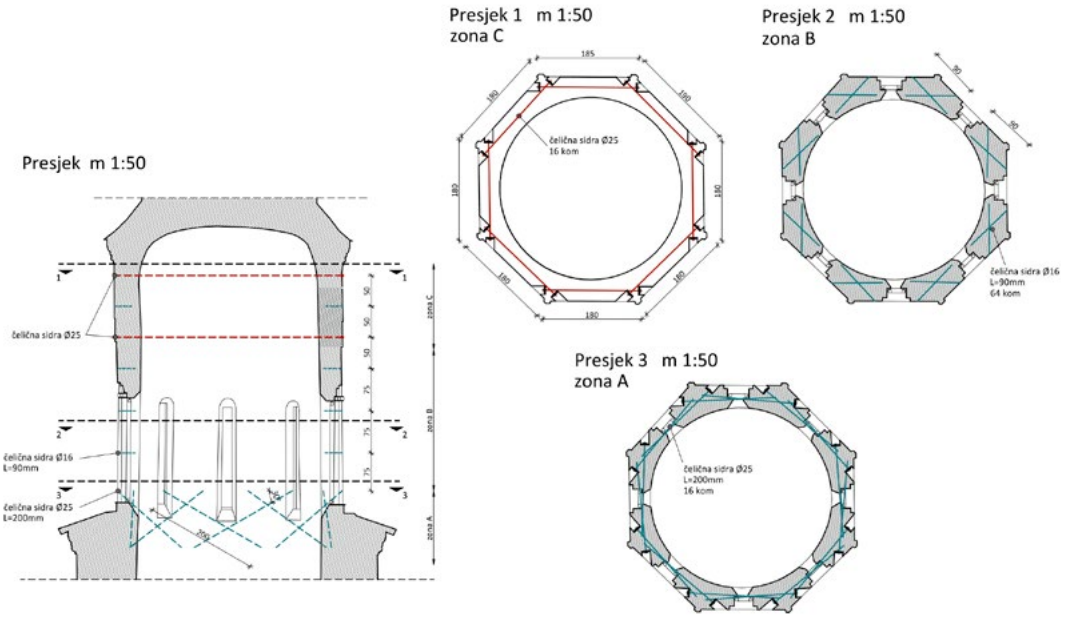

14. Projekt konstruktivne sanacije tambura crkve s ugradnjom čeličnih sidara (izradio: *Intrados projekt* d.o.o., 2022.)
Project of reconstruction of the church drum with the installation of steel anchors (Intrados projekt d.o.o., 2022)

Pitanje pristupa obnovi konstrukcije problematično je zbog ograničene mogućnosti izvođenja ojačanja. Projektom obnove predviđeno je pažljivo injektiranje cijele zone kamenih zidova tambura s vanjske strane u svrhu ojačanja strukture središnjeg dijela zida. Nakon injektiranja, ugradit će se štapna sidra od nehrđajućeg INOX čelika, a mjesta sidrenja, nakon ugradnje ojačanja, restauratorski će se urediti i sanirati. Sidra će se postaviti u 3 zone – zoni parapeta, u zoni stupaca između prozorskih otvora te u zoni prozora. (**sl. 14**)

Kako bi se izveli restauratorski radovi na vrijednom zidnom osliku, potrebna je sveobuhvatna obnova građevine: konstruktivna sanacija tambura i sanacija od vlage. Uklanjanjem cementne žbuke i zamjenom prozora tambura stanje vlage je stabilizirano, a kao završni korak potrebna je izvedba drenaže čime bi se stvorili preduvjeti za rad na zidnom osliku.

Zaključna razmatranja

Promijenjene društvene okolnosti utjecale su na gubitak važnosti manastira Orahovica na širem području Slavonije, no za lokalno stanovništvo i vjernike pravoslavne vjere u zapadnoj Slavoniji, on je još uvijek iznimno važna točka susreta i vjerskog štovanja. Osim duhovne vrijednosti, provedena istraživanja prepoznala su povijesno-umjetničku i arhitektonsku vrijednost manastirske crkve kao jedinog sačuvanog primjera moravskog stila na području Hrvatske. Nadalje, zidni oslik, koji je u postojećem stanju samo djelomično vidljiv, svojom kvalitetom i složenošću ikonografskog programa, zahtjeva stručnu povijesno-umjetničku i restauratorsku obradu, a aktivnosti Hrvatskog restauratorskog zavoda usmjerene su k ostvarivanju preduvjeta za početak rada na osliku.

Tijekom stoljeća izloženosti prirodnim i ratnim nepogodama, crkva je pretrpjela znatna oštećenja konstrukcije koja je nužno sanirati prije restauratorskih zahvata, a s druge strane, izvedbom adekvatnog sustava odvodnje i dreniranja zidova, nužno je uspostaviti stabilne uvjete kako bi se spriječilo daljnje razaranje slikanog sloja. Nakon provedenih sveobuhvatnih radova obnove i restauratorskih zahvata na zidnom osliku, crkva sv. Nikole u sklopu manastira Orahovica dobit će zasluženo priznanje kao jedan od značajnijih spomenika pravoslavne arhitekture na tlu Hrvatske, koji je istovremeno i pokazatelj bogate i složene povijesti ovih krajeva. ■

Literatura:

ANDRIĆ IVANA, Položaj Pećke patrijaršije u Osmanskom carstvu od 1557. do 1609., *Povijesni prilozi*, 27 (2004.), 71–88

BOGDANOVIĆ LAZAR, Monaška pravila vladike pakračko-slavonskog i osječkopoljskog Sofronija Jovanovića, *Duhovna straža*, 3 (1931.), 196–206

BUTURAC JOSIP, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb, 1970.

ĆIRKOVIĆ SIMA, Moravska Srbija u istoriji srpskog naroda, *Moravska škola i njeno doba*, Beograd, 1972., 101–109

ĐURIĆ VOJISLAV, Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu, *Peristil*, 21 (1978.), 53–55

KAŠIĆ DUŠAN, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1988.
KRASIĆ VLADIMIR, Opis manastira Orahovica: prilog k istoriji srpske crkve, *Letopis Matice srpske,* 143 (1885.), 5–30
KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, *Manastir Orahovica u Slavoniji,* Zagreb, 2007a.
KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, Loza srpskih vladara i arhiepiskopa u crkvi manastira Orahovice u Slavoniji, *Zbornik Narodnog muzeja,* 2 (2007b.), 95–116
KUČEKOVIĆ ALEKSANDRA, Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji, Zagreb, 2015.
KUDELIĆ ZLATKO, *Marčanska biskupija. Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-salvonskoj vojnoj krajini (1611. – 1755.)*, Zagreb, 2007.
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI IVAN, *Nadpisi sredovječnii novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah itd. u Hrvatskoj i Slavoniji,* Zagreb, 1891.
PETKOVIĆ SRETEN, *Zidno slikarstvo na području Pećke patrijaršije 1557. – 1614.,* Novi Sad, 1965.
RADOJČIĆ SVETOZAR, *Srpska umetnost u srednjem veku,* Beograd, 1982.
RADUJKO MILAN, Saprestolje i donje mesto požeškog mitropolita. Liturgijski mobilijar i zidno slikarstvo manastira Orahovica, *Zograf*, 41 (2017.), 189–212
RATANČIĆ BERNARDA *Duzluk, manastir Orahovica, crkva sv. Nikole. Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja,* Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2019.
SRŠAN STJEPAN ur., *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, Osijek, 2001.
VESELINOVIĆ RAJKO, Arsenije III. Crnojević, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, ur. Miroslav Krleža, Zagreb, 1980., 304

* Ministarstvo kulture i medija – Uprava za zaštitu kulturne baštine - Fond manastir Orahovica

Summary

Ivana Popović, Bernarda Ratančić

CHURCH OF ST NICHOLAS IN THE ORAHOVICA MONASTERY: HISTORY, RESEARCH AND RESTORATION CHALLENGES

The Orahovica Monastery is one of the most important cultural and religious centres of the Orthodox population in Slavonia, and its establishment and activity are an indicator of political and historical circumstances. The monastery church, dedicated to the Translation of the Relics of St Nicholas, was built in the last decade of the 16th century, and its construction and furnishing were caused by the political and religious position of the Serbian Orthodox Church and its basic organizational unit, the Patriarchate of Peć, within the Ottoman Empire. The choice of architecture and the iconographic programme of the wall paintings show a clear intention to evoke medieval heritage and highlight national identity. The architecture of the church follows medieval models of the Morava style, which makes this church stand out as the only monument of this style in Croatia. The layout of the church has the form of a cross with a trefoil conclusion with a high drum rising from the centre supported by four octagonal columns. The vaulted outer narthex was later added in front of the western façade. The design of the unplastered façade is characterized by alternating rows of stone and brick, but the vault and drum, added later, was built exclusively of stone. The drum, which is octagonal on the outside and circular on the inside, was originally built of finely-shaped stone blocks, while the middle of the wall is made of smaller pieces of stone with a larger proportion of lime mortar. Although the front of the drum was originally unplastered, with visible carved decorative details, today it is plastered and painted. The sides of the drum are open with tall, narrow windows that have stepped indented stone frames.

The interior of the church was painted immediately after construction, and the iconographic programme of wall paintings is also a reflection of historical circumstances and the aspirations of the Patriarchate of Peć to strengthen its position within the Empire. Although the vast majority of wall and vault surfaces were painted in the first half of the 19th century, the visible depictions on the surfaces of the octagonal columns send a clear message. The Nemanjić and Lazarević families, medieval rulers of Serbia, are portrayed on the northeast column with figures of the first twelve archbishops of the Serbian Orthodox Church. The Tree of Jesse, i.e. the genealogy of Christ, is depicted on the opposite, southeast column. Conservation and restoration research, conducted by the Croatian Conservation Institute, has found that the wall paintings were preserved to a greater extent than previously suspected, but numerous sources of damage to the paintings and the architecture of the entire church have also been documented.

The discovery of valuable frescoes was the incentive for extensive activities of the Croatian Conservation Institute in the Orahovica Monastery to determine the causes of large cracks in the church's construction and identify the main sources of damage to the plastered and painted layers. The renovation began with the removal of inadequate cement plaster from the lower zones of the walls in the interior that had accelerated

the rise of capillary moisture and damage to the painted layer. Several strong earthquakes in the past had caused severe damage to the masonry structure of the drum, and its reconstruction presents a number of technical and conservation problems. The constructive renovation that has begun will consolidate the masonry of the drum, and enable the start of work on the discovery, restoration and presentation of the extremely valuable wall paintings in the interior.

KEYWORDS: Orahovica Monastery, Moravian style, Orthodox architecture in Slavonia, wall painting, reconstruction

Tehnika vezenja *a riporto* na oltarnoj zavjesi iz manastira Krka

Sandra Lucić Vujičić
Marta Budicin Munišević

Hrvatski restauratorski zavod

Sandra Lucić Vujičić
Odjel za tekstil, papir i kožu
svujicic@hrz.hr

Marta Budicin Munišević
Odjel za konzervatorsku dokumentaciju pokretne baštine
mbudicin@hrz.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 9. 5. 2024.

UDK: 745.52.025.3/.4:[27-526(497.5 Kistanje)"16"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.8

SAŽETAK: Tema je ovoga rada objavljivanje rezultata istraživanja provedenih na oltarnoj zavjesi iz prvog desetljeća 17. stoljeća iz manastira Krka u Kistanju u vlasništvu Eparhije dalmatinske kojima je utvrđeno postojanje specifične, i u dosadašnjoj literaturi rijetko obrađivane, tehnike vezenja tzv. *a riporto* ili *per riporto*. U članku će također biti riječi o različitim nazivima navedene tehnike te će se predstaviti konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni na predmetu tijekom 2020. i 2021. godine na Odjelu za tekstil, papir i kožu Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu.

KLJUČNE RIJEČI: oltarna zavjesa, katapetazma, vez *a riporto*, slikanje iglom, Eparhija dalmatinska, manastir Krka, Kistanje, konzerviranje i restauriranje tekstila

U okviru redovite djelatnosti Odjela za tekstil, papir i kožu tijekom 2020. i 2021. godine izvedeni su cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi na oltarnoj zavjesi iz manastira Krka u Kistanju u vlasništvu Eparhije dalmatinske, datiranoj od kraja 16. do 19. stoljeća.[1] (sl. 1) Nije poznato u kojem je dijelu manastira zavjesa bila pohranjena, a nakon cjelovitih konzervatorsko-restauratorskih radova, prema uputi sadašnjeg episkopa Nikodima, prenesena je u sjedište Eparhije dalmatinske u Šibeniku i pohranjena u prostoru vladičanske kuće. Vjerojatno će biti izložena u budućem eparhijskom muzeju jer je riječ o jednom od vrjednijih predmeta eparhijske zbirke tekstila koji je, ujedno, važan i za baštinu Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj.

Izvorne tkanine od kojih je zavjesa izrađena, talijanske su provenijencije, a zavjesa je ukrašena specifičnim vezom u tehnici *a riporto* ili *per riporto* te, dodatno, mjedenim trakama i svilenim resama. Zavjesa je dosad bila datirana u 1800. godinu, kada je na njoj izvedena posljednja značajna povijesna intervencija, tijekom koje su joj rubno aplicirani fragmenti talijanske provenijencije iz 16. stoljeća i francuske provenijencije iz 18. stoljeća, a zavjesa je poprimila zatečeni izgled.

1 Vidi: HRZ, LUCIĆ VUJIČIĆ, 2022.

1. Kistanje, manastir Krka, oltarna zavjesa, prednja strana, stanje prije radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2020.)
Kistanje, Krka monastery, sanctuary curtain, front, condition before conservation (HRZ Archive, J. Kliska, 2020)

Raznolikost dekora i tehnika izrade oltarne zavjese

Oltarna zavjesa rijedak je primjer očuvane svilene zavjese, tzv. katapetazme (grč. καταπέτασμα), koja služi za prekrivanje carskih ili svetih dveri, odnosno srednjih vrata ikonostasa koji dijeli svetište od prostora za puk. Kroz carske dveri, koje se uobičajeno oslikavaju prikazima Blagovijesti presvete Bogorodice, četvorice evanđelista te arkanđela Gabrijela, u pravoslavnim crkvama svećenici prenose posvećene hostije. Od laika je samo car smio proći kroz ta vrata, stoga su i nazvane „carskim". Otvaranje carskih dveri simbolizira otvaranje ulaza u nebesko carstvo te ima duboko simboličko značenje: vjernicima se otkrivaju tajne spasenja, Kristova prisutnost u crkvi i znak njegova blagoslova okupljenima. Katapetazme su oduvijek bile izrađivane od kvalitetnih tkanina te ukrašavane svetačkim prizorima ili dekorativnim elementima izvedenim zlatovezom i vezom raznobojnim svilenim nitima. Razvile su se od oltarne zavjese u kasnobizantinskim crkvama, koja je uobičajeno bila dijelom ikonostasa, a svoje podrijetlo imaju u niskoj pregradi na istom mjestu u ranokršćanskim crkvama.[2]

Oltarna je zavjesa oblika okomito usmjerenog pravokutnika, uobičajenog za pokrivala središnjih vrata na ikonostasu, a dimenzije joj iznose 102 x 212 cm. Spomenuti vez *a riporto* smješten je u dvama središnjim stupcima zavjese te korišten za izradu dviju vrlo sličnih kompozicija. Temeljnu mu podlogu čine dvije vrste petrolej plavog lanenog platna na koje su aplicirani fragmenti lamiranog žutog svilenog tafta i tamnocrvenog svilenog baršuna, koji alterniraju unutar jedne jedinice raporta tako da naizmjenice oblikuju pozadinu i motiviku, što dinamizira kompoziciju. Spomenuti ritam izmjene osobito je vidljiv na lišću i cvjetnim čaškama pa se tako npr. listovi izrađeni od baršuna po okomici izmjenjuju s listovima od žutog tafta. Spojeve tafta i baršuna u podlozi skrivaju i učvršćuju uske trakice bijelog lamiranog svilenog tafta. Na to su prišivene aplikacije od bijelog lamiranog svilenog tafta ojačane papirom te zarubljene pozlaćenim plavim ili zelenim svilenim uzicama. Na tkaninama i aplikacijama vez je izrađen raznobojnim svilenim nitima razdjelnim bodom u jednostavnijoj varijanti tehnike „slikanje iglom".[3] Završno su žile listova naglašene prišivanjem debljih pozlaćenih uzica. Uz spomenuto, zavjesu krase mjedena čipkasta traka širine 3 cm koja je prišivena po sredini prednje strane, gdje oblikuje križ, te na bočnim stranama. Također, na bočnim stranama i u podnožju križa prišivena je druga mjedena traka širine 2,2 cm. Uz okomite rubove zavjese našivene su kraće žute svilene rese širine 2,5 cm, na vrhu žutozelene svilene rese širine 8,5 cm te na dnu žutozelene svilene rese širine 10,5 cm. Podstava oltarne zavjese izrađena je od ružičastog lanenog platna. Gornji rub zavjese prekriva i ojačava bijelo-zelena svilena traka širine 3,6 cm. Zavjesa ima osam od nekadašnjih devet prstenova za vješanje izrađenih od danas hrđavog metala, koji su prišiveni na podstavnu tkaninu pomoću bijele platnene trake i prugaste *pékin* trake. U donjim kutovima zavjese zatečeni su vezeni natpisi *АПОСТОЛИ 1800* (APOSTOLI 1800) i *КАРАНИ 1800* (KARANI 1800) koji svjedoče o posljednjoj obnovi. Tada su, vjerojatno, uz okomite rubove zavjese postavljeni fragmenti dviju vrsta tkanina širine

2 MIRKOVIĆ, 1982, 105–106; https://www.enciklopedija.hr/clanak/carske-dveri (12. 4. 2024.); PAVIČIĆ-DOMIJAN, 2019; VRYZIDIS, PAPASTAVROU, 2021, http://journals.openedition.org/ceb/18457 (12. 4. 2024.); Najljepše zahvaljujemo dragoj kolegici Pavičić-Domijan na nesebičnoj pomoći i savjetima.

3 WANNER-JEANRICHARD, 2010, 7.

oko 8 cm. Riječ je o tamnocrvenom brokatelu, moguće talijanske provenijencije iz 16. stoljeća, i blijedo narančastom lampasu s *liseré*, *lancé* i *broché* potkama, moguće lyonske provenijencije iz 18. stoljeća. Sličnom je lanenom tkaninom proširena izvorna lanena podstavna tkanina te su prišivene spomenute mjedene trake.

Rezultati konzervatorsko-restauratorskih istraživanja slojeva oltarne zavjese

S obzirom na konstruktivnu složenost predmeta i prisutnost više materijala različite provenijencije, sastava, tehnologije i vremena izrade, tijekom istraživanja nastojalo ih se razlučiti i vremenski sistematizirati te, posljedično, rekonstruirati faze nastanka predmeta.

Tako su utvrđene dvije kompozicije temeljnog veza *a riporto*, o kojem će više riječi biti u idućim poglavljima, i dvije vrste lanenih tkanina koje podstavljaju zavjesu. Stoga je pretpostavljeno da su izvornom predmetu dimenzija 38,5 x 196,5 cm u donjem dijelu dodani fragmenti navedenog sličnog veza, a na rubnim dijelovima prethodno opisani fragmenti brokatela talijanske provenijencije iz 16. stoljeća i lampasa lyonske provenijencije s početka 18. stoljeća kako bi zavjesa odgovarala dimenzijama središnjih vrata određenog ikonostasa. Spomenuti natpisi u kutovima zavjese, *АПОСТОЛИ 1800* (APOSTOLI 1800) i *КАРАНИ 1800* (KARANI 1800) vjerojatno upućuju na vrijeme i mjesto izvedbe obnove te hram sv. Petra i Pavla Apostola u Biovičinom Selu.[4] Dvije zatečene kompozicije fragmenata sličnog veza *a riporto* i različitih dimenzija raporta upućuju na to da je vlasnik nekada bio u posjedu više fragmenata obiju vezenih kompozicija od kojih je mogla biti izrađena različita liturgijska oprema koja služi ukrašavaju unutrašnjosti hrama.

Brokatel je u manjim fragmentima zatečen na donjem i gornjem desnom rubu oltarne zavjese, a bio je ukrašen cvjetnim i biljnim motivima izrađenim žutom, plavom i zelenom potkom na crvenoj podlozi, koji su danas uglavnom nečitki. Riječ je o tkanini u tipu firentinskih traka koje su počeli proizvoditi kao zamjenu za skupi vez u 15. stoljeću. Trake su u 15. stoljeću često ukrašavane religijskim motivima poput prikaza Isusa, Bogorodice, Isusovog i Marijinog monograma te anđela, a od ikonografskih tema omiljene su bile Navještenje, Rođenje, Krštenje Kristovo, Uskrsnuće i Uznesenje. U tipološkoj klasifikaciji ovih traka ključnu ulogu igra polikromija u kojoj dominira crvena ili zelena boja te bijela i svijetloplava uz zlatnu. Krajem 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća, kada su brokateli veoma popularni, često se koristi više boja, a uz spomenute religijske motive dodatno se ukrašavaju

2. Oltarna zavjesa, prednja strana, stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Sanctuary curtain, front, condition after conservation (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

vazama s cvijećem te biljnim i životinjskim motivima. U drugoj polovici 16. stoljeća opada interes za slikarski aspekt ove vrste tkanja, češće se koriste samo dvije boje te je prisutna tendencija spram većoj stilizaciji prikazanih motiva.[5] Središnji dio desne rubne strane i lijeva rubna strana zavjese prekrivena je fragmentima lampasa s motivom tipa čipke koji se javlja u razdoblju od 1720. do 1730. godine, odnosno između faza svilenih tkanina

4 Prema mišljenju konzervatora Marka Sinobada iz nadležnog Konzervatorskog odjela MKM u Šibeniku i episkopa Nikodima Kosovića.

5 CIATTI, 2000, 11–12; CUOGHI COSTANTINI, SILVESTRI (ur.), 2010, 147.

3. Oltarna zavjesa: a) fragmenti brokatela 16. stoljeća, prednja strana, stanje nakon radova; b) fragmenti lampasa 18. stoljeća, prednja strana stanje nakon radova (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Sanctuary curtain: a) fragments of the 16th century brocatelle, front, condition after conservation; b)fragments of the 18th century lampas, front, condition after conservation (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

s bizarnim i naturalističkim motivima.[6] Dekorativna kompozicija tih tkanina sastoji se od čipkastih okvira s uvijenim trakicama i sitnim lišćem unutar kojih su na jednobojnoj podlozi istkani polustilizirani i polurealistični cvjetni i lisnati motivi. Tkanine ove vrste javljaju se u razdoblju od 1725. do 1730. godine u Lyonu i Veneciji. U prilog lyonskoj provenijenciji ide složena dekorativna kompozicija, tehnika i skupocjeni materijali od kojih se tkanina sastoji, te pronađeni živi rub s dodatkom plavih i žutih *mignonette* niti u središtu, karakterističan za francusku proizvodnju.[7]

U vlasništvu Eparhije dalmatinske od iste su tkanine izrađeni još felon (194a) i orar (194b).[8]

Izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi

Cjeloviti konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su tijekom 2020. i 2021. godine s ciljem vraćanja nekadašnjeg izgleda oltarne zavjese u mjeri u kojoj je to moguće te zaštite zavjese od daljnjeg propadanja. Tijekom izvođenja radova primijenjene su metode koje nisu dodatno oštetile predmet, a svi zahvati i korištena sredstva su reverzibilni. Posebna je pažnja posvećena očuvanju svih povijesnih slojeva zatečenih na zavjesi, kao što su spomenuti izvorni vez *a riporto* iz prvog desetljeća 17. stoljeća i svilene rese slične datacije, metalne trake i podstava s prijelaza 18. u 19. stoljeće te vezeni natpisi s podatcima o posljednjoj intervenciji. Fragmenti tkanina iz 16. i s početka 18. stoljeća, korišteni kao zamjene za nedostajuće dijelove veza, restaurirani su i pohranjeni zasebno unutar zatvorenih ploča. Zavjesa je nakon radova pohranjena u kutiju od beskiselinske ljepenke, u vodoravnom položaju koji se preporučuje za povijesni tekstil te je vraćena vlasniku sa svim zatečenim neizvornim dijelovima zavjese. (**sl. 2, 3a i 3b**)

Tehnika izrade i dekorativna kompozicija oltarne zavjese

Dekorativna kompozicija oltarne zavjese sastoji se od dva stupca ispunjena stiliziranim biljnim motivima od purpurnog svilenog baršuna i žutog svilenog tafta na plavoj lanenoj podlozi spomenutom tehnikom *a riporto*, u dvije vrlo slične vezene kompozicije koja su obrađene u poglavlju o konstrukciji zavjese. Podlogu vezenim motivima u visini jedne jedinice raporta čini baršun u alternaciji s taftom. Fragmenti svilenog baršuna i tafta spojeni su svilenim koncima, a obrubljeni svilenim trakicama. Na

6 LECLERCQ, 2007, 142–143, 150; JOLLY, 2018, 9.

7 JOLLY, 2018, 383. *Mignonette* je dio živog ruba tkanine, sastavljen od uskih okomitih pruga čija je boja često različita od boja temeljnog dijela tkanine, a nalazi se po sredini živog ruba.

8 MIRKOVIĆ, 1982, 128, 126. Felon je zatvoreni, zvonoliki plašt prezvitera koji prekriva svu ostalu odjeću, a orar je dugačka, široka traka koju đakon nosi na lijevom ramenu. Oba predmeta su izrađena gotovo u cijelosti od spomenute svilene tkanine s motivom čipke, jedino felon ima oplećje od druge tkanine. Dimenzije felona su 138 x 195 cm, a orara 336 x 13 cm.

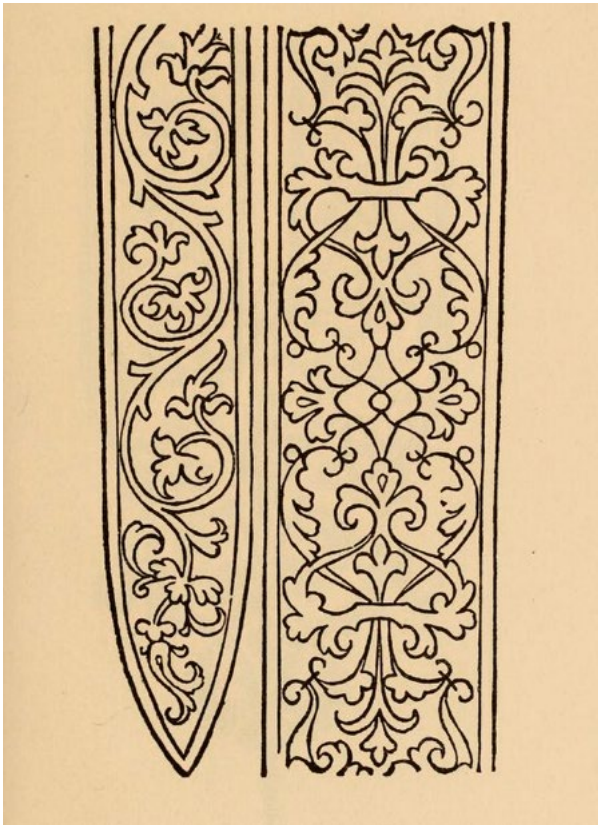

4. *Il Burato: libro de recami di P. Alex. Paganino*, predložak za vez
Il Burato: libro de recami di P. Alex. Paganino, embroidery pattern

5. Christian Egenolff, *Modelbuch aller art Nehewercks und Stickens: mit ettlichen newen kunstlichen vormals verhaltenen Stucken und Stahelen:als Venedigsche Stern und Gewirck*, predložak za vez
Christian Egenolff, *Modelbuch aller art Nehewercks und Stickens: mit ettlichen newen kunstlichen vormals verhaltenen Stucken und Stahelen: als Venedigsche Stern und Gewirck*, embroidery pattern

pojedinim dijelovima dodani su drugi biljni motivi od bijelog svilenog tafta koji su ukrašeni pojednostavljenom izvedbom slikanja iglom plavim i zelenim svilenim koncem. Raport motiva sastoji od dvije grane koje tvore štitasti oval, a spojene su latičastim prstenom iz kojeg izlazi buket sa središnjim, većim cvijetom tulipana te manja dva irisa sa strane. Ispod cvijeća u buketu nalazimo parove listova, moguće vinove loze, te listove akanta koji se volutasto uvijaju. Iznad središnjeg tulipana nalazi se cvijet irisa raširenih latica te stilizirani heraldički ljiljan. Štitasti se ovali s motivima na podlozi od tafta izmjenjuju sa štitastim ovalima s motivima na baršunastoj podlozi pa djeluju kao pozitiv i negativ istog motiva. Dekorativna motivika slična krčkoj zavjesi, dokumentirana je već u prvoj četvrtini 16. stoljeća u knjigama predložaka za vezenje, a karakteriziraju je okomito usmjerenje i stilizirani motivi.[9] (sl. 4 i 5)

Tehnika veza *a riporto* javlja se oko 1550. godine u Španjolskoj i Italiji. Osobito je popularna u 17. stoljeću, a njezina se upotreba nastavlja i u 18. stoljeću kada se koristila za dekoraciju odjeće, namještaja i heraldičke opreme. Često su ovakvim tkaninama vertikalnih kompozicija od baršuna i drugih materijala prekrivani stupovi oltara u crkvama, a u Italiji se takve tkanine, zbog prvotne namjene oblaganja nosača, primjerice pilastara, nazivaju *parasta*, no korištene su i kao tekstilne obloge antependija i sl.[10]

Krčka zavjesa pokazuje analogije s dvije *paraste* iz prve polovice 17. stoljeća iz muzeja Museo nazionale di Palazzo Venezia u Rimu[11] te s fragmentima dviju vezenih traka iz muzeja Museo Fortuny u Veneciji iz druge polovice 17.

9 RICCI (ur.), 1909, 118, https://archive.org/details/ilburatolibroder00paga/page/n7/mode/2up (12. 4. 2024.); EGENOLFF, 1880, Tabla 17, https://archive.org/details/egenloff15271880modelbuchwhz/page/n35/mode/2up?view=theater (12. 4. 2024.).

10 ZUNINO, 2003/2004, 22. https://www.intemelion.it/pdf/09_10/07-vzunino.pdf (12. 4. 2024.); SILVESTRI, 2005, 107; DAVANZO POLI, 2008, 334–335.

11 PORTOGHESI, 1977, 60. Rim, Museo Nazionale del Palazzo di Venezia, dvije *paraste* kat. br. 1201009586 i 1201009587 (inv. br. PV 8883/1 i 8883/2), rimska provenijencija, prva polovica 17. stoljeća. https://www.catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1201009586, https://www.catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1201009587 (12. 4. 2024.).

6. Rim, Museo nazionale del palazzo di Venezia, kat. br. 1201009586
Rome, Museo nazionale del Palazzo di Venezia, cat. no. 1201009586

7. Rim, Museo nazionale del palazzo di Venezia, kat. br. 1201009587
Rome, Museo nazionale del Palazzo di Venezia, cat. no. 1201009587

stoljeća, čija se okomita dekorativna kompozicija sastoji od kaleža na visokom podnožju iz kojeg izlaze volutasto oblikovani stilizirani listovi akanta, nar te drugo lišće i cvijeće većih dimenzija. Podlogu, izvezenim motivima u visini jedne jedinice raporta, čini baršun u alternaciji s taftom. Venecijanski su primjeri atribuirani španjolskoj proizvodnji, te su analogne dekorativne kompozicije i izvedbe rimskim oblogama.[12] (**sl. 6, 7 i 8**)

Prvotno se kompozicija ove dekorativne tipologije sastojala od manjeg broja motiva koji su bili stilizirani, te od jednostavnijih i elegantnijih oblika, što je vidljivo na primjeru vezene trake dekorirane motivom *a candelabra* talijanske provenijencije iz Ermitaža u Sankt Peterburgu s kraja 16. stoljeća.[13] Kasnije se manifestiraju svojevrsni odmaci u izvedbi i odabiru motiva što se ogleda u realističnijim i raznovrsnijim cvjetnim motivima, pojavi motiva ptica i upotrebi više boja, a nerijetko se kompozicija dinamizira vezenjem mreže po baršunastim plohama. Ove odlike pokazuju dva panela talijanske provenijencije iz Ermitaža u Sankt Peterburgu datirana u drugu polovicu 17. stoljeća, s elaboriranim i realistično prikazanim plavim, ružičastim i bijelim cvjetnim motivima, akantovim lišćem, vazama i pticama.[14] (**sl. 9**)

Krčka oltarna zavjesa najbliskije analogije pokazuje s tekstilnim dijelom antependija ormara za relikvije u kapeli del Tesoro iz katedrale sv. Justa u Trstu. (**sl. 10 i 11**) Dvodijelni ormar za relikvije u gornjem dijelu zatvaraju četiri vratnice, a završava prekinutim zabatom. Vanjske i unutrašnje plohe vratnica su oslikane. Ormar je dvjema policama podijeljen na tri etaže, a svaka etaža na šest niša različite visine odijeljene polukružnim lukovima. Donji dio ormara sastoji se od mramorne menze i vjerojatno zidanog stipesa prekrivenog drvenim, rezbarenim

12 DAVANZO POLI, 2008, 334–335. Venecija, Palazzo Mocenigo, fragmenti dviju vezenih traka inv. br. 120a i 120b, objavljene kao španjolska provenijencija, druga polovica 17. stoljeća.

13 DEGL'INNOCENTI, LEKOVICH (ur.), 2009, 175. Vezena traka s motivom *a candelabra* inv. br. T 2590, talijanska provenijencija, kraj 16. stoljeća.

14 PORTOGHESI, 1977, 59. Rim, Museo Nazionale del Palazzo di Venezia, *parasta* kat. br. 1201009626 (inv. br. PV 8914), rimska provenijencija, prva polovica 17. stoljeća. https://www.catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/1201009626 (12. 4. 2024.); DEGL'INNOCENTI, LEKOVICH (ur.), 2009, 254–255. Dva panela za namještaj inv. br. T 8464 i T 2583, talijanska provenijencija, druga polovica 17. stoljeća.

8. Venecija, Palazzo Mocenigo, dvije vezene trake inv. br. 120a i 120b (fotografija objavljena u: *Le collezioni della Fondazione di Venezia. I tessili Fortuny di Oriente e Occidente*, 2008., 335)
Venice, Palazzo Mocenigo, two embroidered bands, inv. nos. 120a and 120b (from *Le collezioni della Fondazione di Venezia. I tessili Fortuny di Oriente e Occidente*, 2008, 335)

9. Sankt Peterburg, Državni muzej Ermitaž, tkanina za namještaj inv. br. T 8464 (fotografija objavljena u: *Lo stile dello Zar, Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo*, 2009., 254)
St Petersburg, State Hermitage Museum, furnishing fabric, inv. no. T 8464 (from *Lo stile dello Zar, Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo*, 2009, 254)

i pozlaćenim antependijem kasnorenesansne motivike s rubnim hermama i akantovim lišćem, a unutar okvira oblika polegnutog ovala nalazi se tekstilna obloga izrađena od svile i konoplje te ukrašena posrebrenim nitima. Pripisana je tršćanskoj radionici, a prema pojednostavljenoj i rustičnijoj izvedbi dekorativnih motiva može se datirati u prvo desetljeće 17. stoljeća.[15] Ormar je dao izraditi tršćanski biskup Rinaldo Scarlicchio (1621. – 1630.) za štovanje svetih relikvija tršćanske bazilike te posvetio 22. travnja 1624. godine. Analogije s krčkom zavjesom vidljive su u tipologiji motiva te posebice u oblikovanju latičastih prstenova iz kojih izlaze stilizirani listovi akanta i bočni cvjetovi irisa, dok su središnje cvjetne čaške različito oblikovane. Ovaj je antependij izrađen iz tri okomita fragmenta tkanine pa je pretpostavka da je i u ovom slučaju tkanina služila za oblaganje pilastara. S obzirom na izrazitu analogiju, vez krčke oltarne zavjese može se također datirati u prvo desetljeće 17. stoljeća te pripisati talijanskoj radionici.[16]

Moguće je da je vez venecijanske ili venetske provenijencije, odnosno općenitije, iz sjeveroistočne Italije, s obzirom na to da je od 1420. godine ingerenciju nad dalmatinskom pravoslavnom crkvom imao arhiepiskop filadelfijski sa sjedištem u Veneciji, iz koje je do druge polovice 18. stoljeća pristizao gotovo sav tekstilni materijal za izradu liturgijskog ruha i opreme Srpske pravoslavne Crkve u Hrvatskoj.[17]

15 http://www.ipac.regione.fvg.it/aspx/ViewProspIntermedia.aspx?idScheda=35446&tsk=T&tp=vRSESirbe&idAmb=120&idsttem=2&selTsk=T&matTec=seta&datazione=XVII&searchOn=0&order=0&START=1 (12. 4. 2024.)

16 Trst, katedrala sv. Justa, kapela del Tesoro, tekstilna obloga antependija ormara za relikvije, tršćanska ili venecijanska provenijencija, kraj 16. ili prijelaz 16. u 17. stoljeće, https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0600006279-2 (12. 4. 2024.).

17 Prema navodu episkopa Nikodima Kosovića te provedenoj evidenciji stanja predmeta Zbirke tekstila i Zbirke metala Eparhije dalmatinske 2021. godine, tijekom koje je utvrđeno da je većina predmeta 17. i 18. stoljeća venecijanske, venetske, odnosno talijanske provenijencije.

10. Trst, katedrala sv. Justa, kapela del Tesoro, tekstilna obloga antependija ormara za relikvije (id. br.: SBAAAAS TS 00017681, arhiva Soprintendenza archeologica e per i beni ambientali architettonici artistici e storici del Friuli Venezia Giulia, snimka: nepoznat autor, 1975.) https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0600006279-2#lg=1&slide=0 (12. 4. 2024.)
Trieste, Cathedral of St Justus, Cappella del Tesoro, textile cover of the antependium of the relic cabinet (https://catalogo.beniculturali.it/detail/HistoricOrArtisticProperty/0600006279-2#lg=1&slide=0)

11. Trst, katedrala sv. Justa, kapela del Tesoro, tekstilna obloga antependija ormara za relikvije (arhiva HRZ-a, snimka: E. Šurina, 2024.)
Trieste, Cathedral of St Justus, Cappella del Tesoro, textile cover of the antependium of the relic cabinet (HRZ Archive, E. Šurina, 2024)

12. Tijek izrade veza *a riporto* (arhiva HRZ-a, izrada: S. Lucić Vujičić, 2021.)
Making *a riporto* embroidery (HRZ Archive, S. Lucić Vujičić, 2021)

Tehnika vezenja *a riporto*

Vezilačku tehniku, tzv. *ricamo a riporto*, karakterizira brza i ekonomična izrada ostacima vrijednih svilenih tkanina različite strukture.[18]

Davanzo Poli (2008.) opisuje tehniku *ricamo a riporto* na primjeru dvaju spomenutih fragmenata iz Palazzo Mocenigo u Veneciji: „(...) na sirovom konopljinom platnu su postavljeni, prema određenom grafičkom predlošku, ostaci rezanog baršuna i lamiranog tafta rubno spojeni dugačkim i rijetkim bodovima koji su zatim skriveni uzicom. Motivi su dodatno naglašeni vezom plavim, bijelim i zelenim nitima bodom lozice i zarubljeni uzicom“, a u rječniku na kraju iste publikacije je vez *a riporto* ili *ad applicazione* definiran kao izrezivanje tekstilnih elemenata različitih izvora i spajanje tako dobivenih elemenata na novoj tekstilnoj podlozi.[19]

18 SILVESTRI, 2005, 106.

19 DAVANZO POLI, 2008, 334, 448.

Zunino (2003./2004.) u svojem istraživanju iste teme daje još detaljniji opis tehnike te naglašava: „(...) vez *a riporto* nije uzimanje vezenih elemenata sa starijih podloga nego stvarno apliciranje pojedinačnih tekstilnih komponenti na tekstilnu podlogu (...)." Struktura veza izvedena je priljubljenim fragmentima tkanina, najčešće satena, lamiranog tafta i rezanog jednobojnog baršuna, u nijansama žute, plave, zelene, bijele i grimizne, na čijim su rubovima/spojevima prišivene obojene uzice koje će zaštititi podlogu kompozicije, te u isto vrijeme, stvoriti reljef koji tkanina nema na plošnoj podlozi, podijeliti uniformnost dizajna i odvojiti vez od podloge."[20]

Uobičajeno se, dakle, najprije izrađivao grafički predložak željene dekoracije prema kojemu su na podlogu od lanenog platna bili postavljeni fragmenti barem dviju vrsta tkanina. Rubovi fragmenata korištenih tkanina prekrivali su se i učvršćivali debljim uzicama ili metalnim nitima, odnosno trakicama tkanina. Ovako stvorena dekorativna podloga dodatno je mogla biti ukrašena posebnim aplikacijama, odnosno fragmentima tkanina zalijepljenih na papir i zarubljenih različitim uzicama. Na kraju su određena mjesta prema raportu dekoracije ukrašena vezom raznobojnim svilenim nitima. Tako izrađen vez često je bio uokviren uskim trakama bijelih tkanina s papirom i također zarubljen uzicama.

Potrebno je napomenuti da se u različitim izvorima tehnika vezenja *a riporto* različito naziva. Autori poput de Saint-Aubina te Cougard-Frumana i Frumana nazivaju ovu tehniku *rapport* prema francuskoj riječi *rapporter* koja, između ostalog, znači spojiti, ponovno uzeti i upotrijebiti.[21] Talijanski autori Silvestri, Davanzo Poli i Zunino pri opisivanju ove tehnike koriste izraz *a riporto* što također označava vratiti, ponovno upotrijebiti.[22]

Međutim, mnogi autori ovu tehniku nazivaju i apliciranjem, što unosi zabunu u prepoznavanje tehnike, pa bi taj naziv trebalo izbjegavati. Manji vezeni element može se aplicirati na bilo koju podlogu, kao što je to u slučaju prišivanja vezenog prikaza sveca na liturgijsku odjeću te grba na, primjerice, odjevni predmet ili zastavu. Tehnika veza *a riporto* počinje izradom dekorativne podloge od ostataka skupocjenih tkanina, što ju razlikuje od tehnike apliciranja jednog ili više vezenih elemenata manjih dimenzija na gotovu podlogu - tkaninu od koje je izrađen tekstilni predmet. Navedene talijanske autorice tehniku vezenja *a riporto* definiraju u cijelosti, od izrade nacrta, nastanka

13. Kistanje, manastir Krka, oltarna zavjesa, detalj prednje strane veza *a riporto* (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Kistanje, Krka monastery, Sanctuary curtain, detail of the front of the *a riporto* embroidery (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

dekorativne podloge prišivanjem ostataka skupocjenih svilenih tkanina na lanenu ili konopljinu tkaninu, ukrašavanja podloge prišivanjem dodatnih motiva i debljih pozlaćenih uzica, zaštite rubova svih motiva pozlaćenim svilenim uzicama, trakicama svilene tkanine i drugim tehnikama.

Na krčkoj oltarnoj zavjesi podloga za izradu veza je petrolej plavo laneno platno na koje su, prema određenom nacrtu, prišiveni iskrojeni komadi tamnocrvenog baršuna i žutog lamiranog tafta. (**sl. 12**) Spojevi fragmenata ovih dviju tkanina ojačani su šivanjem žutim svilenim koncem od dva sustava niti u S-uvoju, a nakon toga prekriveni trakicama bijelog lamiranog tafta podlijepljenog papirom, koje su prišivene za podlogu purpurnim svilenim koncem od dva sustava niti u S-uvoju. Na temeljnu dekorativnu shemu dodane su aplikacije od bijelog lamiranog tafta koje su lijepljene i prišivene za podlogu, a njihove rubove redovito skrivaju plavkaste pozlaćene uzice. (**sl. 13**) Zelenkaste pozlaćene uzice prišivene su na rubovima stapki cvjetova i pupova te na prstenu oko središnjeg buketa. Par pozlaćenih plavkastih uzica prišiven je za podlogu plavim svilenim koncem od dva sustava niti u blagom S-uvoju. Na sličan su način prišivene pozlaćene zelenkaste uzice, ali zelenim svilenim koncem od dva sustava niti u S-uvoju. Završno je na određenim mjestima izrađen vez svilenim nitima pojednostavljenom tehnikom „slikanje iglom", pri čemu je korišten ravni razdjelni bod svilenim nitima od dva sustava niti u blagom S-uvoju. Reljefnost veza dodatno je naglašena prišivanjem dviju vrsta pozlaćenih *frisé* uzica na mjesta listnih žila. Deblja *frisé* uzica je na vezu velikog raporta, a tanja *frisé* uzica na vezu malog raporta. Izrađene su na način da se oko debele srži od brojnih pamučnih niti prvo ovija pozlaćena lamela u Z-uvoju. Deblju *frisé* uzicu završno ovija (S) deblja konopljina nit (dva sustava u S-uvoju) ovijena svilenim nitima. Tanju *frisé* uzicu završno ovija (S) svilena

20 ZUNINO, 2003/2004, 211, 213, https://www.intemelion.it/pdf/09_10/07-vzunino.pdf (12. 4. 2024.).

21 DE SAINT-AUBIN, 1983, 70, 76, 104; COUGARD-FRUMAN, FRUMAN, 2010, 291. Autori za ovu vrstu veza koriste termin *broderie en taillure (d'application, de rapport, entretaille)*.

22 ZUNINO, 2003/2004, 211–215; SILVESTRI, 2005, 106–107; DAVANZO POLI, 2008, 334–335, https://www.intemelion.it/pdf/09_10/07-vzunino.pdf (12. 4. 2024.).

14. Oltarna zavjesa, detalj stražnje strane veza *a riporto* (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Sanctuary curtain, detail of the back of the embroidery (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

15. Oltarna zavjesa, pozlaćene plavkaste uzice, svileni konci različitih nijansi plave boje u tehnici „slikanje iglom" (arhiva HRZ-a, snimka: S. Lucić Vujičić, 2020.)
Sanctuary curtain, gilded bluish cords, silk threads of various shades of blue in the 'needle painting' technique (HRZ Archive, S. Lucić Vujičić, 2020)

nit (dva sustava u S-uvoju). Za podlogu su prišivene bjelkastim svilenim koncem od dva sustava niti u S-uvoju. (**sl. 14**) Nakon završetka izrade, vez je na stražnjoj strani premazan škrobnim ljepilom, čime je izravnat i učvršćen. (**sl. 15**) Ovako izrađen vez uokviren je uskim i ravnim fragmentima bijelog lamiranog tafta na papiru s plavkastim pozlaćenim uzicama na vanjskom rubu. Prilikom izrade veza korišten je kvalitetan papir, svileni baršun i taftovi s pozlaćenim i posrebrenim lamelama, svileni i laneni konci, pozlaćene uzice u dvjema bojama, dvije vrste *frisé* uzica i laneno platno u podlozi. Vez na krčkoj oltarnoj zavjesi patiniran je i vrlo oštećen, no i danas se uočava njegova profinjena jednostavnost i ljepota.

Konstrukcija oltarne zavjese

Na zavjesi su zatečene dvije vrlo slične vezene kompozicije. Jedna kompozicija je većeg raporta očuvanog samo djelomično u četiri fragmenta. Računalnim slaganjem fragmenata te praćenjem tragova rezanja i šivenja utvrđeno je kako je jedan veći fragment ove kompozicije u prošlosti razrezan na manje dijelove. Nakon simetričnog slaganja dijelova kompozicije može se pretpostaviti da je veliki raport nekada bio visine 51,5 cm i širine od najmanje 39 cm. Vezena kompozicija manjeg raporta ima dimenzije 35 x 38,5 cm. (**sl. 16**) Okvir kompozicije velikog raporta je širine 2,2 cm, a kompozicije malog raporta oko 1,6 cm. Zeleni konac veza na velikom je raportu maslinastozelene, a na malom raportu tamnozelene boje. Uzice koje naglašavaju žile listova, na velikom su raportu deblje od onih na malom raportu, a različito su i predene.

Temeljno vezeno polje zavjese sastoji se od 13 fragmenata vezenih tehnikom *a riporto* različitih dimenzija. Pet fragmenata vezenih motiva većeg raporta ima dimenzije (s lijeva nadesno) 7 x 26, 15,5 x 38,5, 17,5 x 39 i 8,5 x 27 cm. Osam fragmenata vezenih motiva manjeg raporta ima dimenzije (od gore prema dolje) 6 x 38, 71 x 37,5, 101 x 38 i 15 x 37,5 cm na lijevoj polovici te 40 x 38, 51 x 38, 51 x 38 i 48,5 x 38,5 cm na desnoj polovici zavjese. Podloga vezu je petrolej plavo laneno platno krojeno iz 14 dijelova dviju vrsta tkanina. Tkanina rjeđe strukture podlaže fragmente velikog raporta veza. Dimenzije osam dijelova te tkanine (s lijeva na desno) su 8 x 14,5; 8 x 13; 17 x 25,5; 16,5 x 13; 15 x 25,5; 14 x 13; 7,5 x 13 i 7 x 14 cm. Tkanina gušće strukture podlaže fragmente malog raporta veza. Dimenzije šest dijelova te tkanine (od gore prema dolje) su 38 x 52,5 – 55,5; 38 x 71 – 72,5 i 38,5 x 64,5 – 65 na lijevoj polovici te 38 x 60,5 – 63; 37,5 – 38 x 70 – 71,5 i 37,5 – 38 x 58,5 – 59,5 na desnoj polovici zavjese. (**sl. 17**)

Zaključak

Oltarna zavjesa iz manastira Krka u Kistanju u vlasništvu Eparhije dalmatinske ukrašena je dvjema vrstama specifične i u dosadašnjoj literaturi rijetko obrađivane tehnike vezenja, tzv. *a riporto*. Krčka oltarna zavjesa najbliskije analogije pokazuje s tekstilnim dijelom antependija iz prvog desetljeća 17. stoljeća ormara za relikvije u kapeli del Tesoro u katedrali sv. Justa u Trstu. Antependij se sastoji od drvenog, rezbarenog i pozlaćenog okvira kasnorenesansne tipologije u čijem središtu je tekstilna obloga izrađena od tri vezena fragmenta pripisana tršćanskoj radionici. Biskup Rinaldo Scarlicchio dao je izraditi ormar za relikvije s navedenim antependijem te ga je posvetio 1624. godine. Važno je napomenuti da je tekstilna obloga tršćanskog antependija sastavljena od tri fragmenta koji su prethodno, vjerojatno bili u funkciji *paraste*. S obzirom

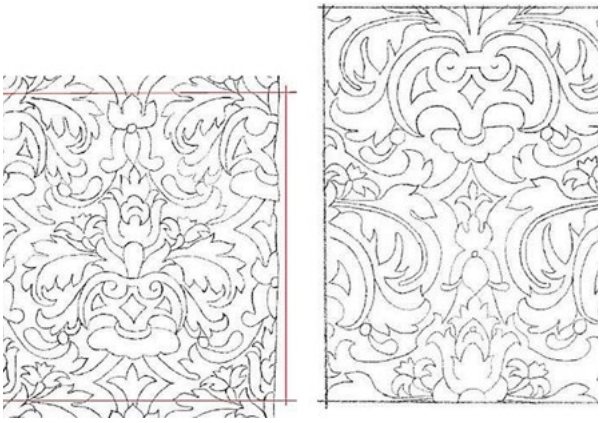

16. Oltarna zavjesa, vez malog i očuvani dio veza velikog raporta (arhiva HRZ-a, izradila: S. Lucić Vujičić, 2021.)
Sanctuary curtain, embroidery of the small and preserved part the embroidery with a large pattern (HRZ Archive, S. Lucić Vujičić, 2021)

na izrazitu analogiju, vez krčke oltarne zavjese može se također datirati u prvo desetljeće 17. stoljeća te pripisati talijanskoj radionici. U prilog atribuciji ide podatak da je od 1420. godine ingerenciju nad dalmatinskom pravoslavnom crkvom imao arhiepiskop filadelfijski sa sjedištem u Veneciji, iz koje je do druge polovice 18. stoljeća pristizao gotovo sav tekstilni materijal za izradu liturgijskog ruha i opreme Srpske pravoslavne Crkve u Hrvatskoj.

Vez oltarne zavjese detaljno je analiziran tijekom konzervatorsko-restauratorskih istraživanja te određen kao vez *a riporto*, prema definicijama talijanskih autorica koje tu tehniku definiraju u cijelosti, počevši od izrade nacrta, nastanka dekorativne podloge prišivanjem ostataka skupocjenih svilenih tkanina na lanenu ili konopljinu tkaninu, ukrašavanja podloge prišivanjem dodatnih motiva i debljih pozlaćenih uzica te zaštite rubova svih motiva pozlaćenim svilenim uzicama, trakicama svilene tkanine i sl. Krčka oltarna zavjesa vrlo je rijedak primjer tehnike vezenja *a riporto* na našem području, ima veliku povijesnu i umjetničku vrijednost za baštinu Srpske pravoslavne Crkve u Hrvatskoj te će vjerojatno biti izložena u budućem eparhijskom muzeju. ■

17. Oltarna zavjesa, temeljna dekoracija prije spajanja dijelova predmeta u cjelinu (arhiva HRZ-a, snimka: J. Kliska, 2021.)
Sanctuary curtain, basic decoration before connecting different parts of the curtain (HRZ Archive, J. Kliska, 2021)

Literatura

CIATTI MARCO, I bordi figurati, u: *I tessuti della fede. Bordi figurati del XV e XVI secolo dalle collezioni del Museo del Tessuto di Prato*, Prato, 2000.

COUGARD-FRUMAN JOSIANE, DANIEL FRUMAN, *Le Trésor brodé de la cathédrale du Puy-en-Velay: Chefs-d'oeuvre de la collection Cougard-Fruman*, 2010., 291

CUOGHI COSTANTINI MARTA, SILVESTRI IOLANDA (ur.), *La collezione Gandini, Tessuti del Medioevo e del Rinascimento,* Bologna, 2010., 147

DAVANZO POLI DORETTA, *Le collezioni della Fondazione di Venezia. I tessili Fortuny di Oriente e Occidente*, Torino, 2008.

DE SAINT-AUBIN CHARLES GERMAIN, *Art of the embroiderer, by Charles Germain de Saint-Aubin, Designer to the King, 1770.,* Boston, London, 1983.

DEGL'INNOCENTI DANIELA, LEKOVICH TATIANA (ur.), *Lo stile dello Zar, Arte e Moda tra Italia e Russia dal XIV al XVIII secolo*, Milano, 2009.

EGENOLFF CHRISTIAN, *Modelbuch aller art Nehewercks und Stickens: mit ettlichen newen kunstlichen vormals verhaltenen Stucken und Stahelen:als Venedigsche Stern und Gewirck*, Frankfurt a. M./Dresden, 1880., tabla 17

JOLLY ANNA, *Seidengewebe des 18. Jahrhunderts III. Spitzenmuster*, Riggisberg, 2018.
LECLERCQ JEAN-PAUL, From Threads to Pattern Composition, Technique and Aesthetics, u: *Riggisberger Berichte*, *A Taste for the Exotic: Foreign Influences on Early Eighteenth-Century Silk Designs*, Riggisberg, 14 (2007.), 139-154
MIRKOVIĆ LAZAR, *Pravoslavna liturgika*, Beograd, 1982.
PAVIČIĆ-DOMIJAN LUKRECIJA, Pravoslavno liturgijsko ruho i oprema, u: *Vježbe suodlučivanja 3, Savjetovanje o povijesnom tekstilu,* Ludbreg, 2019.
PORTOGHESI LUCIA, *Antichi tessuti Italiani dalle Collezioni del Museo di Palazzo Venezia*, katalog, Rim, 1977.
RICCI ELISA (ur.), Il Burato: libro de recami di P. Alex Paganino, 3, u: *Libri antichi di modelli riprodotti a fac-simile, Serie 1.a: Merletti e Ricami,* Bergamo, 1909., 118
SILVESTRI IOLANDA (ur.), Seta, oro e argento: lussuose vesti e magnifici apparati dal Rinascimento all'Impero, u: *Il filo della storia. Tessuti antichi in Emilia-Romagna*, ur. Marta Cuoghi Costantini, Bologna, 2005., 97–115
VRYZIDIS NIKOLAOS, PAPASTAVROU ELENA, Notes on the Sanctuary Curtain: Symbolisms and Iconographies in the Greek Church, u: *Cahiers balkaniques*, *L'évolution de la broderie de tradition byzantine en Méditerranée orientale et dans le monde slave (1200-1800)*, 48, 2021.
WANNER-JEANRICHARD ANNE, *Plattstich, Flachstich, Spannstich, Klosterstich,* St. Gallen, 2010.
ZUNINO VALENTINA, Sacre effigi, *Intemelion*, 9–10, Ventimiglia, 2003./2004., 205–223

Izvori

HRZ, Prirodoslovni laboratorij, Margareta Klofutar, Domagoj Mudronja, *Laboratorijsko izvješće* br. 141/2020.
HRZ, Prirodoslovni laboratorij, Margareta Klofutar, Domagoj Mudronja, *Laboratorijsko izvješće* br. 45/2021.
HRZ, Sandra Lucić Vujičić, *Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na oltarnoj zavjesi iz manastira Krka*, Zagreb, 2022.

Summary

Sandra Lucić Vujičić, Marta Budicin Munišević

A *RIPORTO* EMBROIDERY TECHNIQUE ON THE SANCTUARY CURTAIN FROM THE KRKA MONASTERY

The sanctuary curtain from the Krka monastery in Kistanje, property of the Diocese of Dalmatia, is a rare example of a preserved silk curtain, a catapetasma, used to cover the royal doors of the iconostasis. It was previously dated to the year 1800, when the last significant historical intervention was carried out, as we can see from the embroidered inscriptions: АПОСТОЛИ 1800 and КАРАНИ 1800. It is not known in which part of the Krka monastery the sanctuary curtain was stored. After a complete conservation and restoration project, on the basis of the instructions of the current Bishop Nikodim, the sanctuary curtain was moved to Šibenik, the seat of the Diocese of Dalmatia. It is stored in the Bishop's House and, as one of the more valuable items of the diocesan textile collection and the entire art heritage of the Serbian Orthodox Church in Croatia, it will probably be exhibited in the future diocesan museum. The original decoration of the sanctuary curtain consists of two similar floral/vegetal compositions made using the *a riporto* embroidery technique with high-quality silk fabrics, paper, gilded and frisé cords, and multi-coloured silk threads. Based on the composition of the embroidered elements and technique, this is the first time that a distinction has been made between the original parts of the sanctuary curtain, from the first decade of the 17th century, and the parts that were added during the last intervention, in 1800. At that time, fragments of silk fabrics from the 16th and 18th centuries and two types of decorative brass strips were sewn onto the curtain as structural and decorative parts to enlarge it, cover the outer edges, replace the missing parts of the original fabrics and make the central element of the cross. Methods used on the curtain during conservation and restoration in 2020 and 2021 did not cause further damage, and all the interventions and materials that were used are reversible. Special attention was paid to the preservation of all historical layers found on the sanctuary curtain, such as the aforementioned original *a riporto* embroidery from the first decade of the 17th century and silk tassels of a similar date, as well as brass strips and lining from the turn of the 19th century. The embroidered inscriptions made by the author of the last intervention were preserved as a document of one of the more important changes that the curtain has gone through. Fabric fragments from the 16th and early 18th centuries were restored and stored separately inside closed panels and returned to the owner.

KEYWORDS: sanctuary curtain, catapetasma, *a riporto* embroidery, needle painting, Orthodox diocese of Dalmatia, Krka monastery, Kistanje, textile conservation

Zbirka sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža u Vodnjanu – prilog poznavanju tipologije relikvijara

Mateja Jerman

Mateja Jerman
Ministarstvo kulture i medija RH
Konzervatorski odjel u Rijeci
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0003-3980-5079
mateja.jerman.ri@gmail.com

Prethodno priopćenje / Preliminary communication
Primljen / Received: 19. 8. 2024.

UDK: 739+748](450)"13/17":[069:27-523(497.5 Vodnjan)
7.074 Grezler, G.
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.9

SAŽETAK: U župnoj crkvi svetog Blaža u Vodnjanu od 1984. godine izložena je Zbirka sakralne umjetnosti koja se posebno ističe po brojnosti relikvijara različite tipologije i materijala. Većina tih predmeta u vodnjansku je crkvu došla iz kolekcije venecijanskog slikara Gaetana Grezlera (o. 1764. – 1846.) koji je u ovo istarsko mjesto doselio 1818. godine. Osim nadaleko poznatih mumificiranih svetačkih tijela, Grezler je u svojoj zbirci posjedovao i stotinjak staklenih, metalnih i drvenih moćnika s gotovo 300 relikvija različitih svetaca. U ovom se radu izloženi relikvijari analiziraju prvenstveno prema materijalu njihove izrade te ih se grupira prema tipologiji oblikovanja i vremenu nastanka. Po prvi se put donosi povijesno-umjetnička interpretacija staklenih relikvijara nastalih na Muranu, kao i drvenih moćnika, a saznanja o već poznatim primjerima relikvijara izrađenih od plemenitih metala dopunjuju se novim rezultatima istraživanja.

KLJUČNE RIJEČI: stakleni relikvijari, relikvijari od plemenitih metala, drveni relikvijari, župna crkva svetog Blaža u Vodnjanu, Gaetano Grezler, Murano, Venecija

Pulska je biskupija, od svojih početaka u 6. stoljeću pa sve do sjedinjenja s porečkom biskupijom 1828. godine, bulom *Locum Beati Petri* pape Leona XII., imala sjedište u Puli.[1] No, kako je kuga, od srednjeg vijeka pa sve do sredine 17. stoljeća, u nekoliko navrata opustošila grad, obližnji je Vodnjan postao glavno središte južne Istre.[2] U Vodnjanu je u drugoj polovici 18. stoljeća na temeljima starijeg sakralnog zdanja iz vremena romanike[3], koje je pregrađeno potkraj 16. stoljeća,[4] sagrađena barokna crkva. Nova je župna crkva svetog Blaža podignuta za potrebe rastućeg broja vjernika grada, stoga je dimenzijama bila prostranija i mnogo veća od prijašnjih. Projekt je izradio venecijanski arhitekt Bernardino Maccaruzzi (1728. – 1798.) ugledavši se na arhitektonska ostvarenja svoga učitelja, također Venecijanca, Giorgija Massarija (1687. – 1766.). Gradnju započetu 1761. godine dugo je vremena vodio inženjer Domenico Dongetti, član graditeljske obitelji iz Pirana,[5] a nova je crkva, iako još nedovršena, posvećena na blagdan svetog Blaža, 3. veljače 1800. godine.[6]

Najveći broj umjetnina koje su danas dio inventara vodnjanske župne crkve, nabavljen je nakon pada Republike Venecije 1797. godine, preciznije, u drugom

1 GRAH, 1999, 21–24.
2 GIRARDI-JURKIĆ, 1988, 39.
3 JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 9.
4 ALISI, 1993, 66.
5 Više o izgradnji barokne crkve u: MATEJČIĆ, 1982, 439–440; MARKOVIĆ, 2004, 118–129.
6 RISMONDO, 1937, 106.

desetljeću 19. stoljeća. Tako se, osim baroknih oltara,[7] u crkvi nalaze i umjetnička djela iz ranijih stilskih razdoblja. Od slikarskih i kiparskih djela valja istaknuti: *Panel blaženog Leona Bemba*, djelo Majstora Bogorodičine krunidbe iz 1324. godine,[8] potom sliku Lorenza da Venezije (dokumentirana od 1429. do 1446.) iz četvrtog desetljeća 15. stoljeća s prikazom *Bogorodica Platytera štiti dva sveca*,[9] dva drvena anđela venecijanskog kasnorenesansnog kipara Francesca Terillija (1550. – 1630.)[10] te kamene kipove svetih Franje Asiškog i Bonaventure venecijanskog kipara Paola Callala (1655. – 1725.).[11]

U nabavi i opremanju vodnjanske crkve, veliku je ulogu imao Gaetano Grezler (o. 1764. – 1846.) slikar i kolekcionar iz Verone koji je 23. lipnja 1818. godine iz Venecije doplovio u Fažanu te potom doselio u Vodnjan.[12] Kao profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Veneciji (Accademia di Belle Arti di Venezia),[13] Gaetano Grezler je sakupljao umjetnička djela, posebno nakon pada Republike kada su desakralizirane mnoge venecijanske crkve i samostani.[14] Dio je zbirke, koju je uredio poput svetišta, pohranjivao u kući Camille Martinelli da Francesco,[15] žene Giovannija Benedetta Giovanellija koji je, između ostalih značajnih funkcija u Republici Veneciji, bio i jedan od devet prokuratora bazilike svetog Marka.[16] Ostatak je zbirke Grezler čuvao u svom slikarskom ateljeu u palači Lezze alla Misericordia u Veneciji. Nepovoljne okolnosti koje su u Veneciji nastupile u vrijeme francuske vladavine, potaknule su Grezlera na migraciju. Spletom okolnosti, u Veneciji je upoznao tadašnjeg vodnjanskog župnika koji je tamo boravio kako bi kupio oltare za novu, još uvijek neopremljenu župnu crkvu.[17] Izgledno je da su se tada dogovorili da se venecijanski slikar doseli u Vodnjan. Ugovor sa župnikom Giovannijem Trombom[18] sklopljen je po Grezlerovu dolasku u Vodnjan 1818. godine, a u njemu se obvezao da će vodnjanskom kaptolu ostaviti svoju kolekciju umjetnina i relikvija u zamjenu za smještaj i otvaranje slikarskog ateljea iznad sakristije.[19] Osim brojnih slika, kipova i oltarne plastike, Gaetano Grezler u zbirci je imao više desetaka relikvijara i raznih svetačkih moći te nekoliko mumificiranih svetačkih tijela što su potjecala iz venecijanskih crkava.[20] Riječ je o tijelu svete Nikoloze Burse, koje je bilo pohranjeno u samostanu svete Ane u *sestieru* Castello,[21] te tijelima svetog Leona Bemba biskupa i svetog Ivana Olinija, župnika venecijanske crkve Glavosjeka svetog Ivana Krstitelja (San Giovanni Decollato), koja su se nalazila u kapeli svetog Sebastijana uz crkvu svetog Lovre.[22] Iz iste je crkve Gaetano Grezler nabavio i tijelo tijelo svetog Pavla, carigradskog nadbiskupa, kao i relikvije, kao i relikvije svete Barbare koje je toj crkvi poklonio bizantski car Emanuel I. Komnen (1118. – 1180.).[23] Nije poznato gdje je Grezler nabavio liturgijsko ruho, odnosno, štolu i manipul prvog venecijanskog patrijarha svetog Lorenza Giustinianija (1381. – 1456.). Prema zapisima Grezlerova suvremenika Emmanuelea Antonija Cicogne (1789. – 1868.), koji ga je posjetio 18. svibnja 1818. godine, kolekcionar je posjedovao i Giustinijanijevu misnicu te rubac. Također, izgleda da su u njoj osim navedenih svetačkih tijela bile i relikvije svetog Sebastijana iz servitske crkve svete Marije (Santa Maria dei Servi), potom tijela aleksandrijskih patrijarha, kao i brojne pojedinačne kosti i dijelovi lubanja različitih svetaca. Posebno je Cicogna naglasio posjedovanje fragmenta Svetog Križa, Stupa na kojemu su bičevali Krista, trna Kristove krune i čavli kojima je Krist pribijen na križ. Relikvije su već tada bile pohranjene u „srebrne i zlatne relikvijare izrađene kao starinski rad i u gotičkom stilu, s rezbarijama i filigranom, poput onih koji su sačuvani u bazilici svetoga Marka i crkvi svetog Roka“[24]. Cicognin opis donosi i podatak o autentifikaciji i rekognisciranju relikvija u posjedu Gaetana Grezlera koje je učinio Giuseppe Maria Peruzzi, biskup Chioggije (1807. – 1818.).

Početkom 20. stoljeća dio se Grezlerovih relikvijara još uvijek nalazio u prostoriji iznad sakristije vodnjanske

7 Više o crkvenoj opremi i kiparskim djelima: TULIĆ, 2012a, 28, 84–85, 121, 130–131, 138, 144–145, 161–162, 173–174, 201, 223–224, 243, 499–500, 502, 1066–1073; TULIĆ, 2017, 223–226, 254–255, 309–312, kat. jed. 66, 78, 99.

8 KUDIŠ, 2023, 185–193, kat. jed. 21; BOLIĆ, https://leonebembo.uniri.hr/?page_id=154 (27. 6. 2024.)

9 KUDIŠ, 2023, 267–269, kat. jed. 39.

10 TULIĆ, 2017, 223–226, kat. jed. 66.

11 TULIĆ, 2017, 254–255, kat. jed. 78.

12 Prezime Gaetana Grezlera poznato je u nekoliko varijacija: Gressler, Gresler, Greyzler, Graisler. CRAIEVICH, 1997, 345; TOMIĆ, 1998, 132.

13 O Gaetanu Grezleru kao slikaru vidjeti: TOMIĆ, 1998, 132–135.

14 O razlozima zbog kojih je Gaetano Grezler sakupljao umjetnička djela i relikvije pisao je Antonio Alisi, koji pretpostavlja da je Grezler predmete kupovao kako bi ih preprodao i zaradio te da je zbog neuspjeha u tom naumu došao u Vodnjan. ALISI, 1993, 67.

15 CRAIEVICH, 1997, 347.

16 DAL BORGO, http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-benedetto-giovanelli_%28Dizionario_Biografico%29/ (15. 5. 2024.)

17 BUDICIN, 2011, 65.

18 RISMONDO, 1937, 108.

19 JERMAN, 2020a, 312; BOLIĆ, https://leonebembo.uniri.hr/?page_id=154 (27. 6. 2024.)

20 CRAIEVICH, 1997, 345; JERMAN, 2020a, 312. Više o drugim umjetninama vidjeti u BOLIĆ, https://leonebembo.uniri.hr/?page_id=154 (27. 6. 2024.)

21 Alberto Craievich spominje da je na natpisu koji stoji uz tijelo svetice, Gaetano Grezler zapisao da mu je njezino tijelo 1810. predala poglavarica samostana svetog Lovre. CRAIEVICH, 1997, 361.

22 CORNER, 1758, 141–146; DELORENZI, 2013, 105.

23 Da je Gaetano Grezler relikvije nabavio iz venecijanske crkve svetog Lovre ukazuje i Emmanuele Antonio Cicogna: „Alcune delle dette reliquie e corpi santi furono acquistati dal veronese pittore Gaetano Grezler che ne avea grande raccolta, come ho detto fralle epigrafi di s. Maria de'Servi numero 20, e altrove.“ CORNER, 1758, 139.; CICOGNA, 1827, 578; CRAIEVICH, 1997, 360–361.

24 DELORENZI, 2013, 105.

župne crkve. Antonio Alisi u lipnju 1909. tamo zatiče dvije škrinje u kojima su, kako navodi, bile pohranjene brojne staklene posude s relikvijama i natpisima, dok su relikvijari od pozlaćenog bakra i kristala bili posloženi u jednom ormaru.[25] Nažalost, popis relikvija i moćnika Grezlerove zbirke nije poznat, ali je moguće pretpostaviti da je većina predmeta koji su danas izloženi u Zbirci sakralne umjetnosti u sklopu župne crkve svetog Blaža, bila dio njegove kolekcije.[26] Arhivski izvori o inventaru liturgijskih predmeta u župnoj crkvi svetog Blaža oskudni su i donose samo podatke o pojedinim relikvijama, a ne i cijele popise. Apostolski vizitator Agostino Valier (1531. – 1606.) koji je 1580. godine pohodio Pulsku biskupiju, nažalost, ne donosi popis relikvija.[27] Francesco Bartiroma, generalni vikar pulskog biskupa Alvisea Marcella (1653. – 1661.) pri vizitaciji je Vodnjana zabilježio samo relikvije prsta svete Foške i kost svetog Stjepana Prvomučenika koje su bile izložene na glavnom oltaru u crkvi Gospe Karmelske.[28] U izvještajima pulskog biskupa Giuseppea Marije Bottarija (1695. – 1729.) Svetoj Stolici, u kontekstu vodnjanskih relikvija, poimence se spominje samo tijelo svetog Fabijana, ali se Vodnjan, između ostalih župa biskupije, ističe po dragocjenim relikvijama.[29] Jedini relikvijari za koje se može pouzdano utvrditi da su bili dio inventara župne crkve prije dolaska Gaetana Grezlera, oni su s moćima svete Foške i svetog Lovre koje je, kako se saznaje iz natpisa na njihovim podnožjima, za župnu crkvu nabavio Ivan Zanini 1732. godine.[30]

Nakon pada Presvijetle Republike, tržište je umjetnina obilovalo slikama, kipovima i predmetima izrađenima od plemenitih metala, ali i svakovrsnom liturgijskom opremom mahom iz zatvorenih sakralnih objekata. Ti su se, tada već stari i rabljeni predmeti, mogli nabaviti po pristupačnim cijenama, svakako značajno nižima nego u 17. i 18. stoljeću, stoga ne čudi da su brojni od njih završili u crkvama istočne obale Jadrana. Zacijelo su tada stakleni relikvijari malo vrijedili, a dodatno treba istaknuti i gubitak interesa za relikvije kao takve sukladno sekularizaciji društva u ranom 19. stoljeću.[31] Prema recentnim istraživanjima Gaetano Grezler prikupio je više od 300 relikvija različitih svetaca koje su djelomično pohranjene u stotinjak staklenih, metalnih i drvenih moćnika.[32] Budući da se relikvije mogu relativno lako premještati, za većinu moćnika nije moguće utvrditi jesu li u njima relikvije za koje su izrađeni, a svega nekoliko predmeta svojim oblikovanjem otkriva koje bi se svetačke moći trebale u njima nalaziti. Najbrojniju skupinu čine relikvijari od stakla, no najstariji i najvrjedniji su oni izrađeni od pozlaćenog bakra i srebra.

Njihov je značaj još u četvrtom desetljeću 20. stoljeća prepoznao Antonino Santangelo pri izradi inventara umjetnina na području tadašnje talijanske provincije Istre.[33] Posebno je izdvojio 13 relikvijara koje je datirao u razdoblje od 14. do 18. stoljeća, a dio njih je pripisao zlatarskim radionicama Republike Venecije.[34] Riječ je o relikvijaru svetog Jurja, moćniku s trnom Kristove krune, kao i o relikvijaru u obliku križa s relikvijama Križa i svetaca, radu njemačke zlatarske radionice djelatne tijekom 16. stoljeća. Nadalje, opisao je relikvijar u obliku križa s relikvijama Križa i odijela Kristova iz 17. stoljeća, još jedan relikvijar s relikvijama Križa i Krvi Kristove iz 16. stoljeća, četiri relikvijara iste tipologije izrađena od bakra s moćima brojnih svetaca iz 18. stoljeća te relikvijar svete Marije Egipatske koji je smatrao djelom 15. ili 16. stoljeća. Iz zbirke vodnjanskih relikvijara izdvojio je i relikvijar svetog Šimuna Proroka s urezanom 1578. godinom te relikvijar svetog Antuna Padovanskog za koji je pretpostavio da je nastao polovicom 16. stoljeća.[35]

Nekoliko godina nakon Santangelova pregleda, 1937. godine, Domenico Rismondo se također kratko osvrnuo na zbirku relikvijara u značajnom pregledu povijesti Vodnjana.[36] Pri pisanju o crkvi svetog Blaža i važnosti sačuvanih svetih tijela svetaca, autor je iz zbirke relikvijara istaknuo onaj svetog Jurja, svetog Antuna Padovanskog, potom moćnik Svetog Križa i Krvi Kristove, relikvijar stupa i odijela Kristova, jedan moćnik s trnom Kristove krune i, naposljetku, relikvijar svetog Šimuna Proroka.[37] Osim detaljnih opisa spomenutih predmeta, Rismondo je predložio njihovu dataciju, a pojedine je predmete povezao sa zlatarskim radionicama djelatnima na području Habsburškog carstva i Republike Venecije. Tako je nepoznatoj njemačkoj radionici djelatnoj tijekom 16. stoljeća,

25 ALISI, 1993, 67; JERMAN, 2020a, 312.

26 JERMAN, 2020a, 312.

27 JERMAN, 2020a, 311, 497–498.

28 JERMAN, 2020a, 311. Za relikviju prsta svete Foške Francesco Bartiroma navodi da je poklon Marca Zena, biskupa Torcella (1626. – 1641.) čiji se spomenik nalazi u venecijanskoj bazilici Santa Maria Gloriosa dei Frari. „Kost" svetog Stjepana Prvomučenika je pak darovao Silvestro Morosini, biskup Trevisa (1633. – 1639.). KUDIŠ-BURIĆ, LABUS, 2004, 216.

29 JERMAN, 2020a, 43.

30 JERMAN, 2020a, 78–79, 1074 – 1075.

31 CRAIEVICH, 1997, 345.

32 JELENIĆ, 2019, 78

33 SANTANGELO, 1935, 90.

34 Čini se da je Antonino Santangelo dvaput opisao isti relikvijar te za njega predložio različite datacije. Riječ je o relikvijaru trna Kristove krune za koji je napisao da je najljepši među sačuvanim relikvijarima, te ga je, uz detaljan opis, datirao u 16. stoljeće, ističući prisutnost kasnobizantskih elemenata. Za relikvijar gotovo identičnog, ali reduciranog opisa, koji datira u 14. stoljeće, navodi da je izvorno bio u crkvi svetog Lovre u Veneciji. Relikvijar koji je danas izložen u Zbirci sakralne umjetnosti, a čiji oblikovni elementi odgovaraju prvom opisanom relikvijaru, može se datirati u kraj 13. ili početak 14. stoljeća. SANTANGELO, 1935, 90.

35 SANTANGELO, 1935, 90.

36 RISMONDO, 1937, 172–175.

37 RISMONDO, 1937, 172–175.

1. Relikvijar svetog Teodora Vojskovođe (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Theodore the Recruit (I. Braut, 2024)

2. Relikvijar svete Katarine Djevice i Mučenice (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Catherine of Alexandria, Virgin and Martyr (I. Braut, 2024)

3. Detalj nodusa relikvijara svete Marije Kleofe (snimka: I. Braut, 2024.)
Detail of the nodus on the reliquary of St Mary of Clopas (I. Braut, 2024)

bez argumentacije, pripisao relikvijar svetog Jurja.[38] U isto je stoljeće datirao i relikvijar Kristove krune na kojemu je uočio bizantske utjecaje, ali ga nije povezao s venecijanskim zlatarskim radionicama.[39] Kao venecijanski rad prepoznao je samo relikvijar svetog Šimuna Proroka.[40] Međutim, naglasio je da je figura svetog Antuna Padovanskog na tjemenu poklopca relikvijara s njegovim moćima iz 1500. godine, postavljena naknadno.[41] Relikvijar Svetog Križa i Krvi Kristove datirao je u početak 17. stoljeća, a moćnik u obliku Križa, s brojnim scenama iz Starog i Novog Zavjeta te zmijom na reversu, povezao je s njemačkom radionicom djelatnom krajem 17. stoljeća.[42]

38 RISMONDO, 1937, 172.

39 RISMONDO, 1937, 174.

40 RISMONDO, 1937, 175.

41 RISMONDO, 1937, 172.

42 RISMONDO, 1937, 173–174. Domenico Rismondo u poglavlju o Svetim Tijelima otkriva okolnosti odlaska Gaetana Grezlera iz Vodnjana koji je posljednji put viđen u župnoj crkvi kako otuđuje relikvijar s moćima Krvi Kristove. Nakon toga događaja mu se gubi svaki trag u Vodnjanu. RISMONDO, 1937, 177.

Vodnjanske je relikvijare iznova vrednovao tek Ivo Lentić 1982. godine, pri pripremi izložbe o arheološkim nalazima na području Istre i odabranim umjetničkim djelima iz riznice župne crkve svetog Blaža.[43] Tako je tijekom 1985. godine dio relikvijara iz vodnjanske zbirke prezentiran u Veneciji, Veroni i Muggiji, a 1988. godine i u Arheološkom muzeju Istre. Ivo Lentić sudjelovao je i u pripremi postava Zbirke sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža u Vodnjanu. Tada je većinu relikvijara popisao i datirao, a njegovi zaključci istraživanja i danas su vidljivi na natpisima u izložbenim vitrinama. U kratkom katalogu, koji je popratio otvaranje te sakralne zbirke, Lentić je u uvodnom tekstu, u kontekstu širenja kršćanstva, objasnio ulogu relikvija i predmeta u koje su se pohranjivale.[44] Izložene je predmete podijelio u grupe prema materijalu od kojeg su izrađeni. Od staklenih je relikvijara izdvojio one svetog Kristofora te svetog Placida s kraja 16. i početka 17. stoljeća, potom, relikvijar svetog Leona Biskupa nastao na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće, i naposljetku, relikvijar svete Katarine iz 17. stoljeća.[45] Od relikvijara izrađenih od kovina, Lentić je izdvojio onaj trna Kristove krune, koji je datirao u 15. stoljeće, te relikvijar u obliku križa s moćima Križa i odijela Kristova iz 16. stoljeća. Posebno je izdvojio relikvijar svetog Antuna Padovanskog i onaj svete Marije Egipatske, a osobitu pozornost je posvetio moćniku svetog Šimuna Proroka. U 16. stoljeće, kao i navedene radove, datirao je i relikvijar Svetog Križa, a spomenuo je i moćnike svetog Lovre te svete Foške iz 18. stoljeća, izrađene od pozlaćenog bakra.[46] U treću skupinu Ivo Lentić svrstao je relikvijare od drva. Iz te grupe je izdvojio moćnik svetog Klementa te svetog Gaudencija iz 17. stoljeća, a u stoljeće kasnije je datirao relikvijar svetog Basa Mučenika. Posebno je istaknuo i moćnik u obliku slike nastao u 19. stoljeću u kojega su pohranjene relikvije 49 različitih svetaca.[47]

Posljednji se na vodnjanske relikvijare osvrnuo Piero Pazzi 1994. godine u pregledu najznačajnijih zlatarskih predmeta na istočnoj obali Jadrana. Iz vodnjanske je zbirke po umjetničkoj vrijednosti izdvojio renesansni relikvijar Svetog Križa, vela Blažene Djevice Marije i Kristove krvi te moćnik trna Kristove krune. Potonji je radi bizantskih karakteristika datirao u 13. stoljeće te ga, ne navodeći izvore, identificirao kao relikvijar koji je izvorno bio dijelom riznice crkve svetog Lovre u Veneciji.[48]

Dosadašnja su istraživanja vodnjanske sakralne zbirke već ukazala na brojnost vrijednih relikvijara, ali su se gotovo uvijek isticali samo najznačajniji radovi, oni izrađeni od plemenitih metala.[49] U tim su razmatranjima izostajale detaljnije analize tipologije i načina oblikovanja predmeta, odnosno određivanja njihovog značaja u kontekstu venecijanske zlatarske proizvodnje ranog novog vijeka. S obzirom na materijal izrade, najbrojniju skupinu relikvijara vodnjanske zbirke čine, ipak, oni izrađeni od stakla koji se mogu datirati u razdoblje od 16. do 19. stoljeća. Izgleda da se u ranijim razdobljima za izradu dijelova relikvijara koristio samo gorski kristal, a ne i staklo. Razlog valja tražiti u nemogućnosti proizvodnje transparentnog stakla, što se izmijenilo tek sredinom 15. stoljeća kada je muranski majstor Angelo Barovier (1406. – 1460.) uspio dobiti smjesu staklene tvari (tal. *cristallo, vetro alla Vinitiana*), koja izgledom može imitirati gorski kristal.[50] To je doprinijelo ubrzanom razvoju staklarskih radionica na Muranu koje su u razdoblju od 1450. do 1650. godine Veneciji donijele titulu najznačajnijeg centra staklarske proizvodnje.[51] Za zahtjevno europsko tržište proizvodili su se različiti predmeti od stakla, među njima i relikvijari. Staklo se u kršćanstvu simbolično uvijek povezivalo s Božjom svjetlošću, stoga je ono bilo prikladno za izradu spremnica zemnih ostataka svetaca.

Venecijanske staklene relikvijare nastale tijekom ranog novog vijeka, karakteriziraju staklene spremnice u obliku valjka postavljene na kružna postolja. Ona se, pak, sastoje od podnožja, drška s nodusom i staklenih međuprstenova. Staklenu spremnicu s relikvijama, koja se naziva i teka (tal. *teca)*, zatvara poklopac od istog materijala u čijem se tjemenu nalaze različiti dekorativni elementi povišeni na nekoliko staklenih prstena ili kuglica. Raznolikost oblika i ukrasa staklenih predmeta omogućuju kemijska svojstva stakla, zbog kojih ono ima dugo vrijeme stvrdnjavanja, a njegova mekana struktura pogodna je za oblikovanje i uporabu reljefnih kalupa.[52] Stakleni relikvijari međusobno se razlikuju u proporcijama elemenata od kojih su sastavljeni, odnosno određuje ih međusobni omjer njihove visine i promjera podnožja.

U vodnjanskoj zbirci nalaze se desetci različitih primjera. Relikvijar svetog Teodora Vojskovođe i Mučenika iz Herakleje ili pak onaj svetih Antonina i Aleksandra Mučenika sastavljeni su od dugačke i uske staklene spremnice u

43 GIRARDI-JURKIĆ, 1985, 142–147; LENTIĆ, 1985, 153–160; GIRARDI-JURKIĆ, 1986, 37–42, LENTIĆ, 1986, 81–82.

44 JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 15–16.

45 JELENIĆ, JURKIĆ LENTIĆ, 1984, 17–18.

46 JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 18–19.

47 JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 20.

48 PAZZI, 1994, 24, 83.

49 U Zbirci sakralne umjetnosti Župne crkve svetog Blaža danas je izloženo 87 relikvijara, od toga se njih 42 mogu svrstati u kategoriju staklenih relikvijara, 30 moćnika ima uz staklene spremnice dijelove izrađene od plemenitih metala, a svega je 15 drvenih relikvijara raznolike tipologije. Popis izloženih relikvijara s podacima o materijalu izrade vidjeti u: JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 28–36.

50 RATKOVIĆ BUKOVČAN, 2013, 14; BURKART, 2021, 59, 71.

51 BURKART, 2021, 57–58.

52 RATKOVIĆ BUKOVČAN, 2013, 13.

4. Relikvijar svetog Anastazija Mučenika (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Anastasius the Martyr (I. Braut, 2024)

5. Relikvijar svetog Leonarda (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Leonard (I. Braut, 2024)

obliku valjka koja stoji na niskom, širem podnožju s drškom i nodusom. (**sl. 1**) Takvo nisko podnožje imaju i relikvijari s manjom valjkastom spremnicom čiji je promjer gotovo isti kao i onaj podnožja. Toj skupini, primjerice, pripada vrlo lijep primjer relikvijara svete Katarine Djevice. (**sl. 2**) Posebnu grupu čine relikvijari s nešto nižom staklenom spremnicom koja je u promjeru manja od promjera podnožja, ali imaju više postolje koje se, osim od kružnog podnožja i nodusa, sastoji od nekoliko staklenih međuprstenova. Nodusi staklenih relikvijara najčešće su izrađeni u obliku spljoštene kugle s površinom ukrašenom vertikalnim ili tordiranim užljebima. Na pojedinim su nodusima aplicirani i razni ukrasi od plavoga stakla koji se u proizvodnji venecijanskog stakla javljaju početkom 16. stoljeća.[53] Među njima se posebno ističu prikazi maskerona na relikvijaru svete Marije Kleofe. (**sl. 3**) Dekorativni detalji koji se javljaju na nodusima se na pojedinim relikvijarima, poput onoga svetog Anastazija Mučenika ili svetog Leonarda, nalaze i na tjemenu poklopca. (**sl. 4, 5**) Maštovitost staklarskih radionica Republike Venecije očituje se upravo u varijacijama tih ukrasnih oblika na poklopcima: na spljoštene su se kugle nastavljali stakleni križevi ili razni simboli, ponekad vrlo jednostavnog oblikovanja, ali i složenijih kompozicija. U tom kontekstu valja istaknuti relikvijar svetog Skriptora koji na tjemenu poklopca ima buket cvijeća, a značajni su primjeri moćnici svetog Kristofora i Blaža, kao i onaj s relikvijama svetog Placida, koji na poklopcima imaju izveden križ, odnosno, stilizirane cvjetove. (**sl. 6**) Slični su primjeri relikvijara izloženi u Muzeju stakla (Museo del Vetro) na otoku Murano,[54] a sačuvani su i u sakralnoj riznici župne crkve svete Eufemije u Rovinju, župnoj crkvi svetog Zenona u Brtonigli, franjevačkoj crkvi svetog Bernardina Sijenskog u Kamporu na otoku Rabu te crkvi Svih Svetih u Korčuli.[55]

Od vodnjanskih se staklenih relikvijara, zbog raskošne obrade stakla, posebno ističe onaj svete Kristine Djevice i Mučenice nastao u 16. ili 17. stoljeću. (**sl. 7**) Na njegov se izduženi nodus u obliku stilizirane vaze s blago tordiranim užljebima nastavlja postolje s valovitim vanjskim obodom.

53 DORIGATO, 2006, 27.

54 BAROVIER MENTASTI, 1988, 54.

55 Stakleni relikvijari iz rapske franjevačke crkve nalaze se u drvenom ostakljenom sanduku na predeli oltara posvećenog Bogorodici, tzv. Grčkoj Gospi, i nastali su sigurno prije 1735. godine jer ih tada na glavnom oltaru rekognoscira i potvrđuje rapski biskup Andrija Karlović (1728. – 1738.) BRAUT, MAJER JURIŠIĆ, ŠURINA, 2020, 22, 59.

6. Detalji poklopca relikvijara svetog Kristofora, svetog Blaža te svetog Placida (snimka: I. Braut, 2024.)
Details of lids of the reliquaries of Sts Christopher, Blaise and Placidus (I. Braut, 2024)

7. Relikvijar svete Kristine Djevice i Mučenice s detaljem podnožja (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Christina the Virgin and Martyr with a detail of the base (I. Braut, 2024)

8. Relikvijar svetog Leona biskupa (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Leo the Bishop (I. Braut, 2024)

9. Relikvijar svete Adaute Mučenice (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Adauctus the Martyr (I. Braut, 2024)

Osim neuobičajene obrade gornjeg dijela postolja, na središtu je valjka aplicirana ukrasna traka s dijamantnim nizom. Također, na dijelovima postolja te poklopcu relikvijara, vidljivi su ostatci pozlate koja je vjerojatno bila aplicirana na nodus i rubove podnožja. U tom kontekstu, kao primjer načina pozlaćivanja staklenih predmeta u razdoblju ranog novog vijeka, valja navesti venecijansku čašu iz 16. stoljeća koja se čuva u Britanskom muzeju (British Museum) u Londonu[56] ili pak pehar pozlaćenog nodusa iz Gradskog muzeja u Varaždinu koji se također datira u 16. stoljeće.[57] Prema ukrasnim se elementima, u drugu polovicu 16. stoljeća može datirati relikvijar svetog Leona Biskupa koji se ističe dvjema dekorativnim staklenim formama apliciranima na bočne stranice staklene spremnice. (**sl. 8**) Riječ je o dvostrukim krilcima koja izgledaju poput ručki, a ukrašena su krijestama od stakla. Takve su ukrasne forme, u različitim kompozicijskim shemama, vidljive na mnogim sačuvanim predmetima u muranskom Muzeju stakla,[58] Britanskom muzeju u Londonu[59] ili pak u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu.[60] U vodnjanskoj se zbirci nalazi još nekoliko relikvijara koji izgledaju poput ukrasnih posuda na visokom ili niskom postolju. Relikvijari svete Adaute Mučenice te svetog Mansuenta Mučenika izgledaju poput posuda za posluživanje hrane koje se radi plavih dekorativnih elemenata apliciranih na nodus mogu datirati u 16. ili 17. stoljeće. (**sl. 9**) Takvo je posuđe, primjerice, vidljivo na slici *Stakleni pladanj sa breskvama, jasminovim cvjetovima i dunjama* Fede Galizije (Milano, o. 1578. – o. 1630.) iz Montrealskog muzeja likovnih umjetnosti (Montreal Museum of Fine Arts), a srodni se primjeri mogu uočiti i na djelima Giovannija Ambrogija Figina (Milano, 1553. – 1608.) ili Simona Luttichuysa (London, 1610. – Amsterdam, 1661.). Međutim, relikvijari vrlo pojednostavljenih formi bez dekorativnih elemenata, poput relikvijara svetog Apolinara Biskupa i Mučenika, zatim svetog Prokula Biskupa i Mučenika te Firmija i Rustika Mučenika, mogu se datirati u razdoblje od 16. pa sve do kraja 19. stoljeća s obzirom na to da njihovo oblikovanje ne ukazuje na osobitosti staklarske proizvodnje određenog stoljeća.

Posebnu skupinu staklenih relikvijara u vodnjanskoj zbirci čine oni s valjkastim spremnicima na drvenim postoljima. Njih karakteriziraju mnogobrojni prstenasti međučlanovi vidljivi na, primjerice, relikvijaru svetog Artemija Mučenika ili svetog Zefirina Mučenika iz 17. stoljeća. (**sl. 10**) Jedinstvene je forme relikvijar svetog Aurelija velikih dimenzija i kruškolikog oblika, koji se prema dekorativnoj vrpci na tjemenu poklopca može datirati u 17. stoljeće. (**sl. 11**) Poseban tip relikvijara predstavlja onaj s moćima svetog Vida Mučenika oblikovan poput staklenog zvona postavljenog na drveni kružni podložak. Njega se, međutim, zbog nedostatka karakterističnih stilskih elemenata može okvirno datirati u 19. stoljeće.

56 TAIT, 1979, 16, 38., kat. jed. 29.
57 ŠIMUNIĆ, 2013, 27, kat. jed. 12.
58 BAROVIER MENTASTI, 1988, 33.
59 HUGH TAIT, 1979, 60–64.
60 KANDUČAR TROJAN, 2013, 27, kat. jed. 11.

10. Relikvijar svetog Zefirina Mučenika (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Zephyrinus, Pope and Martyr (I. Braut, 2024)

11. Relikvijar svetog Aurelija (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Aurelius (I. Braut, 2024)

12. Relikvijar Trna Kristove krune (snimka: I. Braut, 2024.)
Holy Thorn Reliquary (I. Braut, 2024)

13. Relikvijar Svetog Križa, vela Blažene Djevice Marije i Krvi Kristove (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of the Holy Cross, veil of the Blessed Virgin Mary and blood of Christ (I. Braut, 2024)

14. Relikvijar svete Marije Egipatske (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Mary of Egypt (I. Braut, 2024)

15. Relikvijar svetog Šimuna Proroka (lijevo) i svetog Otona Franjevca Mučenika (desno) (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquaries of St Simeon the Prophet (left) and St Otto the Franciscan Martyr (right) (I. Braut, 2024)

U kontekstu zlatarskih djela sačuvanih na istočnoj obali Jadrana, vodnjanska zbirka broji nekoliko vrlo vrijednih primjera relikvijara izrađenih od plemenitih metala, mahom prekrivenih pozlatom. Prema tipologiji i stilskim karakteristikama mogu se datirati u razdoblje od 14. do 19. stoljeća. Najstariji je među njima relikvijar trna Kristove krune koji tipološki pripada skupini moćnika, čija staklena spremnica ima poklopac što oblikom podsjeća na kupole venecijanske bazilike svetog Marka.[61] (**sl. 12**) Njegovo oktogonalno podnožje s ažuriranim obodima podijeljeno je u dvije razine. Na gornjoj su razini urezane figure četiriju starozavjetnih proroka čija se imena iščitavaju iz natpisa ponad njihovih glava: Izaija, Danijel, Jeremija i Zaharija. Na podnožje se nastavlja držak s nekoliko međuprstenova, među kojima se ističu oni ispod i iznad nodusa sastavljeni od „slijepe galerije" arkada s tordiranim stupovima. U središtu drška nalazi se nodus koji izgledom podsjeća na buzdovan, te ima četiri romboidna polja u kojima su pod malena stakla ubačene oslikane minijature s prikazima tetramorfa. Staklena je spremnica smještena na postolje s ukrasnom košaricom na kojoj se izmjenjuju iskucani i perforirani kružni elementi.[62] Poklopac relikvijara oblikovan je poput kupole s lanternom, a u donjem je dijelu okružuje niz od 12 gotičkih šiljatih prozora s naslikanim prikazima apostola. Upravo se taj element u dosadašnjim interpretacijama ovog relikvijara povezuje s bizantskim utjecajem, zbog čega se relikvijar uobičajeno datirao u 13. stoljeće.[63] No, način prikazivanja figura te upotrijebljena tehnika oslikavanja na pergameni pokrivenoj staklom, kao i komparativni primjeri iz Dijecezanskog muzeja (Museo Diocesano) u Folignu i crkve svetog Nikole u Bariju, ukazuju da je izrađen vjerojatno početkom 14. stoljeća.[64]

Među najljepše vodnjanske relikvijare može se ubrojiti onaj u kojemu su pohranjene moći Svetog Križa, vela Blažene Djevice Marije i Krvi Kristove. (**sl. 13**) Relikvijar stoji na trokutastom podnožju na kojemu su urezani geometrijski dekorativni elementi. Na njega se nastavljaju međuprstenovi istoga oblika, u čijem se središtu nalazi trostrani nodus ukrašen urezanim ovalima i viticama. Gornji dio relikvijara počiva na polukružnoj luneti u kojoj se nalazi fragment vela Blažene Djevice Marije.

61 JERMAN, 2020a, 294–295.

62 Staklena spremnica i njezino postolje nisu izvorni dio relikvijara i ugrađeni su tijekom druge polovice 20. stoljeća. Recentna istraživanja, temeljena na analizi komparativnih primjera, pokazala su da relikvijar sigurno nije imao tako veliku spremnicu za moći, već je ona vjerojatno bila manjih dimenzija. JERMAN, 2020a, 295.

63 HAHNLOSER, 1971, 123, kat. jed. 128, tabela CXXXVI; PAZZI, 1994, 82. U svojevrsnom vodiču kroz Zbirku sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža u Vodnjanu ovaj je relikvijar datiran u 15. stoljeće što je istovjetno i natpisu podno ovog relikvijara u izložbenoj vitrini. JELENIĆ, JURKIĆ, LENTIĆ, 1984, 18.

64 JERMAN, 2020a, 294 i 295.

Nad njom se dižu dva kanelirana pilona s jonskim kapitelima koji nose vijenac s lunetom na vrhu, a flankiraju ih dva klečeća anđela. Među pilonima nalazi se kristalna ampula s Kristovom krvlju koja počiva na glavi kerubina. U luneti na vrhu relikvija je drva Isusova križa, zaključena s dva vitičasta ukrasa i križićem u sredini. Gornji dio ovog relikvijara ponavlja formu renesansnih oltara na kojima su pale flankirane parom stupova i figurama svetaca. Središnji dio vodnjanskog relikvijara iste je koncepcije kao i edikula koju nose dva anđela na monstranci svetog Dujma.[65] Tipološki se ovaj relikvijar može povezati i s primjerom iz riznice venecijanske bazilike svetog Marka koji se vezuje uz toskansko zlatarstvo druge četvrtine 15. stoljeća.[66] Riječ je o relikvijaru s fragmentima grimiznog plašta koji je 1463. godine Bratovštini Gospe od Milosrđa, djelatnoj u crkvi Gospe od Milosrđa (Santa Maria della Carità) u Veneciji, darovao kardinal Basilius Bessarion (1403. – 1472.), a u kojem relikviju unutar renesansne edikule, nose dvije figure anđela.[67] Konceptualno je slično rješenje srebrnog tabernakula za izlaganje relikvijara Presvete Krvi Kristove, djelo zadarskog zlatara Evanđelista Vidulova iz 1485. godine.[68] Ideja renesansne edikule koju flankiraju figure anđela ili svetaca zadržala se i do sredine 16. stoljeća, kada se zbog dekorativne kompozicije podnožja i nodusa, koje otkrivaju orijentalne utjecaje, može datirati vodnjanski relikvijar Svetog Križa, vela Blažene Djevice Marije i Krvi Kristove.[69]

Motiv dvaju anđela koji adoriraju relikviju ponavlja se i na moćniku svete Marije Egipatske koji je, vjerojatno, izvorno mogao biti namijenjen čuvanju neke relikvije vezane uz Krista.[70] (**sl. 14**) Riječ je o najučestalijem tipu relikvijara tijekom 16. stoljeća, a najbrojniji su i u riznici župne crkve svetog Blaža. Karakteriziraju ih staklene spremnice u obliku valjka, smještene na podnožje s drškom koja u središnjem dijelu ima dekorativno izvedeni nodus. Podnožja takvih relikvijara mogu biti bogato profilirana, razvedena u obliku polukružnih šesterolista ili jednostavno kružna, te potom bogato dekorirana vegetabilnim ili geometrijskim motivima karakterističnima za ranonovovjekovne umjetničke stilove. Staklene su teke prekrivene sfernim poklopcima u čijim se tjemenima nalaze razne varijacije latinskog križa ili figure svetaca, čiji su zemni ostaci pohranjeni u relikvijaru. Na moćniku svete Marije Egipatske, primjerice, u tjemenu poklopca nalazi se kugla iz koje izrasta križ (tzv. kraljevska jabuka). Površina poklopca dekorirana je radijalno položenim motivom uspravnog ribljeg mjehura koji se ponavlja i na postolju na koje je smještena staklena teka. Između šest zašiljenih polja podnožja umetnuti su dodatni šiljasti elementi, a površina podnožja ukrašena je prepletom florealnih vitica. Nodus je oblikovan od nekoliko konkavnih i konveksnih elemenata ukrašenih motivima ribljeg mjehura, lovorova vijenca, akantusa te ribljih ljuski. S obzirom na kasnogotička i renesansna stilska obilježja te način obrade dekorativnih elemenata, bakreni pozlaćeni relikvijar svete Marije Egipatske izradio je vrlo vješt majstor djelatan u Veneciji sredinom 16. stoljeća. Ovu će tipologiju relikvijara naslijediti i zlatari djelatni tijekom 17. stoljeća, što je vidljivo na primjeru relikvijara iz župne crkve u Cordenonsu pokraj Pordenonea.[71]

Tijekom treće četvrtine 16. stoljeća izrađen je relikvijar svetog Šimuna Proroka koji se, s obzirom na način oblikovanja, može vrednovati kao jedan od kvalitetnijih primjera venecijanske zlatarske proizvodnje.[72] (**sl. 15**) Na njemu se, na bočnim stranama staklenog valjka, umjesto figura anđela, nalaze ukrasne florealne vitice koje spajaju i pritom učvršćuju postolje s poklopcem relikvijara. Također, njegovo je kružno podnožje podijeljeno na četiri polja u kojima su iskucane bogate biljne vitice, koje se ponavljaju i na donjem dijelu nodusa. Postolje staklenog valjka te njegov poklopac dekorirani su radijalno položenim ribljim mjehurima. Sve nadvisuje mala figura Bogorodice s Djetetom u tjemenu poklopca koja je rustičnog oblikovanja i vjerojatno nije izvorni dio relikvijara.[73] Istoj tipologiji i razdoblju pripada i relikvijar svete Lucije, slabije vještine izrade, stoga je vjerojatno rad neke radionice djelatne na području istočne obale Jadrana. Međutim, u Zbirci sakralne umjetnosti vodnjanske župne crkve izložen je relikvijar svetog Antuna Padovanskog koji tipološki pripada ovoj skupini i rad je venecijanske zlatarske radionice, koja je djelovala pod nazivom *Croze*. (**sl. 16**) Riječ je o moćniku s vješto izvedenim kompleksnim kompozicijskim shemama dekoracije podnožja, koji na tjemenu poklopca ima postavljenu figuru sveca čije se moći čuvaju u njegovoj staklenoj spremnici. Sveti Antun Padovanski prikazan je u redovničkoj odjeći s pogledom uprtim u nebo te knjigom u desnoj ruci i fragmentom stabljike ljiljana u ljevici. Njegov izgled upućuje na zlatarevo dobro poznavanje franjevačkih svetačkih figura na

65 DIANA, 1992, 65, kat. jed. 46; PRIJATELJ-PAVIČIĆ, 2002, 138–140, kat. jed. 54; PELC, 2007, 428, 431.

66 JERMAN, 2020a, 336.

67 STEINGRÁBER, 1971, 191–192, kat. jed. 191., tabela CXCV; ČORALIĆ, 1998, 143–160.

68 COOPER, KOVAČEVIĆ, 2010, 51–62.

69 Venecijanski zlatari, pri razvijanju ove tipologije relikvijara, vjerojatno su se ugledali na novi mramorni tabernakul koji je 1518. godine za baziliku svetog Marka izradio Lorenzo Bregno (Osteno, 1475./1485. – Venecija, 1523.). JERMAN, 2020a, 313.

70 Na to ukazuju anđeli koji flankiraju središnju spremnicu, a podsjećaju na kiparsko rješenje Oltara Presvetog Sakramenta u bazilici svetog Marka u Veneciji, na kojem brončana vratašca s prikazom Krista Otkupitelja adoriraju dva anđela. JERMAN, 2020a, 314.

71 BERGAMINI, GOI, 2008, 152.

72 Natpis na unutrašnjem dijelu podnožja otkriva *terminus ante quem*, 1578. godinu. JERMAN, 2020a, 1068.

73 JERMAN, 2020a, 320.

16. Relikvijar svetog Antuna Padovanskog s detaljem figure sveca (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Anthony of Padua with a detail of the figure of the saint (I. Braut, 2024)

17. Relikvijar svetog Lovre Mučenika s detaljem figure sveca (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Lawrence the Martyr with a detail of the figure of the saint (I. Braut, 2024)

oltaru Svetog Križa u bazilici svetog Marka u Veneciji.[74] Da je riječ o vrlo vještom majstoru ukazuje činjenica da je bio djelatan u jednoj od najdugovječnijih zlatarskih radionica Venecije – *Croze*. Njezine se oznake u nekoliko varijacija na zlatarskim djelima javljaju od druge četvrtine 16. stoljeća pa sve do početka 18. stoljeća.[75] Na istočnoj obali Jadrana sačuvani su brojni njihovi radovi, mahom kasnije datacije, međutim, u kontekstu vodnjanskog relikvijara, valja istaknuti djela koja se datiraju u isto razdoblje: kalež iz Opatske riznice katedrale svetog Marka u Korčuli te pokaznicu biskupa Giovannija II. Barba iz župne crkve, nekadašnje katedrale, Navještenja Blažene Djevice Marije u istarskom Pićnu.[76] Mnogobrojni su primjeri relikvijara ove tipologije i stilskih karakteristika, a u kontekstu vodnjanskih primjera, valja istaknuti one u katedrali u Bellunu,[77] župnoj crkvi svetog Nikole u Barbanu,[78] župnoj crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Labinu,[79] kao i relikvijar s moćima svetog Dominika izložen na Stalnoj izložbi crkvene umjetnosti u Zadru.[80]

Krajem 16. i tijekom 17. stoljeća, u duhu posttridentske obnove, oblici relikvijara pojednostavljuju se te se sve više javljaju predmeti s urezanim geometrijskim formama, jednostavnim jabukolikim nodusima, plitko iskucanim florealnim ukrasima na kružnim postoljima i poklopcima relikvijara. U tjemenu poklopaca, osim punih figura svetaca, postavljaju se križevi s trilobnim završecima krakova. Takav se primjer nalazi u vodnjanskoj riznici i sadrži relikvije svetog Otona Franjevca Mučenika. (**sl. 15**) Njegova je staklena spremnica s pripadajućim postoljem i poklopcem, vjerojatno nastala u drugoj polovici 16. stoljeća, a postavljena je na postolje s drškom koji odaje dekorativne motive kraja 16. ili prve polovice 17. stoljeća.[81] Tipološki je sličan primjer relikvijar svetog Dujma iz sakralne zbirke splitske katedrale, koji se datira u 17. stoljeće i na poklopcu ima pričvršćenu figuru sveca.[82] Za venecijansko je zlatarstvo karakteristično razmjerno sporo uvođenje novosti u oblikovanju i upotrebi motiva, stoga su se za potrebe tržišta takvi relikvijari izrađivali i tijekom 18. stoljeća. U tom je razdoblju, primjerice, nastao vodnjanski relikvijar svetog Lovre s figurom sveca na poklopcu iz

74 Budući da su skulpture svetog Franje i Antuna Padovanskog za oltar Svetog Križa u bazilici svetog Marka u Veneciji naručene 1518. godine od kipara Lorenza Bregna (Verona, rođ. prije 1480. – Venecija 1525.), moguće je utvrditi da je relikvijar sačuvan u izvornom obliku te da figura svetog Antuna Padovanskog na tjemenu relikvijara nije kasnije datacije, kako su pretpostavili Antonino Santangelo i Domenico Rismondo. JERMAN, 2020a, 319; RISMONDO, 1937, 172; SANTANGELO, 1935, 90.

75 PAZZI, 1992, 163–164.

76 TULIĆ, KUDIŠ, 2014, 39, 43; TULIĆ, 2012b, 253–254.

77 CLAUT, 1987, 48, 50, kat. jed. 14.

78 JERMAN, 2020a, 317–318; JERMAN, 2020b, 161–162.

79 JERMAN, 2020a, 320, 817.

80 PETRICIOLI, 2004, 87, kat. jed. R 4.4.

81 JERMAN, 2020a, 1070.

82 DIANA, 1992, 67, kat. jed. 66.

18. Relikvijar svetog Ivana, Marka, Mateja i Luke Evanđelista (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of Sts John, Mark, Matthew and Luke the Evangelist (I. Braut, 2024)

19. Relikvijar Svetog Križa i odijela Kristova (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of the Holy Cross and the vestments of Christ (I. Braut, 2024)

ranijeg razdoblja, kao i onaj svete Foške Djevice Mučenice.[83] (**sl. 17**) Relikvijari su identičnog oblikovanja, a prema natpisu izgleda da ih je vodnjanskoj župnoj crkvi darovao Ivan Zanini 1732. godine[84] te, vjerojatno, jedini nisu bili dijelom kolekcije venecijanskog slikara Gaetana Grezlera.

Istoj tipologiji pripada i komplet od četiri pozlaćena bakrena relikvijara s moćima 14 svetaca. U jednom se čuvaju relikvije svetog Mateja, Barnabe, Šimuna Apostola i Jude Tadeja, u drugom moći četiriju Evanđelista, dok su u trećemu smješteni zemni ostaci svetog Petra, Jakova i Andrije Apostola. Četvrti relikvijar, pak, čuva moći svetog Jakova, Bartola i Filipa Apostola. (**sl. 18**) Njihova šesterolisna podnožja sa šiljatim međulisnim formama podijeljena su na polja u kojima se izmjenjuju dvije kompozicijske sheme renesansnih florealnih elemenata. Na tri su polja aplicirani oštećeni srebrni medaljoni s urezanim inicijalima i 1709. godinom koja bi mogla upućivati na vrijeme njihova popravka. Naime, preostali dijelovi relikvijara i njihova dekoracija ukazuju da je riječ o predmetu, koji je vjerojatno nastao tijekom 16. stoljeća.[85]

Osim najučestalijih relikvijara sa staklenim tekama u obliku valjka, u riznici crkve svetog Blaža u Vodnjanu nalaze se dva relikvijara u obliku križa te jedan kružnog oblika perforirane površine. Najstariji među njima je relikvijar Križa i odijela Kristova u kojem su moći smještene

83 JERMAN, 2020a, 78–79, 1074–1075. Relikvijar svete Foške prilikom posljednjeg fotografiranja Zbirke sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža u Vodnjanu u lipnju 2024. godine nije bio izložen u vitrini stoga ga nije bilo moguće detaljnije analizirati.

84 JERMAN, 2020a, 78.

85 JERMAN, 2020a, 1066. Antonino Santangelo relikvijare ocjenjuje kao vrlo arhaična djela koja nemaju umjetničku vrijednosti te im ne određuje vrijeme nastanka, dok ih Ivo Lentić datira u 16. ili 17. stoljeće. LENTIĆ, 1985, 153; SANTANGELO, 1935, 90.

u krakove križa postavljenog na kružno postolje. (sl. 19) Relikvije su vidljive kroz staklene površine učvršćene pozlaćenim mjedenim okvirom ukrašenim nizom stiliziranih listova. Na bočnim su se stranama krakova nalazili biseri, a u njihovim su sjecištima, sudeći prema ostacima, bile pričvršćene ukrasne florealne forme. Podnožje moćnika dekorirano je urezanim stiliziranim viticama i motivima *all'antica*. S obzirom na izgled drška i podnožja te upotrebu graviranih dekorativnih elemenata, relikvijar se može datirati u posljednju četvrtinu 16. stoljeća ili u početak 17. stoljeća, a nastao je u radionici djelatnoj u Veneciji.[86] Pripada tipologiji moćnika koji imaju dvojaku namjenu – osim što pohranjuju relikvije vezane uz Kristovu muku, služe i kao oltarni križevi. Tipološki sličan primjer sačuvan je u riznici bazilike svetog Marka u Veneciji, a sastoji se od križa izvedenog od gorskog kristala, koji je krajem 16. ili početkom 17. stoljeća uokviren i postavljen na kružno podnožje.[87] Istovremeno se datira i moćnik Svetog Križa iz riznice katedrale svetog Tripuna u Kotoru koji je puno raskošnije izvedbe.[88] Drugi vodnjanski relikvijar u obliku križa izložen u vitrini složena je cjelina sastavljena od stilski različitih elemenata, koji su u sadašnjem obliku sklopljeni u drugoj polovici 19. stoljeća. Pojedini bi se elementi, poput Kristova korpusa, reljefa Rođenja Kristova na podnožju križa, kao i gravirane scene iz Kristova života na šesterolisnoj bazi, mogli, sa zadrškom datirati u drugu polovicu 16. stoljeća i približiti majstorima iz područja Austrije ili Njemačke. Međutim, čitava je cjelina nadopunjena i prerađena u neogotičkom obliku u 19. stoljeću, što znatno otežava pomnije zaključke. Za relikvijar svetog Jurja može se, pak, pouzdano tvrditi da je nastao u 19. stoljeću i vjerojatno nije bio dio Grezlerove kolekcije, jer osim što otkriva utjecaje nekoliko stilskih razdoblja, njegova je tipologija neuobičajena za zlatarska djela nastala tijekom ranog novog vijeka.[89] Naime, na jednostavno kružno podnožje s izduženim nodusom postavljena je kružna spremnica za relikvije. Na prednjoj je strani teke u središnjem krugu prikazan sveti Juraj na konju kako ubija zmaja, a oko njega nižu se dekorativne trake lovorova vijenca i srcolikih otvora koji podsjećaju na elemente gotičkih prozora. Sa stražnje je strane spremnica perforirana bogatim prepletom florealnih ornamenata koji se nastavljaju na gotovo nevidljiv prikaz svetog Jurja na konju u središtu kompozicije.

Nekoliko se relikvijara u riznici izdvaja prema svojoj jednostavnosti oblikovanja i rustičnoj obradi materijala što može ukazivati na mogućnost postojanja neke lokalne radionice koja je djelovala na području istarskog poluotoka. Ne valja odbaciti ni mogućnost da su i oni bili dio Grezlerove zbirke te da ih je možda izradio zlatar slabijih tehničkih vještina, djelatan u Veneciji. Naime, ovi su moćnici izrađeni od mjedi i karakteriziraju ih kružna podnožja s nodusima u obliku kugle, staklenim valjkastim spremnicama te poklopcima na čija su tjemena pričvršćene kugle s križevima. Podnožja i poklopci relikvijara svete Jelene Kraljice, te svetog Tripuna Mučenika dekorirani su, primjerice, trakama, koje su ukrasni elementi uobičajeni tijekom 18. stoljeća. (sl. 20)

Običaj popravljanja relikvijara ili spajanja sačuvanih dijelova oštećenih relikvijara vidljiv je na primjeru relikvijara svetog Basa Mučenika. (sl. 21) On je sastavljen od pozlaćenog drvenog kružnog podnožja oslikanog stiliziranim cvjetovima i viticama, na koje je postavljena valjkasta staklena spremnica, pokrivena poklopcem izrađenim od pozlaćenog bakra. Na njegovoj su površini iskucane polukružne forme, dok je na njegovom obodu urezan natpis koji identificira relikvije. Taj je poklopac, prema oblikovanju, nastao tijekom 16. stoljeća, a kasnijeg je nastanka njegovo drveno podnožje koje je, vjerojatno, bilo dijelom nekog drvenog relikvijara ili pak svijećnjaka. Ovom relikvijaru valja pridružiti i relikvijar svetog Jeremije Proroka, na čije je pozlaćeno bakreno podnožje iz 16. stoljeća pričvršćena staklena valjkasta teka s drvenim i metalnim dijelovima izrađenima u 19. stoljeću. Oba relikvijara pripadaju najučestalijoj tipologiji relikvijara koji moći svetaca čuvaju u valjkastim spremnicama s poklopcima, postavljenima na podnožja s ukrasnim drškom.

Tipološki, posebnu skupinu relikvijara vodnjanske sakralne riznice čine oni izrađeni od srebra, na kojima nije aplicirana pozlata, a izgledaju poput dvodimenzionalno reljefno oblikovanih pokaznica postavljenih na drvena postolja. Riječ je o kompletu od četiri relikvijara izrađena tijekom druge polovice 18. stoljeća, u kojima su pohranjene moći svetog Severina Mučenika, Honorija Mučenika, Ivana Nepomuka i jednog nepoznatog sveca.[90] (sl. 22) Njihova se datacija, uz elemente dekorativnog rječnika, preciznije može odrediti na temelju zlatarskih oznaka kontrolora kvalitete venecijanske kovnice novca – *Zecce*, Zuana Pietra Grapiglie, koji je tu dužnost obavljao tijekom druge polovice 18. i početkom 19. stoljeća.[91] Relikvijari su ukrašeni samo s prednje strane, dok je na njihovoj stražnjoj strani pričvršćena nožica na koju se naslanja. Podnožje relikvijara u osnovi je trokutaste forme koja je raskošno dekorirana stiliziranim viticama što se svijaju u volute, potom *rocaille* motivima te elementima

86 JERMAN, 2020a, 1072.

87 JERMAN, 2020a, 335.

88 TOMIĆ, 2010, 190–191, kat. jed. 2.

89 U 19. je stoljeće datiran i prilikom formiranja vodnjanske Zbirke sakralne umjetnosti. LENTIĆ, 1985, 160.

90 Relikvije četvrtog relikvijara zbog oštećenja se ne mogu identificirati.

91 PAZZI, 1992, 151. Na području nekadašnje Pulske biskupije sačuvana su 24 liturgijska predmeta s njegovim zlatarskim kontrolnim žigovima. JERMAN, 2020a, 614.

20. Relikvijar svete Jelene Kraljice (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Helen the Glorious (I. Braut, 2024)

21. Relikvijar svetog Basa Mučenika i Antona (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Bassus the Martyr and Anton (I. Braut, 2024)

22. Relikvijar svetog Honorija Mučenika (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Honorius the Martyr (I. Braut, 2024)

23. Relikvijar svetog Timoteja Biskupa (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Timothy the Bishop (I. Braut, 2024)

24. Relikvijar svetog Fabijana Mučenika (snimka: I. Braut, 2024.)
Reliquary of St Fabian the Martyr (I. Braut, 2024)

akantusovog lišća. Isti se ukrasni motivi javljaju i na dršku te u gornjem dijelu relikvijara, u čijem se središtu nalazi kartuša s relikvijom pokrivena staklom. Slične su moćnike, nešto vještijeg zlatara, 1785. godine naručili pomorci iz Prčanja za crkvu Rođenja Blažene Djevice Marije,[92] a svakako valja spomenuti vrijedan komplet od četiri relikvijara zlatara Angela Scarabella, izrađen za crkvu svetog Antuna Padovanskog u Padovi.[93] Iste su tipologije i vodnjanski relikvijari svetog Prospera ili svete Katarine Djevice Mučenice, no oni su zlatarska djela nastala tijekom 19. stoljeća.

U nedostatku financijske moći naručitelja, za sakralne su se riznice nabavljali i relikvijari izrađeni od drva, koji su izgledom često imitirali one izrađene od plemenitih metala. Mahom su slijedili tipologiju relikvijara kružnog podnožja na koji je postavljena staklena valjkasta spremnica pokrivena sfernim poklopcem s ukrasom u tjemenu. Takvi su relikvijari u riznici vodnjanske župne crkve posvećeni svecima mučenicima s Otranta, svetom Timoteju Biskupu te svetom Primu, a u nedostatku preciznijih stilskih odrednica, mogu se datirati u širem vremenskom rasponu od kraja 16. do vjerojatnije 18. stoljeća. (**sl. 23**) Tom vremenu pripadaju relikvijari posvećeni svetom Klementu Mučeniku i svetom Gaudenciju Mučeniku, koji se ističu staklenim tekama većih dimenzija, na čijim su bočnim stranama pričvršćene dekorativne vitice. Njihova su podnožja ukrašena kružnim međuprstenovima, a u središte tjemena poklopca pričvršćeni su križevi. Toj skupini pripada i relikvijar svetog Fabijana Mučenika, kojemu su podnožje i poklopac profilirani latičastim ukrasom. (**sl. 24**) Među ostalim relikvijarima iste tipologije posebno se ističe moćnik raspetih vojnika na brdu Ararat izrađen tijekom 18. stoljeća. Osim velikih dimenzija staklene valjkaste teke, na pozlaćenom poklopcu ima urezane dekorativne florealne motive koji su, ujedno, istaknuti crnom bojom. Stiliziranim je viticama te *rocaille* motivima profiliran i vanjski obod postolja postavljen na tri kružne nožice. Jednostavnijeg su izgleda, pak, relikvijari svetog Julijana Mučenika, svetog Valentina Mučenika te relikvijar svetog Hilarija Opata, nastali tijekom 17. ili 18. stoljeća. Njihova staklena valjkasta spremnica počiva na kružnom postolju sastavljenom od nodusa i više međuprstenova. Staklenu teku pokriva kružni poklopac koji se u svom tjemenu izdiže, a u čijem je središtu pričvršćena kugla ili križ. Takvi se relikvijari nalaze, primjerice, u katedrali u Feltreu.[94] Od drvenih relikvijara iste tipologije valja istaknuti i relikvijar svetog Poncijana Pape Mučenika koji ima dekorirane površine podnožja, poklopca te vanjskog oboda postolja na koje je smještena valjkasta staklena teka.

U vodnjanskoj sakralnoj zbirci izloženo je i šest drvenih relikvijara većih dimenzija, ali različitih tipologija, koji se mogu datirati u 18. ili 19. stoljeće. Najveći relikvijar je onaj svete Lucile Mučenice koji je nastao, najvjerojatnije, u drugoj četvrtini 18. stoljeća. (**sl. 25**) Riječ je o relikvijaru u kojem su ostatci svetice vidljivi unutar staklenog otvora velike drvene škrinje. Ona je s prednje strane uokvirena bogatim prepletom stiliziranog akantusovog lišća i „C“ vitica. U središtu gornjeg dijela nalazi se još jedan manji ovalni otvor sa spremnicom za relikvije, dok je ispod njega aplicirana anđeoska glava. Nešto jednostavnijeg izgleda je relikvijar svetog Pacifika Mučenika, koji

92 TOMIĆ, 2010, 251, kat. jed. 9; KOPRČINA, 2015, 74.

93 CAMERLENGO, 1995, 214–215, kat. jed. 36–39.

94 CLAUT, 1987, 48, 50.

25. Relikvijari svete Lucile Mučenice i svetog Pacifika Mučenika (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Reliquaries of St Lucy and St Pacificus the Martyr (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

26. Relikvijar svetog Priska i Justine Mučenice (arhiva HRZ-a, snimka: K. Gavrilica, 2024.)
Reliquary of St Priscius and Justina the Martyr (HRZ Archive, K. Gavrilica, 2024)

je oblikovan poput oble kutije s profiliranim rubom bez dodatnih ukrasnih formi, zbog čega se može datirati u 17. ili 18. stoljeće. U ovom je slučaju, bez sumnje, riječ o drvenoj kutiji koja se umetala u mramornu predelu oltara ili je bila smještena unutar mramorne urne na menzi žrtvenika. Relikvijar koji izgledom podsjeća na kanonske ploče, sadrži relikvije svetog Priska Mučenika i svete Justine Mučenice, a s obzirom na raskošnu upotrebu *rocaille* elementa te kerubinskih glavica, može se datirati u drugu polovicu 18. stoljeća. (**sl. 26**) *Rocaille* motivi, uz dekorativne trake u obliku užeta, javljaju se i na relikvijaru blaženog Gracije iz Kotora te na onome posvećenom svetima Leonu Biskupu, Panteleonu Mučeniku i Valentu Mučeniku. Ovaj komplet relikvijara, izrađenih poput kutija s ovalnim otvorima pokrivenima staklom s prednje strane, vjerojatno je nastao u drugoj polovici 18. stoljeća. Naposljetku, u 19. se stoljeće može datirati relikvijar koji izgleda poput uokvirene slike, s moćima raznih svetaca smještenih u male ovalne spremnice. One su pričvršćene na podlogu u razrađenoj simetričnoj kompoziciji romboidnih polja, u kojoj se u pravilnom ritmu izmjenjuju s cvjetnim motivima izrađenima od staklene paste različitih oblika.

Iznimni se značaj sačuvanih vodnjanskih relikvijara, osim brojnošću relikvija i raznolikošću materijala od kojih su izrađeni, najviše ogleda u raskoši tipologija i dekorativnih elemenata koji ih povezuju s majstorima djelatnima u razdoblju od 14. pa sve do kraja 19. stoljeća. Većinom su to radovi staklara s Murana ili venecijanskih zlatara, dok bi se one skromnije moglo smatrati djelima majstora iz lokalnih radionica. S druge strane, relikvijari nastali tijekom 19. stoljeća, vjerojatno su radovi zlatarskih radionica većih centara na području tadašnjeg Habsburškog Carstva. Istraživači sakralne baštine Vodnjana u svojim su osvrtima uvijek isticali samo odabrane relikvijare koji se u riznici posebno ističu vještom obradom materijala i maštovitim kompozicijskim shemama. Međutim, vodnjanska zbirka relikvijara daje i vrlo reprezentativan pregled razvoja ovog liturgijskog predmeta, čime se izdvaja iz, do sada uređenih i javnosti dostupnih, sakralnih zbirki na području istočne obale Jadrana.[95] ■

95 Na ovom mjestu želim zahvaliti kolegama iz Hrvatskog restauratorskog zavoda, dr. sc. Petru Puhmajeru i dr. sc. Krasanki Majer Jurišić, koji su mi, sa župnikom župe svetog Blaža u Vodnjanu, vlč. Damirom Štifanićem, pomogli u organizaciji terenskog istraživanja. Zahvalu upućujem i kolegi Ivanu Brautu na pomoći u istraživanju i fotografiranju.

Literatura

ALISI ANTONIO, *Istria: citta minori*, ur. Giuseppe Pavanello, Trieste, 1993.

BAROVIER MENTASTI ROSA, *Il vetro veneziano*, Milano, 1988.

BERGAMINI GIUSEPPE, GOI PAOLO, Il Cinquecento, u: *Storia dell' oreficeria in Friuli*, ur. Giuseppe Bergamini, Milano, 2008., 129–160

BOLIĆ MARIN, *Gaetano Grezler,* objavljeno na stranici "Panel blaženog Leona Bemba. 700 godina djela Majstora Bogorodičina krunjenja iz 1324.", https://leonebembo.uniri.hr/?page_id=154 (27. 6. 2024.)

BRAUT IVAN, MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, ŠURINA EDITA, *Franjevački samostanski kompleks sv. Bernardina Sijenskog u Kamporu na otoku Rabu*, Zagreb, 2020.

BUDICIN BISERKA, Nikoloza (Nicolosa) Borsa, Ivan (Giovanni) Olini i ostale relikvije. Arhivsko gradivo župnog ureda Vodnjan (8,39; 8,40; 8,41; 8,42) transkripcija i regesta, *Vjesnik istarskog arhiva*, 18 (2011), 19–121

BURKART LUCAS, Negotiating the Pleasure of Glass: Production, Consumption, and Affective Regimes in Renaissance Venice, u: *Materialized Identities in Early MOdern Culture, 1450-1750: Objects, Affects, Effects*, ur. Susanna Burghartz, Lucas Burkart, Christine Göttler and Ulinka Rublack, Amsterdam, 2021., 57–98

CAMERLENGO LIA, Serie di quattro reliquiari, u: *Le Oreficerie. Basilica del Santo*, ur. Anna Cramiccia, Padova, 1995., 214–215., kat. jed. 36–39

CICOGNA EMMANUELE ANTONIO, *Delle Inscrizioni Veneziane raccolte ed illustrate,* vol. II, Venecija, 1827.

CLAUT SERGIO, Reliquiario di S. Vitale, u: *Il Tesoro della Cattedrale*, ur. Sergio Claut, Feltre, 1987., 48, 50., kat. jed. 14.

CORNER FLAMINIO, *Notizie storiche delle chiese e monasteri di Venezia, e di Torcello, tratte dalle chiese venezian, e torcellane*, Padova, 1758.

CRAIEVICH ALBERTO, Il pittore veronese Gaetano Grezler, le sue collezioni e il suo soggiorno a Dignano, u: *Arte in Friuli, Arte a Trieste*, 16/17 (1997.), 345–366

ČORALIĆ LOVORKA, Kardinal Bessarion i Hrvati, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40, 1998., 14–160.

DAL BORGO MICHELA, „GIOVANELLI, Giovanni Benedetto", u: *Dizionario Biografico degli Italiani,* Vol. 55, 2001.

DELORENZI PAOLO, Quanti scheletri nell'armadio! Giunte alla biografia e al catalogo del pittore veronese Gaetano Grezler, Verona Illustrata, 26 (2013), 93–109

DIANA DEŠA, *Liturgijsko srebro grada Splita*, Zagreb - Split, 1992., 65., kat. jed. 46.

DORIGATO ATTILIA, *Museo del vetro*, Venezia, 2006., 27.

GIRARDI-JURKIĆ VESNA, Zbirka sakralne umjetnosti župne crkve svetog Blaža – Vodnjan, u: *Arheologija i umjetnost Istre*, ur. Vesna Girardi-Jurkić, Pula, 1986., 37–42

GIRARDI-JURKIĆ VESNA, Collezione d' arte sacra della chiesa parrocchiale di s. Biagio – Dignano, u: *Archeologia e arte dell' Istria*, ur, Vesna GIrardi-Jurkić, Pula, 1985., 142–147

GRAH IVAN, *Crkva u Istri*: *osobe, mjesta i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije,* ur. Marijan Bartolić, Ivan Grah, Pazin, 1999.

HAHNLOSER HANS ROBERT, Reliquiario del Sangue Miracoloso, u: *Il Tesoro e il Museo*, ur. Hans Robert Hahnloser, Firenze, 123–124., kat. jed. 128., tabela CXXXVI.

JELENIĆ MARIJAN, *Sanctuarium Adignani*, Vodnjan – Poreč – Pula, 2019.

JELENIĆ MARIJAN, JURKIĆ VESNA, LENTIĆ IVO, Inventar zbirke sakralne umjetnosti Župne crkve sv. Blaža, u: *Zbirka sakralne umjetnosti Župne crkve Sv. Blaža Vodnjan*, Pula, 1984., 14–25

JERMAN MATEJA, *Liturgijski predmeti od plemenitih metala od 1400. do 1800. na području nekadašnje Pulske biskupije*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2020. (u bilješkama označeno sa slovom a)

JERMAN MATEJA, Liturgijski predmeti od plemenitih metala u župnoj crkvi svetog Nikole u Barbanu, u: *Župna crkva svetog Nikole u Barbanu. Zbornik radova znanstvenog skupa u povodu proslave 310. obljetnice gradnje i posvete, Barban, 3. prosinca 2011.*, ur. Slaven Bertoša, Barban, 2020., 149–181. (u bilješkama označeno sa slovom b)

KANDUČAR TROJAN SANDRA, „Krilata čaša", u: *Transparentna ljepota. Staklo iz hrvatskih muzeja od XV. do XX. stoljeća*, ur. Lada Ratković Bukovčan, Zagreb, 2013., 27., kat. jed. 11.

KOPRČINA ARIJANA, *Zavjetni darovi bokeljskih pomoraca*, Zagreb, 2015.

KUDIŠ NINA, „Majstor Bogorodičine krunidbe iz 1324. godine, Blaženi Leone Bembo s prikazima iz legende i čudima, 1321. godina" i „Lorenzo da Venezia, Bogorodica Platytera s dva sveca, četvrto desetljeće 15. stoljeća", u: Ivan Matejčić, Nikolina Maraković, Željko Bistrović, *Umjetnička baština istarske crkve/ Il patrimonio artistico della chiesa Istriana: Slikarstvo od 4. do 15. stoljeća /Pittura dal IV al XV secolo*, Pula, 2023., 185–193., 267–269., kat. jed. 21. i 39

LENTIĆ IVO, Kataloške jedinice vezane uz relikvijare, u: *Archeologia e arte dell' Istria*, ur. Vesna Girardi-Jurkić, Pula, 1985., 153–160., kat. jed. 12–53

LENTIĆ IVO, Kataloške jedinice vezane uz relikvijare, u: *Arheologija i umjetnost Istre*, ur. Vesna Girardi-Jurkić, Pula, 1986., 81–82., kat. jed. 361–368

MATEJČIĆ RADMILA, Barok u Istri i Hrvatskom primorju, u: Anđela Horvat, Radmila Matejčić, Kruno Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 385–648

MARKOVIĆ VLADIMIR, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil*, Zagreb, 2004.

PAZZI PIERO, *Itinerari attraverso l'oreficeria veneta in Istria e Dalmazia*, Treviso, 1994.

PELC MILAN, *Renesansa*, Zagreb, 2007.

PETRICIOLI IVO, Relikvijar svetog Dominika, u: *Stalna izložba crkvene umjetnosti u Zadru*, Zadar, 2004., 87., kat. jed. R 4.4.

PRIJATELJ-PAVIČIĆ IVANA, "Victor de Angelis-Ostensorio/ Victor de Angelis-Monstrance", u: *Tesori della Croazia restaurati*

da Venetian Heritage Inc., ur. Joško Belamarić, Venezia, 2001, 138–140, kat. jed. 54.
RATKOVIĆ BUKOVČAN LADA, Pet stoljeća staklarstva u zbirkama Muzeja u Hrvatskoj. Murano do XV. do XVII. stoljeća, u: *Transparentna ljepota. Staklo iz hrvatskih muzeja od XV. do XX. stoljeća*, ur. Lada Ratković Bukovčan, Zagreb, 2013., 13–19
RISMONDO DOMENICO, *Dignano d'Istria nei ricordi*, Ravenna, 1937.
SANTANGELO ANTONINO, *Inventario degli oggetti d'arte d'Italia, V, Provincia di Pola*, Roma, 1935.
STEINGRÄBER ERICH, Reliquiario della Sacra Porpora del cardinale Bessarione, u: *Il Tesoro e il Museo*, ur. Hans Robert Hahnloser, Firenze, 191–192., kat. jed. 191.
ŠIMUNIĆ LJERKA, „Pehar", u: *Transparentna ljepota. Staklo iz hrvatskih muzeja od XV. do XX. stoljeća*, ur. Lada Ratković Bukovčan, Zagreb, 2013., 27, kat. jed. 12.
TAIT HUGH, *The Golden Age of Venetian Glass*, London, 1979.
TOMIĆ RADOSLAV, Gaetano Grezler u Vodnjanu i Dobroti, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 33 (1998), 132–135
TOMIĆ RADOSLAV, „Moćnik sv. Križa", „Moćnik", u: *Zagovori svetom Tripunu. Blago Kotorske biskupije*, ur. Radoslav Tomić, Zagreb, 2010., 190–191, 251., kat. jed. 2, 95
TULIĆ DAMIR, *Kamena skulptura i oltari 17. i 18. stoljeća u Porečko-pulskoj biskupiji*, doktorska disertacija, Zagreb, 2012. (u bilješkama označeno sa slovom a)
TULIĆ DAMIR, Skulptura, altaristika i liturgijska srebrnina u Pićanskoj katedrali: prilozi za Antonija Michelazzija i Gasparea Albertinija, u: *Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine*, ur. Robert Matijašić, Pazin, 2012, 241–259. (u bilješkama označeno sa slovom b)
TULIĆ DAMIR, KUDIŠ NINA, *Opatska riznica, katedrala i crkve grada Korčule*, Korčula, 2014.
TULIĆ DAMIR, „Francesco Terilli, par anđela, 1616. godina", „Paolo Callalo, kipovi svetih Franje i Bonaventure, oko 1700. godine", „Venecijanski kipar, dekorativne vaze s *puttima*, druga četvrtina 18. stoljeća", u: Predrag Marković, Ivan Matejčić, Damir Tulić, *Umjetnička baština istarske crkve/ Il patrimonio artistico della chiesa Istriana: Kiparstvo od 14. do 18. stoljeća/ Scultura dal XIV al XVIII secolo*, Pula – Pola, 2017., kat. jed. 66, 78 i 99.
ŽEPIĆ MILAN, *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb, 1991.

Summary

Mateja Jerman

COLLECTION OF SACRAL ART OF THE PARISH CHURCH OF ST BLAISE IN VODNJAN: A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE TYPOLOGY OF RELIQUARIES

The Collection of Sacral Art has been exhibited in the parish church of St Blaise in Vodnjan since 1984. Most of the works of art on display came from the collection of the Venetian painter and collector Gaetan Grezler (c. 1764–1846), who moved to Vodnjan in 1818. In addition to numerous paintings, statues and altar sculptures, Grezler had several mummified bodies of saints, and over a hundred reliquaries and various holy powers from Venetian churches.

Today, the Collection of Sacral Art exhibits eighty-seven reliquaries: glass, metal and wooden reliquaries with almost three hundred relics of various saints. In the past, authors have dealt mostly with reliquaries made of precious metals, due to their typological diversity and time of creation. However, the most numerous reliquaries in the Vodnjan collection are those made of glass from the 16th to the 19th century (on the basis of their design and use of decorative motifs). This paper is the first time they have been analysed in the context of glass production on the island of Murano, and compared with examples preserved in Venice, various museums around the world, and church treasuries on the eastern coast of the Adriatic. Typologically, the most common reliquaries are those with a cylindrical container for holy powers placed on a circular base with a decorative handle. The container with the relic is closed on the upper side with a conical lid with various decorations such as crosses, stylized flowers and bouquets of multi-coloured flowers. The handle of the reliquary is decorated with a spherical nodus or is made in the form of an elongated vase with vertical or twisted grooves and, in some examples, with several decorative rings. The most splendid examples of glass reliquaries from Vodnjan have mascarons on the nodes, such as the reliquary of St Mary of Clopas, or blue glass balls, which appear most often. The reliquary of St Leo the Bishop with a cylindrical container flanked on both sides by a type of glass crest, is quite a remarkable example. The reliquary of St Christina the Great Martyr, with remains of gilding, is also unique. The diversity of these reliquaries is also determined by the difference in size between their height and the diameter of the base. Variations are also achieved by placing a glass container with a lid made of the same material on a wooden stand. The best example is the reliquary of St Zephyrinus, Pope and Martyr. On the basis of similar examples, most glass reliquaries from Vodnjan can be dated to the 16th and 17th centuries, and reliquaries with a simplified handle without decorative elements are from the 18th and 19th centuries. On the basis of their design, all exhibited glass reliquaries from the Vodnjan collection can be attributed to the glass workshops on the

island of Murano. This makes it one of the most important collections of Venetian glass on the eastern coast of the Adriatic and beyond.

In the context of goldsmith art preserved on the eastern coast of the Adriatic, the Vodnjan collection includes several very valuable examples of reliquaries made of precious metals, and mostly covered with gilding. According to typology and stylistic characteristics, it is possible to date them between the 14th and 19th centuries. The most valuable are those with relics relating to Jesus and the Blessed Virgin Mary, which are typologically different and therefore the most interesting. If we look at the technique, they are the work of highly skilled Venetian goldsmiths. This paper provides a detailed analysis of the reliquaries and places them in the broader context of goldsmith production in Venice, using examples from its overseas possessions. The most common type of reliquary made from precious metals features a glass container mounted on a metal stand that includes a handle and base. It is typically covered with a spherical or conical lid, which is often adorned with a decorative element on top, such as a cross, a royal apple, or a figure representing the saint whose relics are held within the container. Two reliquaries from the Vodnjan collection stand out: the reliquary of St Simeon, made during the third quarter of the 16th century in an unknown Venetian goldsmith's workshop, and the reliquary of St Anthony of Padua, probably made during the same period, by one of the oldest Venetian workshops, called 'Croze'. The reliquary of St Mary of Egypt from the mid-16th century, with a glass container flanked by two angels, indicates that it was originally intended for relics associated with Jesus Christ. At the end of the 16th century and during the 17th, in the spirit of the post-Tridentine renewal, the shapes of the reliquaries were simplified, and objects with incised geometric forms, a simple apple-shaped nodus, shallowly stamped floral decorations on circular bases and lids of the reliquaries appear more often. Several Vodnjan reliquaries belong to this group: the reliquaries of St Otto the Franciscan Martyr, a set of four gilded copper reliquaries with relics of numerous saints, the reliquary of St Lawrence and the one with the remains of St Fusca of Ravenna. The last two were donated to the parish church in Vodnjan in 1732 by Ivan Zanini, and they were probably the only ones not part of Grezler's collection. A typologically distinct group includes four silver reliquaries that look like two-dimensional relief-shaped pointers placed on wooden bases, and they were made in the second half of the 18th century.

In the absence of funding from a client, reliquaries made of wood were also procured for sacred relics. They often imitated the appearance of those made of precious metals. Among the numerous examples from Vodnjan, the reliquaries of St Timothy and St Fabian the Martyr, or the reliquary of soldiers crucified on Mount Ararat, are worth highlighting. However, the collection also includes several wooden reliquaries with rocaille decorative elements made in the form of chests with a built-in glass partition at the front. They include the reliquaries of St Lucy, St Pacificus the Martyr, St Priscius the Martyr and St Justina the Martyr. The diversity of the preserved reliquaries makes the Collection of Sacral Art at the parish church of St Blaise stand out from the collections available to the public on the eastern coast of the Adriatic.

KEYWORDS: glass reliquaries, precious-metal reliquaries, wooden reliquaries, parish church of St Blaise in Vodnjan, Gaetano Grezler, Murano, Venice

Župna i hodočasnička crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju – trobrodna barokna bazilika s kupolom iznad svetišta, realizacija biskupa Jurja Branjuga

Katarina Horvat-Levaj

Katarina Horvat-Levaj
Institut za povijest umjetnosti
khorvat@ipu.hr

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper
Primljen / Received: 12. 8. 2024.

UDK: 726:272(497.5 Čučerje)"17"
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.10

SAŽETAK: Trobrodna župna crkva u Čučerju, sagrađena 1725. – 1736. zaslugom biskupa Jurja Branjuga na mjestu starije crkve, nije do sada bila uključena u antologijske preglede barokne arhitekture. Razlog tomu je činjenica da je crkva nakon oštećenja u potresima 1905./1906. bila obnovljena u pojednostavnjenom obliku. Istraživanja koja su prethodila obnovi crkve nakon recentnih potresa 2020., međutim, otkrila su važne poništene oblikovne karakteristike, tek djelomično poznate iz pisane dokumentacije. To su bazilikalna koncepcija i kupola s lanternom iznad poligonalnog svetišta, koje ne samo da su crkvi u Čučerju dale novo mjesto unutar korpusa barokne arhitekture nego su svojom iznimnošću (bazilika) i ranim vremenom nastanka (kupola) bacile novo svjetlo i na sam razvoj hrvatske sakralne arhitekture toga razdoblja.

KLJUČNE RIJEČI: Čučerje, župna crkva, barok, biskup Juraj Branjug, trobrodna bazilika, kupola iznad svetišta, obnova nakon potresa 1905./1906., obnova nakon potresa 2020.

Župna i hodočasnička crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju, drevnom posjedu Zagrebačke biskupije, podignuta je tridesetih godina 18. stoljeća zaslugom biskupa Jurja Branjuga, na mjestu još starije sakralne građevine koja se u izvorima javlja od 14. stoljeća. No unatoč važnim povijesnim okolnostima gradnje, crkva nije do sada bila uključena ni u jedan antologijski pregled hrvatske arhitekture. Razlog tomu zasigurno leži u činjenici da je uslijed smještaja uz sljemenski rasjed, u nekoliko potresa na prijelazu 19. i 20. stoljeća, crkva izgubila neka od svojih najistaknutijih arhitektonskih obilježja. Obnovljena početkom 20. stoljeća u pojednostavnjenom obliku, u nedavnim je potresima 2020. godine ponovno bila izložena jakim strukturalnim oštećenjima. Istraživanja izvršena u okviru obnove koja je uslijedila,[1] međutim, otkrila su važne poništene oblikovne karakteristike, tek djelomično poznate iz pisane dokumentacije. To su trobrodna bazilikalna koncepcija te kupola s lanternom iznad svetišta, koje ne samo da su crkvi u Čučerju dale novo mjesto unutar korpusa barokne arhitekture kontinentalnog dijela Hrvatske nego su svojom iznimnošću (bazilika) i

1 Crkva je pojedinačno zaštićeno kulturno dobro, upisano u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske pod brojem Z-0722 (Narodne novine 63/3). Obnovu crkve vodi projektni biro Foretić i sinovi, a konzervatorski elaborat izradio je Institut za povijest umjetnosti – HORVAT-LEVAJ, VIDOVIĆ, 2023. Izradi elaborata prethodilo je konzervatorsko-restauratorsko sondiranje koje su potkraj 2022. izvršili MULTI – ART d.o.o. i ART RESTAURIRANJE d.o.o. iz Zagreba, te arhitektonsko snimanje postojećeg stanja koje je početkom 2023. obavio projektni biro Foretić i sinovi. U tijeku obnove crkve, nadzor nad radovima vrši Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode – konzervatorice Jasna Ščavničar Ivković, Stela Cvetnić Radić i Sandra Peršin, a dodatna restauratorska istraživanja izvršio je Davor Bešvir. Zahvaljujem kolegicama iz Gradskog zavoda i projektantu gospodinu Filipu Foretiću što su mi omogućili uvid u strukture crkve u tijeku građevinskih radova.

1. Župna crkva Pohoda Bl. Dj. Marije u Čučerju (1725. – 1743.) (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Parish church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Čučerje (1725–1743) (P. Mofardin, 2023)

2. Župna crkva u Čučerju, ortogonalna snimka (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Parish church in Čučerje, orthophoto (P. Mofardin, 2023)

3. Župna crkva u Čučerju, pogled prema svetištu, stanje tijekom obnove nakon potresa 2020. (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Parish church in Čučerje, view towards the sanctuary, condition during reconstruction after the 2020 earthquake (P. Mofardin, 2023)

ranim vremenom nastanka (kupola) bacile novo svjetlo i na sam razvoj hrvatske sakralne arhitekture tog razdoblja.

U svom današnjem obliku župna crkva Pohoda Blažene Djevice Marije zidana je trobrodna pravilno orijentirana građevina s poligonalnim svetištem, smještena na nekadašnjem srednjovjekovnom gradištu usred naselja, između raskrižja putova na zapadnoj i potoka na istočnoj strani. (sl. 1, 2) Potreba zaštite vodom utjecala je na izbor niske kote terena u odnosu na spomenute putove, ali navedena inferiorna pozicija nadoknađena je impozantnošću volumena crkve, akcentiranog zvonikom, južno uz zapadno pročelje, dok sakristija zaprema nasuprotnu stranu broda uz svetište. Između brodova provedeno je razlikovanje na znatno viši središnji brod i niske bočne brodove, međusobno povezane s po tri polukružna luka na stupcima. (sl. 3) Unutrašnji zidovi glavnog broda i svetišta artikulirani su toskanskim pilastrima (u svetištu superponiranima), koji nose kontinuirano trodijelno gređe, a toskanski pilastri raščlanjuju i same stupce, dajući im križni presjek. Cjelokupni prostor natkrivaju ožbukani drveni bačvasti svodovi. U crkvu vodi kameni portal usred zapadnog pročelja, nadvišen velikim prozorom u osi glavnog broda. Osvjetljenje je provedeno i kroz prozore na zidovima bočnih brodova, dok su u svetištu prozori postavljeni na dva nivoa, jedan u visini donjih, a drugi gornjih pilastara. S unutrašnje strane zapadnoga pročelnog zida izvedeno je zidano pjevalište konveksno-konkavne ograde na stupcima. Prostorna organizacija (sl. 4) odražava se i na volumnom tijelu s višim i širim brodovima pod zajedničkim dvostrešnim krovom, nadalje nižim svetištem čije krovište prati oblik poligonalnog zaključka te niskom sakristijom sa zasebnim jednostrešnim krovom, kao i zvonikom natkrivenim jednostavnom lukovicom. Ulazno zabatno pročelje i poligonalno svetište artikulirani su pilastrima. (sl. 5) Prostor oko crkve, nekada groblje, okružen je zidom s arhitektonski oblikovanim ulazima.

Za razumijevanje navedene situacije, potrebno je zagledati se dublje u njezinu građevnu povijest, ponajprije u vrijeme izgradnje današnje crkve između 1725. i 1736. godine, ali i prije, u doba kada je tu poziciju zapremala manja srednjovjekovna sakralna građevina.

Geneza gradnje

STARA CRKVA (1334. – 1725.)

Postojanje župne i hodočasničke crkve u Čučerju, zabilježene u prvom popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine,[2] logično je, s obzirom na značenje naselja koje se kao posjed Zagrebačke biskupije javlja u izvorima od 13. stoljeća,[3] zadržavši taj status sve do ukidanja feudalnih

2 BUTURAC, 1984, 43–108.

3 Prvi spomen u dokumentima vezan je uz zagrebačkog biskupa Dominika i ugarsko-hrvatskog kralja Emerika, koji je naložio pregled

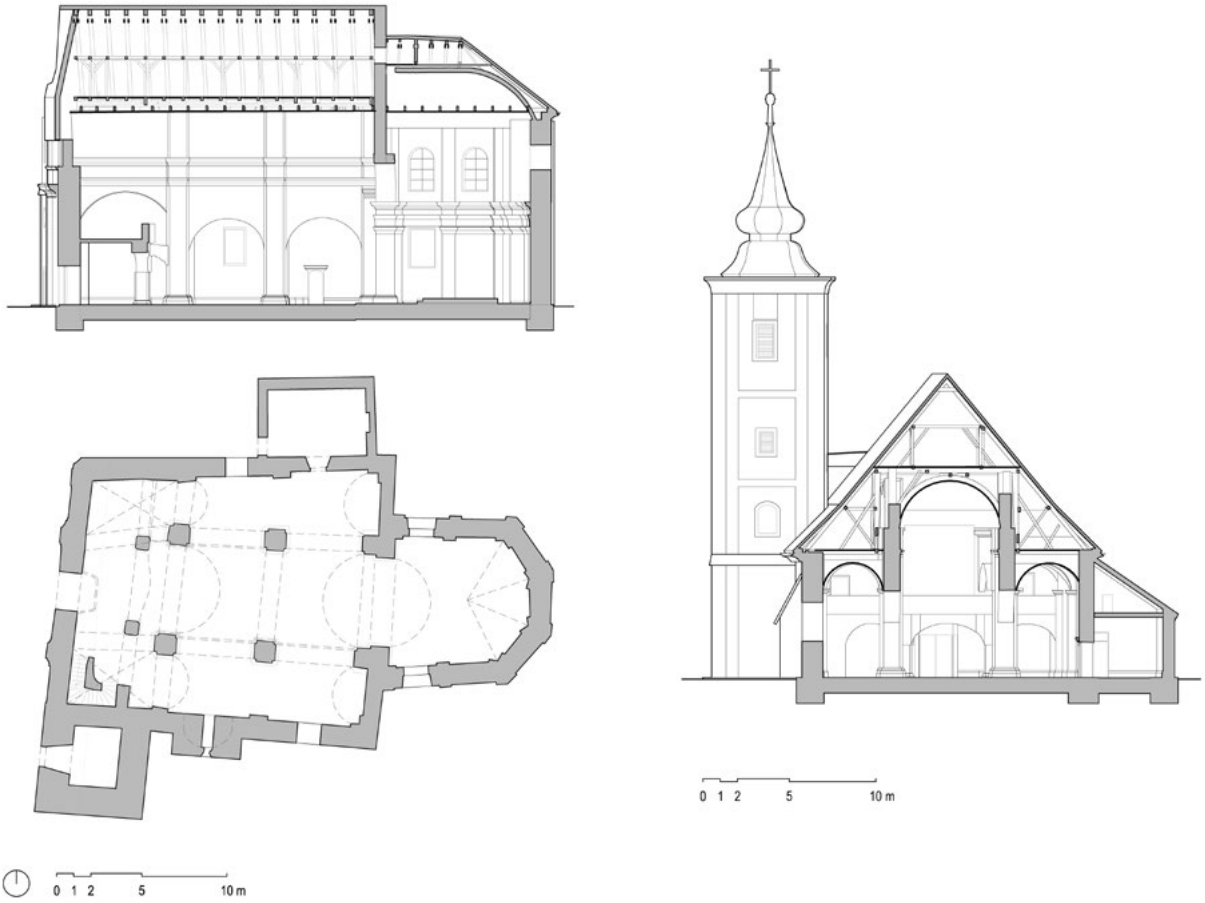

4. Župna crkva u Čučerju, tlocrt, uzdužni presjek s pogledom prema sjeveru i poprečni presjek s pogledom prema zapadu (arhitektonski nacrt: M. Kamenar, 2023.)
Parish church in Čučerje, layout, longitudinal section with a view to the north, and cross section with a view to the west (architectural plan: M. Kamenar, 2023)

odnosa 1848. godine, dok sjedište župe u kontinuitetu traje sve do danas.

Podatke o izgledu stare župne crkve na mjestu današnje možemo crpiti samo iz pisanih izvora – izravno iz kanonskih vizitacija, vođenih od 1622. godine, te posredno iz župne spomenice pisane od 1829. godine.[4] U prvoj vizitaciji koju je obavio, tada još kanonik, a ubrzo zagrebački biskup, Benedikt Vinković (biskup 1637. – 1642.),[5] zapisano je da crkva ima tri kamena oltara, ali sama građevina se ne opisuje. Tek iz kasnijih vizitacija tijekom 17. stoljeća doznajemo da je crkva bila zidana, jednobrodna s nadsvođenim svetištem i brodom natkrivenim rezbarenim oslikanim tabulatom. Uz to, tipično rješenje za seoske župne crkve tijekom duljeg razdoblja, od srednjega vijeka do baroka, vizitacije donose podatak da su svetište i brod bili oslikani, što upućuje na pretencioznije rješenje. Spominje se i drveni pročelni trijem sa zvonikom, element također uobičajen za crkve navedenog razdoblja, premda je razmjerno malo trijemova i zvonika te vrste ostalo sačuvano, a i ovaj je do vizitacije iz 1678. godine, ustupio mjesto zidanome zvoniku, podignutom usred pročelja ispred ulaza u crkvu.[6] Početkom 18. stoljeća cijela je unutrašnjost iznova obijeljena i oslikana „na stari način kako je bilo prije“, kako ističe vizitator 1710. godine,[7] a izgrađen je i oslikan kor. U vizitaciji iz 1725. godine, crkva

svih posjeda Zagrebačke biskupije. U Emerikovoj ispravi iz 1201. godine, koja donosi međe biskupskih posjeda, Čučerje se spominje odmah nakon Zagreba, kao *villa Zyseria*. DOBRONIĆ, 1951, 241–318. DOBRONIĆ, 2003, 15.

4 Nadbiskupski arhiv Zagreb (dalje: NAZ), *Kanonske vizitacije* (dalje: *Kan. viz.)*, prot. 1/I – 67/XXIII d. Arhiv Župe Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju (dalje: AŽ), *Liber memorialis parochiae Chucherjensis inchoatus anno salutis reparatae 1829. sub Ignatio Rochich, parocho Chucherjensi* (dalje: *Spomenica*). Podatci iz vizitacija i spomenice djelomično su objavljeni u: HORTENZIJE, 1908 i BARIČEVIĆ, LUKINOVIĆ, 2001. Usporediti također: PINTURIĆ, 1989. Za izradu konzervatorskog elaborata Instituta za povijest umjetnosti (bilj. 1) pregledane su sve vizitacije i spomenica, a dijelove vezane uz građevnu povijest crkve preveo je Ladislav Dobrica.

5 NAZ, *Kan. viz.*, prot. I/1, 42.

6 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 46/2, 173.

7 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 53/IX, 105.

5. Pogled na svetište (snimka: P. Mofardin, 2023.)
View of the sanctuary (P. Mofardin, 2023)

nije bila opisana.[8] To više iznenađuje iduća vizitacija iz 1736. godine, u kojoj vizitator navodi da je cijela crkva, današnja trobrodna građevina, osim pročelnog zvonika, od temelja iznova zidana.[9]

Unatoč vizitatorovu navodu novogradnje,[10] što je česta formulacija u vizitacijama koja se ne mora uvijek shvatiti doslovno, postavlja se opravdano pitanje je li starija crkva sačuvana u strukturi današnje crkve. Štoviše, Andrija Lukinović u *Kulturno-povijesnom vodiču*, izdanom u povodu 800. obljetnice prvoga spomena Čučerja,[11] iznosi logičnu pretpostavku da je središnji brod prvotna crkva, proširena u drugoj četvrtini 18. stoljeća bočnim brodovima, a u takvoj organizaciji nekadašnjoj bi crkvi moglo pripadati i poligonalno svetište današnje crkve. No podatak iz vizitacije 1669. godine da jednobrodna crkva nije proporcionalna jer je „šira nego duža" te da je svetište „dosta malo",[12] upućuje da ipak nije bilo tako. Štoviše, ni svetište, premda poligonalno, nije izvedeno iz osmerokuta, kako je to bilo uobičajeno za gotičke crkve. Također, ni restauratorskim sondiranjem nisu otkrivene reške koje bi potvrdile postojanje jasnih struktura stare crkve u zidovima današnje građevine. Zamijećena je tek općenita razlika između građe svetišta, koje je cijelo zidano od kamena lomljenca,[13] i brodova, kod kojih se uz lomljenac javlja i opeka,[14] ali te manje razlike u građi ne mogu biti uvjerljivo uporište za različitu dataciju pojedinih zona zidova crkve. Prema tome, iako nije isključeno da su neki zidovi današnje crkve djelomično temeljeni ili dozidani na zatečene zidove srušene crkve, do provedbe arheoloških sondiranja ne može se sa sigurnošću zaključiti da bi tlocrtni format starije crkve ostao sačuvan u nekoj prostornoj cjelini današnje crkve. Vratimo se stoga analizi prostornih obilježja novopodignute, odnosno današnje crkve.

GRADNJA DANAŠNJE CRKVE (1725. – 1743.)

Nova crkva (**sl. 5**) odlikovala se izrazito reprezentativnim i, mogli bismo reći, ekskluzivnim izgledom. Prema prvom opisu vizitatora Josipa Čolnića iz 1736. godine, svetište je bilo „pod kupolom" oslikanom prikazom Presvetog Trojstva, a u „tijelu crkve, prema sjeveru i jugu su lađe".[15] Tri lađe još nisu bile nadsvođene, ali su rastvorene trima ulazima na zapadnom pročelju. Tijelo crkve bilo je pod novim krovom, dok je kupola imala limeni pokrov. Zaslužni za tu novu gradnju crkve bili su patron Juraj Branjug, zagrebački biskup (1723. – 1748.) i Petar Golubić, župnik u Čučerju (1724. – 1773.).[16]

Sljedeći vizitator, Stanislav Pepelko, koji je crkvu posjetio 1743. godine,[17] upustio se i u kvalitativne procjene, što nije čudno jer je isti vizitator vrlo znalački ocjenjivao i druge sakralne građevine, uključujući najpoznatiju crkvu podignutu zaslugom biskupa Branjuga – župnu crkvu sv. Ladislava u Pokupskom, usporedivši inovativni četverolisni tip s crkvom sv. Sofije u Carigradu.[18] U Čučerju Pepelko zaključuje da bi crkva, s obzirom na to da je srednji brod znatno viši od bočnih brodova, trebala imati bazilikalno osvjetljenje (**sl. 6**): „Tijelo crkve podijeljeno je na tri lađe, od kojih se srednja proteže jednakom veličinom i završava svetištem; ostale su manje i uže te završavaju u tijelu crkve; ove lađe su i niže, tako da kad ne bi postojala pogreška na krovu, srednja lađa bi mogla biti i viša i u svoje vrijeme će imati vlastite prozore"[19]. U to su doba i brodovi crkve već bili nadsvođeni. Posebnu pozornost Pepelko posvećuje opisu svetišta i kupole s lanternom: „Svod svetišta koji je podignut po talijanskom ukusu, uzvišeniji je od srednje lađe i također nadsvođen, koji ukusno kao stožasti završava u rotondi s otvorenim *umbom*, koji opet pridržava drugu malu kupolu, osvijetljenu s četiri prozora."[20]

8 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 53/IX, 338; 49/V, 519.

9 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 54/X, 87. U spomenici iz 1829. navodi se da je crkva sagrađena 1728. godine.

10 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 54/X, 87.

11 BARIČEVIĆ, LUKINOVIĆ, 2001, 9.

12 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 45/1, 193v.

13 *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja* (bilj. 1), sonde 2, 4, 5, 7, 9, 43.

14 *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja* (bilj. 1), sonde 6, 10, 13, 14, 17, 18, 19, 28, 42. No pojedini dijelovi zidova brodova (zapadni, sjeverni, jugoistočni kut) također su zidani samo lomljencem (sonde 36, 44, 49), kao i zvonik, za koji su sonde pokazale da je u cijelosti od kamena (sonde 46, 47).

15 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 54/X, 87.

16 Više o tome u: BARIČEVIĆ, LUKINOVIĆ, 2001, 9–10.

17 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 56/XII, 1035.

18 Više o tome u: CVITANOVIĆ, 1996, 28–31.

19 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 56/XII, 1035.

20 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 56/XII, 1035.

Vizitator je pomno opisao i osvjetljenje crkve, izvedeno u svetištu sukladno bazilikalnoj koncepciji u dva nivoa, dok je glavni brod bio osvijetljen posredno, iz bočnih brodova. Uza zapadni zid iznad srednjeg ulaza, bilo je podignuto drveno pjevalište na stupovima. Za stari toranj, koji se nalazio ispred srednjih od triju vrata, vizitator kaže da treba biti na drugom mjestu, kako bi se usred ulaznog pročelja mogao otvoriti veliki prozor koji bi osvjetljavao kor i cijelu unutrašnjost. Sakristija, smještena „u sjevernoj lađi crkve", bila je nadsvođena.[21] U crkvi su i dalje bila tri oltara, od kojih je glavni iznova podignut zahvaljujući biskupu Branjugu, koji će ubrzo dati podići i propovjedaonicu obilježivši je svojim grbom.[22] (**sl. 7**) Krovovi svetišta i brodova bili su pokriveni crveno obojenom šindrom („hrastovim kockicama"), dok je kupola imala pokrov od kositrenog lima. Bila je ukrašena jabukom, zrakama, kipićem Bl. Dj. Marije i naposljetku dvostrukim pozlaćenim križem. Vizitator Pepelko najkritičniji je prema smještaju crkve, koja zbog niske kote terena izvana nalikuje, prema njegovim riječima, „više na vinski podrum nego na crkvu"[23]. Trobrodna nadsvođena crkva opisuje se i u kasnijim vizitacijama tijekom 18. stoljeća, a najiscrpnija je vizitacija iz 1799. godine koja ponovno donosi detaljni opis kupole s lanternom: „svod iznad svetišta je uzvišeniji od onoga u srednjoj lađi i završava u rotondi te pruža potporu maloj kupoli koja je osvijetljena malim prozorima".[24]

Navedeni su opisi osobito važni jer osim što datiraju pojedine zahvate, donose podatke i o onim dijelovima izvorne prostorne organizacije koji su s vremenom bili izmijenjeni. Naime, ne samo da su se kupola i svodovi srušili u potresima početkom 20. stoljeća[25] nego se iz vizitacija može naslutiti da je na samom početku gradnje došlo do promjene projekta, odnosno do odustajanja od bazilikalnog osvjetljenja. To su potvrdila i restauratorska sondiranja tijekom recentne obnove, otkrivši u gornjim zonama zidova glavnog broda male lučne prozore s kamenim okvirima[26] (**sl. 6**), koji, međutim, nikada nisu bili u funkciji.[27] Štoviše, njihova pozicija u odnosu na visinu crkve ukazuje da je planirana bazilika trebala u glavnom brodu imati strop, a ne svod.[28] Stoga, unatoč tomu što je vizitator Pepelko 1743. godine najavljivao da će glavni

6. Zazidani bazilikalni prozor vidljiv iz potkrovlja (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Bricked-up window of the basilica visible from the attic (P. Mofardin, 2023)

7. Propovjedaonica, donacija biskupa Jurja Branjuga (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Pulpit, donated by Bishop Juraj Branjug (P. Mofardin, 2023)

21 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 56/XII, 1035.

22 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 58/XIV, 10. U sjevernoj lađi („na strani evanđelja") nalazio se oltar Majke Božje Žalosne, a u južnoj („na strani poslanice") oltar koji je prenesen iz starije crkve.

23 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 56/XII, 1035.

24 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 63/XIX, 346.

25 AŽ, *Spomenica*.

26 Prozori su otkriveni najprije na vanjskim zidovima broda vidljivim u potkrovlju, a potom, nakon uklanjanja drvenog svoda, i na unutarnjim stranama zidova. Na južnom su zidu tri takva prozora približno u osi arkada, od kojih dva imaju okvire, orijentirane interijeru crkve.

27 Prema iskazu restauratora Josipa Šabana, koji je u sklopu izrade konzervatorskog elaborata (bilj. 1) pregledao potkrovlje, na vanjskim zidovima bazilikalnog dijela broda nisu pronađeni tragovi žbuke koji bi govorili o tome da su zidovi nekada bili slobodni.

28 Zahvaljujem akademiku Vladimiru Markoviću na ovoj konstataciji.

8. Pogled na bočni brod i svetište, stanje tijekom obnove nakon potresa 2020. (snimka: P. Mofardin, 2023.)
View of the side aisle and sanctuary, condition during reconstruction after the 2020 earthquake (P. Mofardin, 2023)

9. Raščlamba zida glavnog broda (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Division of the wall in the central nave (P. Mofardin, 2023)

brod dobiti „vlastite prozore", do toga očito nije došlo, a „greška u krovištu", koju je zamijetio vizitator, ostala je do danas, tj. glavni i bočni brodovi obuhvaćeni su zajedničkim dvostrešnim krovom. Tim je prozorima vjerojatno adekvatan bio gornji red prozora u svetištu, za koje se u vizitacijama navodi da su bili manji od donjih prozora[29] (za razliku od današnjeg stanja kada su prozori u svetištu međusobno formatom izjednačeni).

Od bazilikalnog osvjetljenja odustalo se, očito, već prilikom gradnje svodova u glavnom i bočnim brodovima. S obzirom na vrijeme nastanka između 1736. i 1743. godine, vjerojatno je bila riječ o križnim svodovima,[30] ali njihovi tragovi, odnosno uporišta u strukturi zidova, nisu pronađeni.[31] Svodovima je, po svemu sudeći, bila istodobna raščlamba zidova brodova toskanskim pilastrima i kontinuiranim gređem s istaknutim vijencem u glavnom brodu. (**sl. 8, 9**)

Za kupolu, pak, iz spomenutih opisa u vizitacijama, kao i za fotografije iz 1905. godine snimljene s pročelne strane crkve,[32] na kojoj se vidi samo njezin vrh, možemo biti sigurni da je imala lanternu – „malu kupolu". (**sl. 10**) Kako je pak „rotonda" kupole, koju spominju izvori, bila izgrađena na poligonalnom svetištu ostaje za dokučiti na temelju eventualnih komparativnih primjera. No prije toga postavlja se pitanje, za sada bez odgovara, zašto je za svetište s kupolom izabran poligonalni oblik, kada bi, s obzirom na kupolu, daleko prikladniji bio kvadratni ili oktogonalni tlocrt. Očekivani odgovor bio bi da je oblik svetišta uvjetovan starijim strukturama, ali za sada za to, kako je prije elaborirano, nema dokaza. Iz Pepelkova opisa, koji spominje svod svetišta koji stožasto završava u „rotondi", nije isključena ni mogućnost postojanja svojevrsnog prijelaza između poligonalno završenog svetišta i kupole (kalota iznad zaključka i pandantivi) ili je pak sama kupola pratila poligonalni oblik svetišta. Istraživanja provedena u tijeku obnove crkve nisu dala rezultate u pogledu baze kupole jer je gornji dio svetišta nakon rušenja kupole bio snižen, odnosno iznova podignut.[33]

Tako oblikovani barokni interijer bio je obijeljen, a restauratorska su sondiranja pokazala da su elementi raščlambe mogli biti marmorizirani.[34] Kupola je bila, kako je već spomenuto, oslikana.[35] Pročelja crkve u toj su

29 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 63/XIX, 346.

30 Više o baroknim svodovima u: HORVAT, 1982, 3–381.

31 U gornjim zidovima glavnog broda, izvana ojačanog lezenama (vidljivim iz potkrovlja), naziru se tragovi velikih rasteretnih lukova smještenih iznad arkada. U zidu sjevernog broda vidljive su otpiljene drvene grede koje su možda pripadale stropu prije izvedbe svoda. U južnom brodu ostali su tragovi prijašnjeg krova strmijeg nagiba.

32 Fotografije je objavljena u: *Obzor*, 23. prosinca 1905., 295. Na fotografiji se vide posljedice oštećenja u potresu 17. prosinca 1905., ali je kupola, očito, bila srušena u potresu koji je uslijedio 2. siječnja 1906. godine.

33 Nakon uklanjanja žbuke u tijeku obnove vidljivo je da je gornji dio, inače kamenog zidanog svetišta, izveden od opeke. Naknadno su, po svemu sudeći, oblikovani i pilastri u svetištu koji se razlikuju od onih u glavnom brodu, a i teško bi ih bilo oblikovno spojiti s kupolom.

34 *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja* (bilj. 1). Vapnene žbuke datirane u 18. stoljeće pronađene su gotovo u svim sondama otvorenim u brodovima i svetištu.

35 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 54/X, 87.

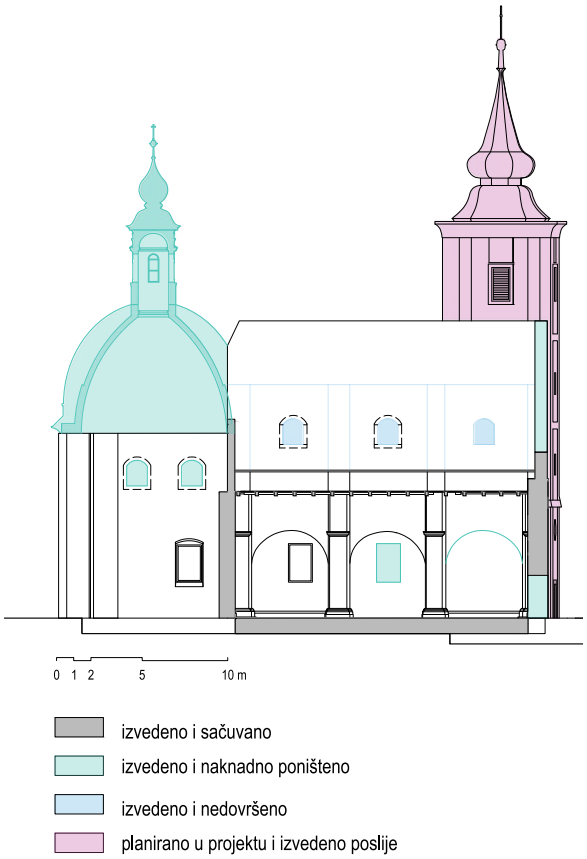

10. Župna crkva u Čučerju, rekonstrukcija izvornog stanja s pretpostavljenim izgledom kupole, uzdužni presjek s pogledom prema jugu (arhitektonski nacrt: M. Kamenar, 2023.)
Parish church in Čučerje, reconstruction of the original condition of the church with the assumed layout of the dome, longitudinal section with a view to the south (architectural plan: M. Kamenar, 2023)

11. Glavno pročelja s bočnim zvonikom prigrađenim 1780./1781. (snimka: P. Mofardin, 2023.)
The main façade with the side bell tower added in 1780/1781 (P. Mofardin, 2023)

fazi bila žute boje, s elementima arhitektonske plastike naglašenima bijelim vapnenim naličem.[36]

ZAHVATI NA PRIJELAZU 18. U 19. STOLJEĆE

Ono što je od početka gradnje trobrodne barokne crkve bilo planirano, ali nije odmah moglo biti realizirano, uređenje je zapadnog pročelja, koje je podrazumijevalo rušenje zvonika zadržanog od prethodne crkve, te gradnju novoga zvonika s južne bočne strane pročelja (sl. 11), a navedeni su zahvati bili popraćeni podizanjem zidanog pjevališta. Novi zvonik i pjevalište, čiju gradnju bilježi uklesana 1781. godina na portalu koji ih povezuje, spominju se u vizitaciji iz 1799. godine.[37] No zvonik je stajao neko vrijeme nedovršen, a stari nije odmah bio uklonjen, tako da je uređenje pročelja nastavljeno tek u 19. stoljeću, kada je 1810. godine izveden glavni portal (sl. 12), uz istodobno zatvaranje dvaju ulaza u osima boč-

12. Glavni portal iz 1810. (snimka: Paolo Mofardin, 2023.)
Main portal from 1810 (P. Mofardin, 2023)

36 *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja* (bilj. 1).
37 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 63/XIX, 346.

13. Pogled na pjevalište ugrađeno 1780./1781. (snimka: P. Mofardin, 2023.)
View of the choir built in 1780/1781 (P. Mofardin, 2023)

14. Drveni svod u svetištu izveden 1906. (snimka: P. Mofardin, 2023.)
Wooden vault in the sanctuary built in 1906 (P. Mofardin, 2023)

nih brodova.[38] Veći broj prozora naveden u vizitacijama s prijelaza 18. na 19. stoljeće upućuje da je istodobno bilo pojačano osvjetljenje crkve.[39] Svi ti zahvati pomno su opisani u župnoj spomenici koju je 1829. godine počeo voditi župnik Ignacije Ročić (župnik 1815. – 1837.).[40] Za novi zvonik piše da je sagrađen 1780. godine u vrijeme župnika Ivana Jagatića, koji je, prema Ročićevim riječima, dao crkvu „proširiti u dužinu".[41]

Spomenuta opaska o produženju crkve upućuje na mogućnost da je prilikom navedenih zahvata iznova podignuto cijelo zapadno pročelje, čime bi se mogla objasniti činjenica da restauratorskim sondiranjem nisu pronađeni tragovi bočnih portala. Ali produženje crkve nije moglo biti znatno jer je raspon najzapadnijih arkada približno jednak ostalim dvama. Lukovi uz pročelni zid, međutim, povišeni su kako bi se moglo umetnuti pjevalište. (**sl. 13**) Valovitim dinamičnim oblicima te posebno tekstilnom i vegetabilnom dekoracijom, ono nosi kasnobarokna obilježja.[42] Isti stilski izraz karakterizira i donji dio pročelja s pilastrima i razdjelnim vijencem meko povijenih linija te s kamenim portalom omeđenim pilastrima i zaključenim valovitim nadvojem, koji također krasi kasnobarokni dekorativni repertoar (lambrekeni, školjke, volute). Nasuprot tomu, zvonik, pravokutnim oblikom većine prozora te plošnim lezenama i razdjelnim vijencima, odaje već klasicistički stilski senzibilitet.

OBNOVE CRKVE NAKON POTRESA 1880. I 1905./1906. GODINE

Barokna crkva dovršena početkom 19. stoljeća, dočekala bi, vjerojatno u intaktnom obliku, i današnje vrijeme da nije bila teško oštećena u nekoliko potresa. Iako katastrofalni zagrebački potres 9. studenog 1880. godine nije izazvao veća rušenja, osim svoda u sakristiji, narušio je strukturu crkve, a izvori spominju i oštećenja na pročelju, osobito na zidnoj slici s prikazom Blažene Djevice Marije.[43] Iz spomenice doznajemo da se u obnovi, dovršenoj u roku od godine dana, odustalo od ponovne gradnje svoda u sakristiji, a crkvi je prigrađena bočna kapela za Božji grob. Na temelju stilskih obilježja, pak, toj obnovi možemo pripisati gornji dio pročelja, raščlanjen pilastrima i stiliziranom rustikom, koji se u središnjem dijelu iznad portala rastvarao trodijelnim lučnim otvorom, svojevrsnom izvedenicom iz serlijane, a bio je ukrašen i akroterijima.

38 NAZ, *Kan. viz.*, prot. 66/XXII, 245; AŽ, *Spomenica*.

39 U lađi se umjesto starijih dvaju prozora spominje njih osam. NAZ, *Kan. viz.*, prot. 66/XXII, 68.

40 AŽ, *Spomenica*.

41 Ročić kritizira novu poziciju zvonika jer je temeljen na groblju, tako da su se „zbog slabog poznavanja arhitektonskih zakona" zidovi pomaknuli, pa su morali biti učvršćeni zategama. Nalaze grobova ispod zvonika potvrdila su sondiranja tijekom recentne obnove.

42 Specifičnim dekorativnim repertoarom štukatura (lambrekeni, svitci, motiv rešetke) pjevalište crkve u Čučerju nalazi paralele i s pjevalištima nekih najistaknutijih hrvatskih kasnobaroknih crkava (hodočasnička crkva Majke Božje Jeruzalemske na Trškom Vrhu, župna crkva sv. Terezije u Požegi), nastalima u sklopu djelatnosti štajerskih radionica. Više o tome u: HORVAT-LEVAJ, 2015, 243, 287.

43 AŽ, *Spomenica*. O štetama od potresa 1880. vidjeti i: TORBAR, 2019, 45.

15. Župna crkva Presvetog Trojstva u Donjoj Stubici, trobrodna unutrašnjost dovršena 1740. – 1745. (snimka: P. Mofardin, 2024.)
Parish church of the Holy Trinity in Donja Stubica, triple-nave interior completed between 1740 and 1745 (P. Mofardin, 2024)

Sama struktura crkve izgleda da nije tada bila temeljito sanirana. Stoga je u sljedećim jačim potresima 17. prosinca 1905. i 2. siječnja 1906. godine pala kupola te svodovi u svetištu i brodovima.[44] Obnova koja je uslijedila, svela se na nužnu sanaciju, a izvorno rješenje svodova i kupole nije bilo rekonstruirano. Umjesto toga, prostor je dobio drvene bačvaste svodove, u glavnom brodu raščlanjene plitkim pojasnicama, a u svetištu iznad trostranog zaključka razvedene susvodnicama (**sl. 14**), dok su poviše pjevališta bili izvedeni drveni križni svodovi. U jednoj od obnova potkraj 19. ili početkom 20. stoljeća zidovi su ukrašeni historicističkim šablonskim oslikom, spomenutim u izvorima i potvrđenim restauratorskim sondiranjem.[45]

Valorizacije crkve

Župna crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju dvama arhitektonskim obilježjima znatno nadilazi prosječnu baroknu sakralnu arhitekturu u kontinentalnoj Hrvatskoj. To su trobrodna bazilikalna organizacija i oblikovanje kupole nad svetištem. Naime, iako kupola i svodovi brodova nisu sačuvani, i sam podatak o postojanju kupole daje župnoj crkvi u Čučerju izuzetno značenje jer je riječ o elementu koji je razmjerno rijedak na hrvatskom kontinentalnom području. Jednako je i s idejom trobrodne bazilike, koja na tom prostoru gotovo da nema paralela, a i sama trobrodnost nije česta pojava. Visokoj valorizaciji crkve svakako pridonosi kvalitetna oprema – oltari i propovjedaonica, dijelom nastala u izvornoj fazi oblikovanja zaslugom inicijatora gradnje i opremanja – biskupa Jurja Branjuga.

Počnimo stoga redom, razmatranjem dvaju temeljnih arhitektonskih oblikovnih elemenata župne crkve Pohoda Blažene Djevice Marije – trobrodne bazilike i kupole nad svetištem u kontekstu sakralne arhitekture kontinentalne Hrvatske.

TROBRODNA BAZILIKA

Iako su za područje Zagreba i njegove okolice postojala dva reprezentativna srednjovjekovna uzora trobrodnih crkava – zagrebačka katedrala i župna crkva sv. Marka na Gradecu, to rješenje nije ušlo u širu primjenu, ni u gotičkom razdoblju niti nakon njega. Uz to, navedene zagrebačke crkve nisu bile bazilike nego dvoranske građevine (*Hallenkirche*) s jednakim ili približno jednako visokim brodovima.

Dvoranski prostor karakterizira tako župnu i hodočasničku crkvu Presvetog Trojstva u Ludbregu.[46] Na mjestu starije jednobrodne gotičke crkve, u 17. stoljeću dolazi do

44 O oštećenjima crkve u potresima početkom 20. stoljeća govori i tadašnja periodika: *Obzor*, 20. i 23. prosinca 1905.

45 *Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja* (bilj. 1).

46 Više o crkvi u: HORVAT-LEVAJ, 1997, 121–138.

16. Župna crkva Sv. Marije na Dolcu u Zagrebu (1750. – 1760.), trobrodna unutrašnjost (snimka: P. Mofardin, 2014.)
Parish church of St Mary on Dolac in Zagreb (1750–1760), triple-nave interior (P. Mofardin, 2014)

17. Crkva Majke Božje Koruške u Križevcima, pogled na kupolu iz 1725. (snimka: P. Mofardin, 2014.)
Church of St Mary of Koruška in Križevci, view of the dome built in 1725 (P. Mofardin, 2014)

trobrodne novogradnje (1649. – 1680.), a potrebe poznatoga hodočasničkog svetišta, kao i konfiguracija terena (zbog koje nije bilo moguće produženje crkve), utjecale su na izbor toga rješenja, kojim je crkva dobila veću širinu od dužine. Brodove ujednačene visine dijele stupci profiliranih kapitela, a u skladu s vremenom nastanka, svod je u glavnom brodu još bio bačvast sa susvodnicama, dok bočne brodove nadvisuju križni svodovi.

Nasuprot toj projektiranoj novogradnji, trobrodnost je znatno češće posljedica sukcesivnog dodavanja brodova u duljem periodu; štoviše, na takav način nastaje i jedina poznata barokna bazilika u ovim krajevima (osim Čučerja). Riječ je o gotičkoj župnoj crkvi Presvetog Trojstva u Donjoj Stubici, koja najprije u renesansi dobiva jedan bočni brod, a zatim je u doba baroka bio dograđen i drugi brod, uz radikalno preoblikovanje svih triju brodova artikulacijom stupaca pilastrima i izvedbom križnih svodova.[47] (**sl. 15**) Prema najnovijim restauratorskim istraživanjima srednji je visoki brod imao bazilikalne prozore, no oni su zazidani te izgleda da nisu ni bili u funkciji.[48] Vizitacije taj zahvat datiraju u razdoblje između 1740. i 1745. godine, dakle poslije župne crkve u Čučerju.

Još je kasnija reprezentativna trobrodna župna crkva Sv. Marije na Dolcu u Zagrebu (**sl. 16**), oblikovana na mjestu starije cistercitske crkve, koja dvoranski korpus dobiva 1750. godine[49] inicijativom kanonika Sigismunda Sinersperga.[50] Tri križno svođena broda povezuju lukovi na stupcima naglašeni pilastrima jastučastih kapitela, koji svjedoče o kasnobaroknom vremenu, ali i o utjecajima štajerskih majstora. Osim trobrodnosti, tu župnu crkvu (posvećenu također Pohodu Blažene Djevice Marije) povezuje s istoimenom crkvom u Čučerju i kupola, sagrađena iznad svetišta 1760. godine.

Prema tomu, svojom trobrodnom bazilikalnom koncepcijom župna crkva u Čučerju osebujna je za prostor u kojem je nastala. Štoviše, i za šire srednjoeuropsko, odnosno štajersko i austrijsko područje, bazilikalne crkve, neovisno o tomu je li riječ o trobrodnim građevinama ili o jednobrodnim s bočnim kapelama, karakteristične su više za 17. nego za 18. stoljeće, kada postupno ustupaju mjesto različitim varijantama dvoranskih crkava s unutrašnjim zidnim stupcima.[51]

KUPOLA IZNAD SVETIŠTA

Najranija sakralna građevina s kupolom u baroknoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske zavjetna je pavlinska crkva Majke Božje Koruške u Križevcima (**sl. 17**), oblikovana u nekoliko faza, od kojih je ključna faza završnog podizanja svetišta 1725. godine.[52] Nadovezano na stariji brod, svetište

47 HORVAT-LEVAJ, 1995, 73–82.

48 MAJER JURIŠIĆ, VUJASINOVIĆ, PODNAR, 2022, 51.

49 O dataciji crkve vidjeti: BOTICA, 2020, 53–66.

50 Usporediti također: HORVAT, 1982, 43; HORVAT-LEVAJ, 2015, 215.

51 Više o tome u: LORENZ, 1999, 219–302.

52 HORVAT 1982, 37; CVITANOVIĆ, 1993, 183–185.

18. Crkva sv. Jeronima u Štrigovi, kupola iz 1744. oslikana freskama Ivana Krstitelja Rangera (snimka: Paolo Mofardin, 2021.)
Church of St Jerome in Štrigova, dome from 1744 with frescoes painted by Johann Baptist Ranger (P. Mofardin, 2021)

je sastavljeno od kvadratnog prostora odrezanih uglova (nepravilni oktogon), okruženog trima konhama pod kalotama, a njegov tlocrtni oblik prati kupola na tamburu. Osvjetljenje je provedeno kroz prozore probijene u zoni kupole te zasječene susvodnicama. Izvana, visoki zid tambura obuhvaća i kupolu iznad koje se diže valovita kapa s visokom lanternom. Prema tomu, krovište i lanterna ne odgovaraju kupoli, nego se kulisno dižu iznad nje.

Slično je rješenje karakteriziralo i pavlinsku crkvu sv. Jeronima u Štrigovi, čije je trolisno svetište s kupolom bilo dovršeno 1744. godine.[53] Za razliku od današnjeg stanja s kupolom obuhvaćenom visokim krovom broda, izvorno je kupola bila volumno osamostaljena,[54] ali izvana prikrivena oktogonalnim tamburom nadvišenim valovitom kapom s lanternom, koja, kao i u Križevcima, nije odgovarala konturama kupole. Sama oktogonalna kupola (**sl. 18**) bila je osvijetljena prozorima unutar susvodnica, a njezinu unutrašnju opnu kao i cijelo svetište oplemenjuju iluzionističke freske pavlinskoga slikara Ivana Krstitelja Rangera[55] koje prikrivaju i potencijalno mjesto proboja kupole prema lanterni (drugim riječima, lanterna nije osvjetljavala kupolu).

I dok trolisna svetišta navedenih pavlinskih crkava imaju paralele u suvremenoj austrijskoj, poglavito štajerskoj arhitekturi,[56] spomenuto oblikovanje poligonalnih kupola izvana skrivenih unutar tambura nalazi uzore u sjevernotalijanskoj arhitekturi 17. stoljeća, no to je tema koja je bila elaborirana na drugom mjestu.[57]

Iduća crkva s kupolom koja se gradi na ovim prostorima, isusovačka je crkva sv. Franje Ksaverskog na Ksaveru u Zagrebu (1748. – 1752.), podignuta, kao i Čučerje, inicijativom biskupa Jurja Branjuga, ali i biskupa Franje Thauzyja te kanonika Sinersperga,[58] zaslužnog za grad-

53 HORVAT, 1982, 39; CVITANOVIĆ, 1989; 122. CVITANOVIĆ, 1994, 242.

54 HORVAT LEVAJ, 2021, 336–338.

55 HORVAT, 1982, 141. Usporediti također: REPANIĆ BRAUN, 2021, 369–372.

56 Primjerice, augustinska crkva sv. Vida u Pöllauu (1701. – 1712.), pavlinska crkva *Mariatrost* u Grazu (1714. – 1735.). BRUCHER, 1983, 296–297.

57 HORVAT LEVAJ ,2021, 348–349. Jedan od komparativnih primjera znači *Santuario di Nostra Signora di Loreto* u Tresiviju (1646.). Usporediti također: LANGÉ, PACCIAROTTI, 1994, 92. Ponekad, na tom području i klasične kupole bivaju, iz praktičnih razloga održavanja, naknadno prikrivene izvana povišenim tamburima i kapama, poput, primjerice, crkve *Santa Maria del Monte Cappuccini* (1584.) Ascania Vitozzija u Torinu ili obližnjeg *Santuario Valinotto* (1738.) Bernarda Vittonea.

58 HORVAT, 1982, 43; CVITANOVIĆ, 1994, 244–245. Usporediti također: HORVAT-LEVAJ, 2015, 256–262.

19. Crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu (1748. – 1752.), kupola iznad svetišta (snimka: P. Mofardin, 2021.)
Church of St Francis Xavier in Zagreb (1748–1752), dome above the sanctuary (P. Mofardin, 2021)

20. Crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, pogled na kupolu (snimka: P. Mofardin, 2021.)
Church of St Francis Xavier in Zagreb, view of the dome (P. Mofardin, 2021)

nju već spomenute crkve na Dolcu. U skladu s takvim naručiteljima inovativan je i njezin kasnobarokni izgled s konveksno-konkavnim pročeljem i centraliziranim dvotravejnim brodom s kupolastim svodovima (češkim kapama) te kvadratičnim svetištem sa stiješnjenim zaključkom (tzv. dvodijelno svetište). No ono što crkvi daje glavno obilježje, visoka je kupola kružne osnove poviše svetišta, postavljena na pandantive i osvijetljena kroz lanternu, čiji unutarnju oblik prati i njezina vanjština. (**sl. 19, 20 i 21**) Jednaki tip svetišta i kupole bit će ubrzo ponovljen u Sv. Mariji na Dolcu, dovršenoj 1760. godine. Obje zagrebačke crkve u novijoj su literaturi povezane sa štajerskim arhitektom Josephom Hueberom (1715. – 1787.),[59] a kao dodatni razlog takve atribucije navodi se usporedba s Hueberovom crkvom sv. Mohora i Fortunata (1752. – 1760.) u Gornjem Gradu u Sloveniji, također obilježenom kupolom.

Tip klasičnih kupola na pandantivima osvijetljenih kroz lanterne, javlja se u srednjoeuropskoj sakralnoj arhitekturu tijekom dužeg razdoblja,[60] a naravno i šire. No kada je riječ o komparativnim primjerima 18. stoljeća, valja istaknuti da se crkve sv. Franje Ksaverskog i Sv. Marije izdvajaju nekim specifičnostima. Ponajprije, za razliku od većine srodnih crkava u regiji, pa tako i one Hueberove u slovenskom Gornjem Gradu, zagrebačke crkve nemaju tambur s prozorima. Ujedno, u većini navedenih austrijskih (i slovenskih) crkava kupole su smještene iznad križišta, odnosno ispred samog svetišta, a ne iznad njega (kao u Zagrebu). Te osebujnosti dviju zagrebačkih realizacija, osim svojevrsne redukcije, mogu se tumačiti i kasnobaroknim senzibilitetom, jer su odsustvom tambura s prozorima kupole neposrednije povezane s prostorima crkava, a ujedno naglašavaju na dinamičan način upravo dominantne dijelove baroknih interijera. U svakom slučaju, riječ je o spretnoj prilagodbi motiva kupole crkvama manjeg formata.

Prototipski, takav spoj svetišta i kupole s lanternom bez tambura, međutim, ne nastaje na našim prostorima, kako se donedavno smatralo, u Zagrebu nego u Čučerju. Naime, bez obzira na to što ne znamo precizno kako je srušena kupola crkve u Čučerju izgledala, to je na određeni način prva kupola u ovim krajevima smještena ponad samog svetišta (kod prethodno spomenutih pavlinskih crkava u Križevcima i Štrigovi, s obzirom na trolisni oblik svetišta, kupole zapravo zapremaju poziciju križišta).[61] Ujedno, opis iz vizitacija koji spominje „rotondu“ (samu kupolu) bez prozora i „malu kupolu“ (lanternu) s prozorima, jasno govori da nije bila riječ o kupoli s prozorima poviše tambura, kao u ranijim pavlinskim primjerima, nego o kupoli osvijetljenoj kroz lanternu, bez obzira na to

59 BOTICA, 2020, 53–66.

60 Augustinska crkva sv. Vida u Pöllauu (1701.–1712.), pavlinska crkva *Mariatrost* u Grazu (1714.–1735.), benediktinska crkva u Melku (oko 1701.). BRUCHER, 1983, 296–297; LORENZ, 1999, 267–269.

61 O renesansnom podrijetlu takvog tipa svetišta vidjeti: MARKOVIĆ, 2003, 606.

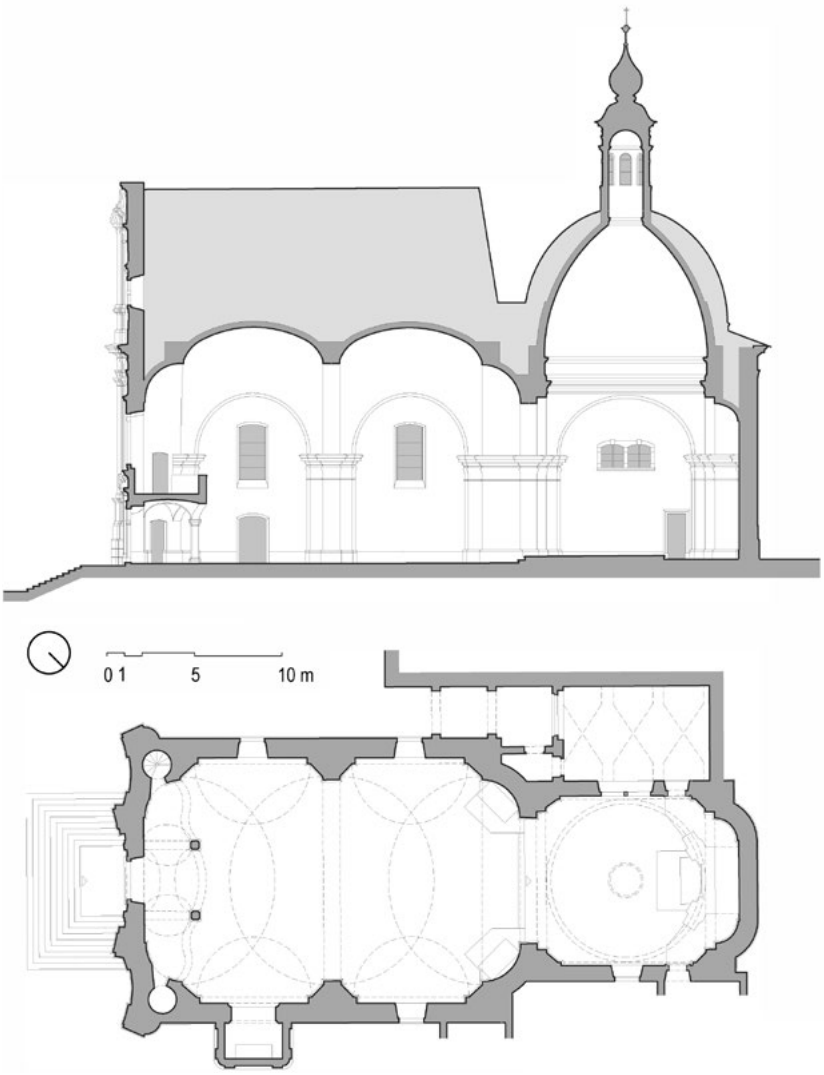

21. Crkva sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu, uzdužni presjek s pogledom prema sjeveru (arhitektonski nacrt: I. Valjato-Vrus, 2014.)
Church of St Francis Xavier in Zagreb, longitudinal section with a view to the north (architectural plan: I. Valjato-Vrus, 2014)

što je i kupola u Čučerju mogla imati, poput dviju pavlinskih crkava, poligonalni oblik usklađen s tlocrtom svetišta.

Takvu prostornu organizaciju crkva u Čučerju, bez sumnje, duguje svom patronu, zagrebačkom biskupu Jurju Branjugu, i inače poznatom meceni umjetnosti, inicijatoru sakralnih gradnji te organizatoru značajne kiparske radionice u biskupskom dvoru u Zagrebu.[62]

Ako se pitamo koji su razlozi da je za crkvu u Čučerju biskup odabrao razmjerno rijedak arhitektonski tip, možemo pretpostaviti da je trobrodni oblik, kao i u Ludbregu, bio povezan s potrebama župne i hodočasničke crkve za većim prostorom, dok ideja bazilike znači pozivanje na monumentalne uzore na širem srednjoeuropskom području. Oblikovanje kupole moglo je, pak, biti povezano s marijanskim svetištem.[63]

Zaključak

Župna i hodočasnička crkva Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju, otkrićem poništenih arhitektonskih elemenata, pojavljuje se u kontekstu barokne sakralne arhitekture kontinentalne Hrvatske u sasvim novom svjetlu. Njezina kupola s lanternom nastaje dvadeset godina prije kupole crkve na Ksaveru te oko trideset godina prije kupole crkve na Dolcu,[64] a njezin trobrodni korpus

62 BRANJUG, Juraj. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 29.7.2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/branjug-juraj>

63 O povezanosti kupola s marijanskim svetištima vidjeti: BOTICA, 2020, 58, prema SCHÜTZ, 2000, 94.

64 U tom kontekstu treba spomenuti i kupolu u trolisnom Draškovićevom mauzoleju (1731.) u Križančiji kraj Velikog Bukovca te kupolu župne crkve sv. Barbare u Bedekovčini (1776. – 1778.). Kupola mauzoleja podignuta je poviše lađe kružne osnove, a kupola u Bedekovčini slijedi model zagrebačkih crkava.

neuobičajenoga bazilikalnog presjeka oblikovan je deset do petnaest godina prije slično koncipirane trobrodne župne crkve u Donjoj Stubici, te dvadesetak godina prije trobrodne dvoranske crkve na Dolcu. Štoviše, s obzirom na podatke o naručitelju, s velikom sigurnošću možemo zaključiti da je inovativni spoje kupole i svetišta realiziran u Čučerju, biskup s novim arhitektom (moguće predloženim Hueberom) dalje razradio na Ksaveru, da bi taj model bio potom ponovljen i na Dolcu. Činjenica da obilježja crkve u Čučerju nisu bila prije (pre)poznata te da nisu ušla u stručnu literaturu, utjecat će tako i na drukčije tumačenje navedenih crkava.

Tko su bili projektant i graditelj te osebujne crkve ostaje, međutim, zasad nepoznato. U svakom slučaju, u skladu s vremenom nastanka, u usporedbi sa spomenutim, nešto kasnijim crkvama u Zagrebu, obilježenima kasnim barokom (dvodijelno svetište, jastučasti kapiteli, odlomci gređa), arhitektonski oblici crkve u Čučerju (poligonalno svetište, pilastri jednostavnih kapitela, kontinuirano gređe) još nemaju kasnobarokni oblik, te upućuju na raniju generaciju arhitekata od onih koju su realizirali crkve na Ksaveru i Dolcu. U tom kontekstu, ipak ne možemo ne zamijetiti da izvedba crkve u Čučerju nije bila na razini arhitektonske ideje. O tome govore ne samo određene nepravilnosti u tlocrtu, vjerojatno izazvane konfiguracijom terena i možda ostatcima starije crkve, nego, ponajviše, odustajanje od zahtjevnoga bazilikalnog tipa još tijekom gradnje.

I na kraju, postavlja se pitanje kako rezultate istraživanja primijeniti u obnovi crkve nakon potresa 2020. godine. S obzirom na to da su svi tragovi kupole i svodova poništeni u obnovi početkom 20. stoljeća, za njihovu rekonstrukciju nedostaju elementi. Stoga se valja odlučiti za konzerviranje zatečenog stanja uz tek manje restauratorske radove pojedinih zona. Ipak, navedene nove spoznaje, povećavaju dignitet višestruko važne crkve na drevnom posjedu Zagrebačke biskupije. ■

Izvori

Arhiva Župe Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju
Spomenica – Liber memorialis parochiae Chucherjensis inchoatus anno salutis reparatae 1829. sub Ignatio Rochich, parocho Chucherjensi
Nadbiskupski arhiv Zagreb
Kanonske vizitacije, protokol 1/I, 2/II, 3/III, 45/I, 46/II, 47/III a, 48/IV, 49/V, 51/VII, 52/VIII, 53/IX, 54/X, 56/XII, 57/XIII, 58/XIV, 59/XV, 60/XVI, 62/XVIII, 63/XIX, 65/XXI a, 66/XXII, 67/XXIII, 67/XXIII d

Literatura

BARIČEVIĆ DORIS, LUKINOVIĆ ANDRIJA, *Župna crkva Pohoda Marijina u Čučerju. Kulturno-povijesni vodič povodom 800. obljetnice*, Glas koncila, Zagreb, 2001.
BOTICA DUBRAVKA, Naručiteljska djelatnost Jurja Branjuga, „biskupa graditelja“: gradnja i opremanje župne crkve sv. Ladislava u Pokupskom kao odraz kulturnih i političkih ideja kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća u Zagrebu potaknutih Vitezovićem, *Croatica Christiana Periodica*, 63 (2009.), 87–108
BOTICA DUBRAVKA, Župna crkva sv. Marije na Dolcu i župna crkva sv. Franje Ksaverskog. Novi prijedlozi za istraživanje korpusa sakralne arhitekture 18. stoljeća u Zagrebu i okolici, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 44/2 (2020.), 53–66
BRUCHER GÜNTER, *Barockarchitektur in Österreich*, Köln, 1983.
BUTURAC JOSIP, Popis župa Zagrebačke biskupije iz 1334. i 1501. godine, *Starine*, 59 (1984.), 43–108
CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Arhitektura pavlinskog reda u baroknom razdoblju, u: *Kultura pavlina u Hrvatskoj: 1244.–1786. Slikarstvo, kiparstvo, arhitektura, umjetnički obrt, književnost, glazba, prosvjeta, ljekarstvo, gospodarstvo*, katalog izložbe, (ur.) Đurđica Cvitanović, Vladimir Maleković, Jadranka Petričević, Zagreb, 1989., 111–125
CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Crkva Majke Božje Koruške, u: *Križevci – grad i okolica*, Umjetnička topografija Hrvatske, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb, 1993., 183–185
CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Sakralna arhitektura baroknog i klasicističkog razdoblja, u: *Sveti trag, devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094.–1994.*, katalog izložbe, Muzej Mimara, (ur.) Tugomir Lukšić, Ivanka Reberski, Zagreb, 1994., 233–270
CVITANOVIĆ ĐURĐICA, Župna crkva sv. Ladislava u Pokupskom, u: *Pokupsko 1991–1996*, Velika Gorica, 1996., 28–31
DOBRONIĆ LELJA, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201., *Rad JAZU*, 283 (1951.), 241–318
DOBRONIĆ LELJA, *Stari „vijenac“ sela oko Zagreba*, Zagreb, 2003.
HORTENZIJE (NIKOLA PAVIĆ), *Majka Božja Čučerska. Prilog hrvatskoj crkvenoj povjesnici*, Zagreb, 1908.
HORVAT ANĐELA, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: HORVAT ANĐELA, MATEJČIĆ RADMILA, PRIJATELJ KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 3–381
HORVAT-LEVAJ KATARINA, Župna crkva Presvetog Trojstva u Donjoj Stubici, u: *Peristil*, 38 (1995.), 73–82
HORVAT-LEVAJ KATARINA, *Sakralna arhitektura*, u: *Ludbreg – Ludbreška Podravina*. Umjetnička topografija Hrvatske, (ur.) Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski, Zagreb, 1997., 121–138
HORVAT-LEVAJ KATARINA, *Barokna arhitektura. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2015.

HORVAT-LEVAJ KATARINA, Crkva svetog Jeronima u Štrigovi. Prilog istraživanju crkava s trolisnim svetištem i kupolom, u: *Sveti Jeronim kroz vjekove. Kult i spomenici*, (ur.) Emilio Marin, Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2021., 325–354
LANGÉ SANTINO, PACCIAROTTI GIUSEPPE, *Barocco Alpino. Arte e architettura religiosa dei Seicento: spazio e figurativitá*, Milano, 1994.
LORENZ HELLMUT, Architektur, u: *Barock, Geschichte der bildenden Kunst in Österreich*, sv. 4, (ur.) Hellmut Lorenz, Prestel, München – London – New York, 1999., 219–302
MARKOVIĆ VLADIMIR, Arhitektura u Hrvatskoj, u: *Barok i prosvjetiteljstvo, kultura, znanost, umjetnost*, Hrvatska i Europa, sv. 3, (ur.) Ivan Golub, Zagreb, 2003., 599–616
PINTURIĆ JOSIP, *Župa Pohoda Blažene Djevice Marije*, Čučerje, 1989.
REPANIĆ BRAUN MIRJANA, Sveti Jeronim u baroknom slikarstvu i štuko dekoraciji sjeverozapadne Hrvatske, u: *Sveti Jeronim kroz vjekove. Kult i spomenici*, (ur.) Emilio Marin, Katarina Horvat-Levaj, Zagreb, 2021., 359–392
SCHÜTZ BERNHARD, *Die kirchliche Barockarchitektur in Bayern und Oberschwaben 1580–1780*, München, 2000.
TORBAR JOSIP, *Izvješće o zagrebačkom potresu 9. studenog 1880.*, elektroničko izdanje izvornika objavljenog 1882. godine, Knjižnice grada Zagreba, Zagreb, 2019.

Elaborati

Elaborat konzervatorsko-restauratorskih radova sondiranja pročelja i unutrašnjosti crkve Pohoda Blažene Djevice Marije u Čučerju, MULTI-ART d.o.o., Zagreb, prosinac 2022.
HORVAT-LEVAJ KATARINA, VIDOVIĆ IVA, *Župna crkva Pohoda Bl. Dj. Marije u Čučerju. Povijest gradnje, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica*, konzervatorski elaborat, voditeljica dr. sc. Katarina Horvat-Levaj, suradnici: Maja Kamenar, mag. ing. arch., Paolo Mofardin, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, ožujak 2023.
MAJER JURIŠIĆ KRASANKA, VUJASINOVIĆ MARTINA, PODNAR HRVOJE, *Crkva Presvetog Trojstva u Donjoj Stubici*, konzervatorski elaborat, INTRADOS PROJEKT d.o.o., Zagreb, ožujak 2022.

Mrežna izdanja

BRANJUG, Juraj. *Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024. Pristupljeno 29. 7. 2024. <https://hbl.lzmk.hr/clanak/branjug-juraj>

Summary

Katarina Horvat-Levaj

PARISH AND PILGRIMAGE CHURCH OF THE VISITATION OF THE BLESSED VIRGIN MARY IN ČUČERJE: A TRIPLE-NAVE BAROQUE BASILICA WITH A DOME ABOVE THE SANCTUARY, BUILT BY BISHOP JURAJ BRANJUG

The parish and pilgrimage church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Čučerje was built in the 1730's by Juraj Branjug, the bishop of Zagreb, on the site of a church mentioned in written sources in the 14th century. Despite the important historical circumstances of its construction, it has not been included in any review of Baroque architecture in Croatia. The reason for this surely lies in the fact that the church was damaged during the 1905/1906 earthquakes and lost some of its most prominent architectural features. Renovated at the beginning of the 20th century in a simplified form, it again suffered severe structural damage during the 2020 earthquake. Research carried out as part of the renovation, however, revealed important abandoned design features only partially known from written documents. Among them are clerestory windows and the dome, with a lantern, above the sanctuary.

In its present form, the church is a triple-nave building with a polygonal sanctuary with a wooden barrel vault. The side aisles are separated from the central nave by arcades on wall columns divided by Tuscan columns; and, despite the great difference in height between the side aisles and the nave, it does not have clerestory windows. The descriptions in canonical visitations tell us that the church had a vault and that there was a dome with a lantern above the sanctuary, but the clerestory windows were abandoned during construction (the central nave and side aisles being covered by one roof) due to a "fault in the roof". Probes opened during restoration revealed bricked-up clerestory windows that were never in use.

Because of these characteristics, the parish church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Čučerje significantly exceeds the average architecture of Baroque churches in continental Croatia. Although the dome and the original vaults have not been preserved, the mere fact that the dome existed gives the parish church in Čučerje an exceptional significance, because it is a rare occurrence

in Croatia. The same can be said for the triple-nave basilica layout, which has almost no parallels in the area, and the triple nave itself is relatively rare.

Although there were two medieval examples of triple-nave churches in Zagreb and the surrounding area – the cathedral, and the parish church of St Mark – the layout was not widely used. In addition, the above-mentioned Zagreb churches were not basilicas, but hall churches (*Hallenkirche*). Therefore, even the few triple-nave Baroque churches in the area had naves of equal height. The basilica layout appears only in the Gothic parish church of the Holy Trinity in Donja Stubica (expanded by adding side aisles between 1740 and 1745, therefore after the church in Čučerje had been completed).

If we take into account Baroque churches with a dome above the sanctuary, the church in Čučerje was preceded only by the Pauline votive church of Our Lady of Sorrows of Koruška, in Križevci. Its dome (1725) follows the square floor plan of the sanctuary with cut-off corners (irregular octagon), and lighting is provided through windows above the drum. Outside, the high wall of the drum includes the dome, with a curved cupola with a tall lantern. A similar dome (1744) can also be found on the Pauline church of St Jerome, in Štrigova. The domes that were later built in Zagreb on the Jesuit church of St Francis Xavier (1748–1752) and the parish church of St Mary on Dolac (1760) belong to the classic type of round domes without a drum with a lantern and constructed on pendentives. (In recent sources, both Zagreb churches are associated with the Styrian architect Joseph Hueber.)

Therefore, the aforementioned chronological position of the dome on the church in Čučerje gives it a possible prototypical role, and the descriptions from the visitations suggest that it had a dome without windows illuminated through a lantern, a solution similar to Zagreb churches with identical placement of the dome above the sanctuary. Considering the information about the patron, we can conclude with great certainty that the innovative combination of the dome and the sanctuary was designed in Čučerje, and Bishop Juraj Branjug improved it on the church of St Francis Xavier in Zagreb, so that it could be used again on the church of St Mary in Zagreb. The features of the above-mentioned group of three churches differ to some extent from related churches with domes in the wider region, which are characterized by a tambour with windows, and above the crossing, not the sanctuary. In addition to the well-known patron, the question of who was the designer and builder of the peculiar church in Čučerje remains unknown, but it is obvious that the execution was not at the level of the architectural idea.

And, finally, the question arises as to how to apply the results of the research on the reconstruction of the church after the 2020 earthquake. Given that all traces of the dome and vault were destroyed at the beginning of the 20th century, elements needed for their reconstruction are missing. It is therefore necessary to conserve the present state with only minor restoration of individual zones. Nevertheless, the aforementioned new findings increase the dignity of this important church on the old property of the Zagreb Diocese.

KEYWORDS: Čučerje, parish church, Baroque, Bishop Juraj Branjug, triple-nave basilica, dome above the sanctuary, reconstruction after the 1905/1906 earthquake, reconstruction after the 2020 earthquake

Keramičke lule iz Priručne zbirke Issa Arheološkog muzeja u Splitu

Ivo Ćevid

Ivo Ćevid
cevidivo@gmail.com

Stručni rad / Professional paper
Primljen / Received: 22. 4. 2024.

UDK: 904:688.93-033.6"17/18":[069:904(497.5 Split)
DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.11

SAŽETAK: Ovaj rad obrađuje keramičke lule koje se čuvaju u Priručnoj zbirci Issa Arheološkog muzeja u Splitu. Lule su u Muzej dospjele donacijama ili kao slučajni nalazi, dok je samo jedna lula pronađena u sklopu terenskog pregleda. Lule potječu s otoka Visa, a pripadaju trima osnovnim tipovima: talijanskom, turskom i austrijsko-mađarskom. Lule se datiraju od polovice 18. stoljeća do kraja 19. stoljeća.

KLJUČNE RIJEČI: keramičke lule, Vis, talijanski tip, turski tip, austrijsko-mađarski tip, novi vijek

Od trinaest lula obuhvaćenih ovim radom za samo pet lula poznato je mjesto nalaza. Za četiri lule imamo donekle siguran kontekst nalaza, a jedna od njih pronađena je terenskim pregledom. Ostali su primjerci u Muzej došli kao donacija gospođe Anke Markulin. Sve lule potječu s otoka Visa. Lule su većinom fragmentarno sačuvane, no tipološkom klasifikacijom te s pomoću analogija, fragmenti nam omogućuju bolje poznavanje proizvodnje, distribucije i uporabe ovih predmeta svakodnevice na istočnoj jadranskoj obali u osvit modernoga doba. Iako se ovom tematikom posljednjih godina bavi sve više arheologa, još nedostaje objava lula s nekih područja koje bi nadopunile poznavanje topografije glinenih lula. Jedno od takvih područja su i dalmatinski otoci.

Duhan u Europu dospijeva 1558. godine posredstvom Francisca Fernandeza, izaslanika španjolskog kralja Filipa II.[1] Prve europske glinene lule počinju se proizvoditi u Engleskoj u 16. st., a do početka 17. st. lule se proizvode i u Nizozemskoj te u Osmanskom Carstvu.[2] Kretanjem vojnika tijekom Tridesetogodišnjeg rata dolazi do širenja duhana u ostale dijelove Europe.[3] Običaj pušenja lule održao se u Europi do 20. st. kada ih istiskuje pojava cigareta. Svi primjerci koji se obrađuju u ovom članku, pripadaju lulama mediteranskog, odnosno istočnog oblika. U sjevernoj Italiji postojalo je više većih središta proizvodnje lula, a mi ćemo se referirati samo na dva tipa pronađena na otoku Visu. Prve iz ove skupine su lule tipa Chioggia koje su se proizvodile u kalupima u istoimenom gradiću nedaleko od Venecije. Ribari s Chioggie proširili su uporabu lula iz svog grada uzduž istočne jadranske obale.[4] Drugi tip lula iz sjeverne Italije su takozvane *pipe dei pignattari* ili lule izrađene na lončarskom kolu koje se

1 ROBINSON, 1985, 149–150.

2 ROBINSON, 1985, 150; BEKIĆ, 1999-2000, 251.

3 BEKIĆ, 1999, 251.

4 BEKIĆ, 2017, 141.

nazivaju i lulama iz padskih radionica. Izrađivane su na područjima Roviga i Padove.[5] Od 17. st. i u Osmanskom Carstvu ustalila se proizvodnja lula mediteranskog oblika.[6] Treći tip lula zastupljenih u ovom radu, lule su austrijsko-mađarske proizvodnje. Ove kvalitetne lule masovne proizvodnje izrađivane su u kalupima te su bile omiljene na prostoru središnje i južne Europe.[7] Kako je novovjekovna arheologija često nepravedno marginalizirana i nepriznata u hrvatskoj znanosti, izostalo je više opširnih objava materijala. Zapažen je rad Luke Bekića koji je objavio pionirski članak „Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske" u Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu 1999. – 2000. Bekić je obradio lule s brojnih lokaliteta, među njima primjerke iz samostana sv. Nikole u Zadru te iz Veštra na koje se poziva u nastavku ovoga rada.[8] Lulama u Dalmaciji bavili su se još neki autori. Treba istaknuti Karlu Gusar koja je u više članaka obradila primjerke s različitih lokaliteta i muzejskih zbirki te Jerka Stipkovića i Nevena Letu.[9] Ovom su se problematikom bavile i Branka Milošević i Nikolina Topić koje su obradile lule s nekoliko lokaliteta u Dubrovniku.[10] Lule iz zbirki dubrovačkih muzeja objavila je Liljana Kovačić.[11] Lulama u kontinentalnoj Hrvatskoj bavilo se nekoliko autora, a posebno je bitan za ovaj rad članak Jere Drpića.[12] U susjednoj je Srbiji ova problematika ozbiljnije shvaćena te je Divna Gačić 2011. godine obradila lule iz svih muzejskih zbirki u Srbiji i time stvorila prostor za temeljitije bavljenje ovom temom.[13]

Lule iz sjeverne Italije

Lule označene kao T. 1: kat. 1 i 2 pripadaju drugom periodu lula tipa Chioggia, odnosno proizvodile su se između 1750. i 1850. godine. Ovaj period karakterizira žuta ili narančasta boja gline te pojava ljudskih likova na lulama.[14] Obje lule imaju ljudske likove na čašicama. Primjerak T. 1: kat 1 pronađen je u moru u uvali Stonca nedaleko od grada Visa gdje se nalazila teretna luka. Na ovoj je luli prikazan lik muškarca s brkovima i kapom, dok se na luli T. 1: kat. 2 lik samo nazire jer je bio načinjen plitkim reljefom. Izgleda da lik prikazuje bradatog muškarca. Lula T. 1: kat. 2 slučajni je nalaz iz vrta palače Radošević u samom centru Visa.[15] Lule tipa Chioggia s ljudskim likovima rijetka su pojava na istočnoj jadranskoj obali. Najbliže analogije ovim dvjema lulama nalazimo kod dvije lule s ljudskim likovima iz Rovinja, iako one imaju drugačije prikaze ljudskih likova.[16]

Tipu lula izrađenih na lončarskom kolu pripadaju primjerci T. 1: kat. 3 i 4. Nažalost, ovom tipu lula nije razrađena tipologija pa se ne mogu pobliže datirati. Bližu analogiju crnoglaziranom primjerku T. 1: kat. 3 pronalazimo kod lule pronađene u moru u luci Veštar kod Rovinja te Luka Bekić za ovaj primjerak iz Veštra smatra da je novije datacije.[17] Lula T. 1: kat. 4 pronađena je u površinskom sloju mulja na rivi u Kutu. Bliže analogije nalazimo također kod lula iz Veštra.[18] Navedeni primjerak vjerojatno je starije datacije sudeći po maloj čašici koja je karakteristična za starije primjerke.[19]

Lule turskog tipa

Tri lule potječu iz turskih radionica, odnosno iz radionica s prostora Osmanskog Carstva. Veliki problem su nedokumentirane radionice što otežava pobližu dataciju. Za lulu T. 2: kat. 5 nije pronađena bliža analogija, no lula svojom formom i ukrasima podsjeća na primjerke koji su se proizvodili u Grčkoj i u okolici Sofije tijekom 18. stoljeća. Karakterizira ih dvodijelna, duboka čašica, jednostavni ukrasi ili, češće, izostanak istih te crvena boja i poliranje vanjske strane lule.[20] Lule ovakvih formi, ali s bogatim ukrasima pojavljuju se u Srbiji tijekom 19. st.[21] Primjercima T. 2: kat. 6 i 7 analogni su ulomci iz 19. st. pronađeni na lokalitetu Kula Gornji ugao u Dubrovniku.[22] Istovjetne ukrase nalazimo i na lulama iz 19. st. koje su nađene u Srbiji.[23] Ulomku T. 2: kat. 7 najbližu analogiju predstavlja primjerak iz fundusa Dubrovačkih muzeja.[24] Primjerak T. 2: kat. 8 ima sačuvanu čašicu ukrašenu tzv. *schnurkeramik* ukrasom, a datira se u 18. ili 19. stoljeće.[25]

Lule austrijsko-mađarskog tipa

Najviše viših lula potječe iz austrijsko-mađarskih radionica. Lule proizvođača Leopolda Gossa bile su jako kvalitetne te su čest nalaz na lokalitetima središnje i juž-

5 BOSCOLO, 2000, 45; BEKIĆ, 2017, 141.

6 BEKIĆ, 1999, 253.

7 BEKIĆ, 1999, 252.

8 usp. BEKIĆ, 1999; BEKIĆ, 2016; BEKIĆ, 2017.

9 GUSAR 2008, GUSAR 2008A, GUSAR 2009, LETE 2002; LETE 2005; STIPKOVIĆ 2003.

10 usp. MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2011; MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2012; MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2012A.

11 KOVAČIĆ 2011.

12 usp. DRPIĆ, 2019.

13 usp. GAČIĆ, 2011.

14 BEKIĆ, 2016, 101.

15 Lulu je pronašao i u Priručnu zbirku donio student arheologije i povijesti Vinko Udiljak, koji je lulu pronašao prilikom vrtlarskih radova.

16 BEKIĆ, 1999-2000, 263. (Tabla 3; 1,4)

17 BEKIĆ, 2016, 100. (Katalog 816)

18 BEKIĆ, 2016, 100. (Katalog 173, 295)

19 BEKIĆ, 2016, 99.

20 ROBINSON, 1985, 164.

21 GAČIĆ, 2011, 91, kat. 60, 62a.

22 MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2011, 318–319, kat. 56–59; MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2012A, 20, Fig 11.

23 GAČIĆ, 2011, 96, kat 74.

24 KOVAČIĆ, 2020, 3.

25 Lulu je prepoznala i definirala kolegica Divna Gačić, muzejska savjetnica Muzeja grada Novog Sada, kojoj ovoj prilikom zahvaljujem.

ne Europe, no njegova radionica još nije ubicirana.[26] Na Visu je pronađena lula s pečatom ove radionice T. 3: kat. 9, a slični primjerci s pečatom iste radionice pronađeni su u arheološkim istraživanjima lokaliteta Gornji ugao u Dubrovniku te datirani u 18. ili početak 19. st.[27] Lule istog proizvođača pronađene su i na lokalitetima sv. Marija od Kaštela i Posat od Ploča te ispod Mosta od Pila u Dubrovniku[28] te u Varaždinu[29], Vodnjanu[30] i Sinju.[31] Lula T. 3: kat. 10 na tuljcu ima pečat s natpisom LORENZ / WINKLER. Lorenz Winkler imao je radionicu kvalitetnih lula negdje u Željeznoj županiji na zapadu Mađarske. Pripadao je jednoj od brojnih židovskih obitelji koja se na prostoru Austrije i Mađarske bavila proizvodnjom i prodajom lula. Radionica je djelovala jako kratko, samo tijekom prve polovine 19. st., stoga su lule Lorenza Winklera iznimno rijetke.[32] Na prostoru Republike Hrvatske pronađen je (i publiciran) još samo jedan primjerak s ovakvim pečatom, i to pri istraživanju samostana, odnosno kasnije vojarne sv. Nikole u Zadru.[33] U Bosni i Hercegovini te u Srbiji nije pronađena nijedna lula s ovim pečatom, dok su u Mađarskoj, prema podacima Zoltana Nagya iz 2001., pronađene samo dvije ovakve lule.[34] Lula je pronađena nedaleko od Velog Sela prilikom terenskog pregleda u sklopu studentskog projekta. Ostale lule austrijsko-mađarskog tipa ne mogu se pobliže odrediti zbog fragmentiranosti primjeraka, no greben u obliku lista ili školjke kao na T. 3: kat. 11 i 12 čest je na lulama ovog tipa koje se datiraju u 18. i 19. st.[35] Ulomak T 3: kat. 13 sigurno je proizvod austrijsko-mađarskih radionica u 18. i 19. st., sudeći po rubu tuljka, načinu izrade te vrsti gline, no ne možemo je pobliže definirati.

Zaključak

Mali uzorak obrađenih lula ne otvara mogućnost donošenja opširnih zaključaka. Ovim se radom prvi se put objavljuju neke glinene lule s otoka Visa. Ujedno, pruža se skromni uvid u repertoar i porijeklo nalaza. Ne iznenađuje raznovrsna provenijencija nalaza ako se uzme u obzir pomorski značaj otoka. Među obrađenim primjercima ističu se nalazi Chioggia lula s ljudskim licima te nalaz lule s pečatom LORENZ / WINKLER. Ovi su primjerci svojevrsni raritet na istočnoj jadranskoj obali. U drugim objavama koje se bave lulama u Dalmaciji nalazimo sličan repertoar i sličnu zastupljenost tipova. Jedina je razlika to što na Visu zasad nema nalaza zelovskog tipa lula. Razlog tomu mogla bi biti veća pristupačnost uvoznih lula putem pomorskih putova. Lule se dobrim dijelom šire zahvaljujući vojnicima i mornarima koji su veliki konzumenti duhana, zato bi se moglo očekivati još primjeraka različitih tipova u budućnosti. Budućim nalazima i objavama zasigurno ćemo dobiti odgovore na brojna pitanja koja ovi mali predmeti svakodnevice otvaraju.

Zahvala

Ovom prilikom zahvaljujem mr. sc. Borisu Čargu, kustosu priručne zbirke Issa na ustupljenom materijalu. Također zahvaljujem prijatelju i kolegi Vinku Udiljaku na pomoći pri fotografiranju nalaza. ■

26 BEKIĆ, 1999, 252.

27 MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2011, 307–310, sl. 18–28.

28 MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2012, 262–263, T. 2–2,2a; TOPIĆ, MILOŠEVIĆ, 2018, 16, 37, T.V/5.

29 DRPIĆ, 2019, 16.

30 ZEJNILHODŽIĆ, 2013, 182.

31 BEKIĆ, 1999, 264.

32 NAGY, 2001, 72.

33 BEKIĆ, 2017, 139.

34 NAGY, 2001, 74; Zoltan Nagy proveo je istraživanje na velikom uzorku od 3 238 lula s prostora Mađarske, no podatak valja uzeti s malim oprezom zbog starosti objave.

35 MILOŠEVIĆ, TOPIĆ, 2011, 305–310, sl. 12, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 29, 30; usp. DRPIĆ, 2019, 32, T. III/14.

Tabla 1, kat. 1 – 4; lule iz sjeverne Italije
Table 1, cat. 1–4; pipes from northern Italy

kat. 1

kat. 2

kat. 3

kat. 4

Tabla 2, kat. 5 – 8; lule turskog tipa
Table 2, cat. 5–8; Turkish pipes

kat. 5

kat. 6

kat. 7

kat. 8

Tabla 3, kat. 9 – 13; lule austrijsko-mađarskog tipa
Table 3, cat. 9–13; Austro-Hungarian pipes

kat. 9

kat. 10

kat. 11

kat. 12

kat. 13

Katalog

U. P. Č. - unutrašnji promjer čašice
U. P. T. - unutrašnji promjer tuljca
(N. S.) V. - (najveća sačuvana) visina
(S.) D. - (sačuvana) dužina
Kat. - kataloška jedinica

Kat. 1
Dimenzije: U. P. Č. = 1,4 cm; U. P. T. = 0,4 cm; (N. S.) V. = 5,2 cm; (S.) D. = 4,1 cm
Opis: Cjelovito sačuvana lula oker boje. Na čašici lule nalazi se prikazan ljudski lik s brkovima i kapom. Kapa je ukrašena cik-cak linijama. Na dnu čašice su tri vezne rupe.
Nalazište: uvala Stonca
Tip: talijanski – Chioggia, drugi period
Datacija: 1750. – 1850.

Kat. 2
Dimenzije: U. P. Č. = 1,5 cm; U. P. T. = 0,6 cm; (N. S.) V. = 6,4 cm; (S.) D. = 4,7 cm
Opis: Djelomično sačuvana smeđa lula, naziru se obrisi bradatog ljudskog lica. Ljudski lik izveden je plitkim reljefom koji se sada jedva razabire. Na grebenu se nalazi peta. Kraj tuljca ukrašen je pravilnim plitkim linijama. Na dnu čašice su tri vezne rupe.
Nalazište: Vrt palače Radošević
Tip: talijanski – Chioggia, drugi period
Datacija: 1750. – 1850.

Kat. 3
Dimenzije: U. P. T. = 0,4 cm; (N. S.) V. = 3,8 cm; (S.) D. = 4,5 cm
Opis: Lula od crvene gline premazana crnom glazurom. Izrađena je na lončarskom kolu. Nedostaje druga polovica čašice zbog čega nije moguće izmjeriti unutarnji promjer čašice. Na dnu čašice su tri vezne rupe.
Nalazište: Nepoznato
Tip: talijanski – padske radionice
Datacija: 19. st.

Kat. 4
Dimenzije: U. P. Č. = 1,8 cm; U. P. T. = 0,7 cm; (N. S.) V. = 4,7 cm; (S.) D. = 4,9 cm
Opis: Lula od smeđe gline izrađena na lončarskom kolu. Čašica je bikonična i mala, a greben je ravan. Na dnu čašice su tri vezne rupe.
Nalazište: Kut
Tip: talijanski – padske radionice
Datacija: 18. st.

Kat. 5
Dimenzije: U. P. Č. = 2,3 cm; U. P. T. = 1,7 cm; (N. S.) V. = 4,3 cm; (S.) D. = 6,8 cm
Opis: Cjelovita lula narančaste boje. Tuljac ima presjek šesterokuta. Kraj tuljca ukrašen urezanim pravilnim linijama. Čašica u obliku tulipana. Na dnu čašice jedna vezna rupica. Greben naznačen utisnutom V-linijom. Na dnu čašice je jedna vezna rupa.
Nalazište: grad Vis
Tip: turski
Datacija: 18. ili 19. st. (s težištem na 18. st.)

Kat. 6
Dimenzije: (N. S.) V. = 2 cm; (S.) D. = 4,8 cm
Opis: Lula oker boje. Nedostaje tuljac i čašica. Greben naznačen V-linijom. Dno čašice urezanim linijama podijeljeno je u polja koja su ukrašena motivom palmete. Na dnu čašice je jedna vezna rupa.
Nalazište: nepoznato
Tip: turski
Datacija: 19. st

Kat. 7
Dimenzije: U. P. T. = 1,2 cm; (N. S.) V. = 2,8 cm; (S.) D. = 4,8 cm
Opis: Lula smeđe boje, nema sačuvanu čašicu. Kraj tuljca ukrašen plitkim urezanim linijama. Nedostaje čašica. Dno čašice podijeljeno je u polja plitko urezanim linijama. Polja su ukrašena motivom palmete. Iznad motiva palmete pojavljuju se vegetabilni motivi. Na dnu čašice je jedna vezna rupa.
Nalazište:
Tip: turski
Datacija: 19. st

Kat. 8
Dimenzije: U. P. Č. = 1,5 cm; (N. S.) V. = 3,3 cm; (S.) D. = 2,6 cm
Opis: Lula tamno smeđe boje. Nedostaje vrh čašice i tuljac. Čašica je ukrašena s dvije trake ispunjene kosim paralelnim urezanim linijama. Trake su razdijeljene urezanim linijama. Na dnu čašice je jedna vezna rupica.
Nalazište: Gradina u Visu
Tip: turski
Datacija: 18. – 19. st.

Kat. 9
Dimenzije: U. P. T. = 0,9 cm; (N. S.) V. = 1,7 cm; (S.) D. = 4,7 cm
Opis: Lula napravljena od narančaste gline, ima sivi presjek. Nedostaje joj čašica, ali je sačuvan greben osmerokutne čašice. Na tuljcu se nalaze dva pečata: ovalni s natpisom LEOPOLD / GROSS i drugi, kružni s prikazom sidra. Rub vrha tuljca ukrašen urezanim kosim paralelnim linijama. Na dnu čašice je jedna vezna rupa.
Nalazište: nepoznato
Tip: austrijsko-mađarski
Datacija: 18. ili početak 19. st.

Kat. 10
Dimenzije: U. P. T. = 1,4 cm; (N. S.) V. = 1,7 cm; (S.) D. = 5,3 cm
Opis: Lula napravljena od narančaste gline, ima sivi presjek. Nedostaje joj čašica. Na tuljcu se nalazi pečat s natpisom LORENZ / WINKLER. Obruč tuljca je neukrašen, a rub vrha tuljca ukrašen kosim linijama. Na dnu čašice je jedna vezna rupa.
Nalazište: Velo Selo
Tip: austrijsko-mađarski
Datacija: prva polovina 19. st.

Kat. 11
Dimenzije (N. S.) V. = 3 cm; (S.) D. = 2,6 cm
Opis: Lula napravljena u kalupu od fine gline crvenonarančaste boje, ima presjek iste boje. Nedostaje tuljac i čašica. Greben je u obliku lista ili školjke. Sačuvan dio dna osmerokutne čašice. Ima jednu veznu rupicu.
Nalazište: nepoznato
Tip: austrijsko-mađarski
Datacija:18. ili 19. st.

Kat. 12
Dimenzije: U; (N. S.) V. = 3,8 cm; (S.) D. = 3,4 cm
Opis: Lula napravljena u kalupu od gline crvenonarančaste boje, ima sivi presjek. Nedostaje tuljac i veliki dio čašice. Greben je u obliku lista ili školjke. Sačuvan dio dna osmerokutne čašice. Ima jednu veznu rupicu.
Nalazište: nepoznato
Tip: austrijsko-mađarski
Datacija: 18. ili 19. st.

Kat. 13
Dimenzije: U. P. T. = 0,8 cm; (N. S.) V. = 2 cm;
Opis: Vrh tuljca s obručem ukrašenim gustim kosim linijama. Rub vrha tuljca ukrašen plitko urezanim linijama.
Nalazište: nepoznato
Tip: austrijsko-mađarski
Datacija: 18. ili 19. st.

Literatura

BEKIĆ LUKA, Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu,* XXXII–XXXIII, (1999.), 249–279

BEKIĆ LUKA, Clay pipes from the waters of Veštar Harbour near Rovinj in Croatia, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 9 (2016.), 99–109

BEKIĆ LUKA, Duhanske lule iz nekadašnje vojarne sv. Nikole u Zadru, u: *Sveti Nikola u Zadru. Arheološko iskopavanje u samostanskom sklopu sv. Nikola u Zadru 2014.-2016. 1. dio*, ur. L. Bekić, Zadar 2017, 137–149

BOSCOLO,GIORGIO, *La pipa chioggiotta e altre pipe interracotta*, Venecija, 2000.

COOPER WOOD ROBINSON REBECCA, Tobacco Pipes of Corinth and of the Athenian Agora, *Hesperia,* 54/2 (1985.), 149–203

DRPIĆ JERE, Glinene lule iz fundusa Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 29 (2018.), 9–41

GAČIĆ DIVNA, *Lule iz muzejskih zbirki Srbije – The pipes from museum collections of Serbia*, (izvorni naslov: Луле из музејских збирки Србије), Novi Sad, 2011.

GUSAR KARLA, Arheološki nalazi keramičkih lula za duhan iz zbirke Narodnog muzeja u Zadru, *Prilozi instituta za arheologiju,* 25 (2008.), 135–154

GUSAR KARLA, Keramičke lule iz podmorja otoka Šolte, *Histria Antiqua,* 16 (2008.) 271–280

GUSAR KARLA, Podmorski nalazi keramičkih lula iz Splita i Dubrovnika, *Jurišićev zbornik*, ur. L. Bekić, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2009., 213–222

KOVAČIĆ LILJANA, *Lule iz zbirka dubrovačkih muzeja / Pipes from the collections of the Dubrovnik museums*, Dubrovački muzeji-Arheološki muzej, Dubrovnik, 2011.

LETE NEVEN, Nalaz glinenih lula u podmorju Splita (Rt Sustipan), Ronilac 2, Glasilo hrvatskog ronilačkog saveza (2002.), 113–121
LETE NEVEN, Glinene lule s nalazišta kod rta Sustipana u Splitu, Split, 2005.
MILOŠEVIĆ BRANKA, TOPIĆ NIKOLINA, Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta III*, 38 (2011.), 297–328
MILOŠEVIĆ BRANKA, TOPIĆ NIKOLINA, Nalazi keramičkih lula s lokaliteta Sv. Marija od Kaštela i Posat od Ploča u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta III*, 39 (2012.), 257–271
MILOŠEVIĆ BRANKA, TOPIĆ NIKOLINA, Turkish clay pipes from archaeological excavations in Dubrovnik, *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, 5 (2012.), 15–25
NAGY ZOLTAN, Transdanubian Pipe Manufacturers Associated with Selmecbanya, u: *The History of the Hungarian Pipemaker's Craft. Hungarian History through the Pipemaker's Art*, Budapest (2001.), 45–55
STIPKOVIĆ JERKO, Keramičke lule iz uvale Gradina, *Luško libro: godišnjak društva „Vela Luka"*, 11 (2003.), 29–36
TOPIĆ NIKOLINA, MILOŠEVIĆ BRANKA, Arheološko istraživanje ispod mosta od Pila u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 56/1 (2018.), 1–42
ZEJLINHODŽIĆ ELVIN, Lule iz Novovjekovne zbirke Arheološkog muzeja Istre, *Histria archaeologica*, 43 (2012.), 163–191

Elektronički izvori

KOVAČIĆ, LILJANA, Predstavljamo lule iz fundusa Dubrovačkih muzeja, https://www.dumus.hr/files/file/novosti/LULE-IZ-FUNDUSA-DUBROVACKIH-MUZEJA.pdf (10. 4. 2024.)

Summary

Ivo Ćevid

CLAY TOBACCO PIPES IN THE ISSA COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

This paper examines thirteen clay pipes belonging to the Issa Collection of the Archaeological Museum in Split. The location of discovery is known for only five pipes. The location of discovery of four pipes is somewhat certain, and one of them was found during a field survey. The other pipes were donated to the Museum by Mrs Anka Markulin. All the pipes were found on the island of Vis. The pipes are eastern Mediterranean, of Italian, Turkish and Austro-Hungarian origin. Two pipes belong to the second period of Chioggia pipes, each with a depiction of a human figure. Two pipes were made on potter's wheels and come from workshops in Padua. Four examples come from workshops in the Ottoman Empire and date from the 18th or 19th century. The majority of pipes are from Austro-Hungarian workshops. The pipes with the LEOPOLD / GROSS and LORENZ / WINKLER stamps stand out. Lorenz Winkler had a workshop of quality pipes somewhere in the Vas County in western Hungary, and his pipes are extremely rare, since the workshop was active for a very short time, only in the first half of the 19th century. Only one other copy with this stamp has been found (and published) in the territory of the Republic of Croatia. The type of one pipe could not be determined. All the pipes were made in the 18th and 19th centuries.

KEYWORDS: clay pipes, Vis, Italian pipe, Turkish pipe, Austro-Hungarian pipe, early modern period

Osvrt

Sedamdeset godina institucionalizirane restauratorske prakse u Splitu

DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.12

Aida Grga

Potreba za organiziranom brigom za spomenike u Dalmaciji rezultirala je osnivanjem Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju sa sjedištem u Splitu, 1945. godine. Pod ravnateljstvom Cvite Fiskovića, devet godina kasnije, u okviru Konzervatorskog zavoda osnovana je prva institucionalizirana i organizirana restauratorska radionica u Splitu, koja je djelovala do 1997. godine, kada Vlada Republike Hrvatske osniva Hrvatski restauratorski zavod sa sjedištem u Zagrebu te mu pripaja splitsku radionicu. Godine 2002. Restauratorski odjel Split konačno useljava u novoizgrađeni, tehnološki opremljen radni prostor u Porinovoj ulici, a kasnije, zbog većeg obujma i složenosti radova, i prostor nekadašnje Vojarne na Dračevcu.

Danas u Restauratorskom odjelu Split djeluju radionice za konzerviranje-restauriranje slika na različitim nosiocima, drvene polikromirane skulpture, kamene plastike, zidnog slikarstva, mozaika i štukatura. U Odjelu je trajno zaposleno 25 stručnih djelatnika koji izazovne konzervatorsko-restauratorske poslove obavljaju uz podršku povjesničara umjetnosti i kolega iz Prirodoslovnog laboratorija Hrvatskog restauratorskog zavoda u Zagrebu te u suradnji s drugim znanstvenim institucijama i partnerima u Hrvatskoj i inozemstvu. Djelatnost splitske radionice naslanja se na izuzetno vrijednu, dugotrajnu praksu i bogato iskustvo restauratora majstora iz prvih generacija restauratorske prakse u Dalmaciji, čije se naslijeđe, znanja i vještine dograđuju u skladu sa suvremenim načelima i metodologijama konzervatorsko-restauratorske struke. Suradnje s domaćim i inozemnim stručnjacima te stalno ulaganje u usavršavanje djelatnika nezaobilazni su dio stručnog i kvalitetnog razvoja Odjela. Programima rada obuhvaćena su kulturna dobra iz različitih razdoblja, od antike do 20. stoljeća, kojima se pristupa individualno, istražujući njihova tehnološka svojstva te stilske i povijesne vrijednosti, a na temelju rezultata istraživanja i u suradnji s konzervatorima Ministarstva kulture i medija RH te brojim drugim stručnjacima implementiraju se specifična tehnološka rješenja s ciljem njihove materijalne zaštite i očuvanja njihovih vrijednosti. Stotine su umjetnina, osobito s područja priobalja i otoka, u prostorima splitske radionice i pod rukama vještih konzervatora-restauratora, pregledane, dokumentirane, istražene te konzervirane i restaurirane.

1. Cvito Fisković u radnom ambijentu (Arhiv MKM, Arhiv Cvita Fiskovića)

2. Slika „Sveta konverzacija“ Nikole Božidarevića iz Dominikanskog samostana u Dubrovniku (snimka: D. Domančić, 1966.)

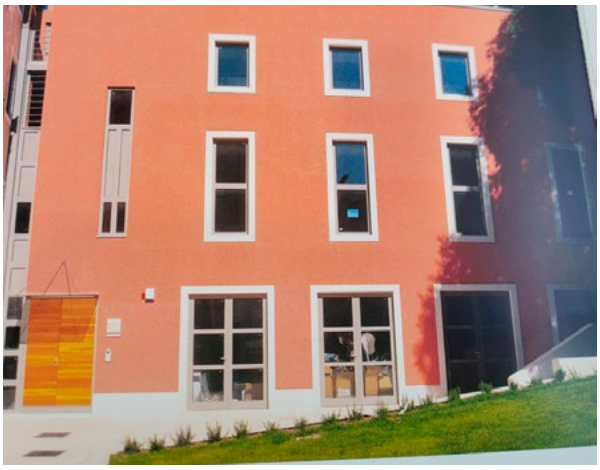

3. Zgrada Restauratorskog odjela Split Hrvatskog restauratorskog zavoda (snimka: Ž. Bačić, 2003.)

4. Konzervatorsko-restauratorski radovi na srednjovjekovnoj ikoni „Gospa od Žnjana“ iz riznice splitske katedrale sv. Dujma, Žana Matulić Bilač (snimka: L. Pervan Čizmić, 2017.)

Restauratorski odjel Split, također, ima važnu ulogu u edukaciji novih generacija konzervatora-restauratora. Kroz trajnu suradnju s Umjetničkom akademijom u Splitu i drugim obrazovnim ustanovama, Odjel pruža studentima mogućnost stjecanja praktičnih znanja na konkretnim projektima, čime osigurava kontinuitet stručnosti i kvalitete u konzervatorsko-restauratorskoj djelatnosti. Edukacija, istraživanje i dokumentiranje neupitno moraju biti ključne komponente svakog restauratorskog djelovanja, a splitska radionica nastavlja biti mjesto gdje se teorija i praksa susreću s ciljem očuvanja kulturne baštine.

Povodom ove obljetnice, važno je prisjetiti se i zahvaliti svim pojedincima koji su tijekom desetljeća pridonijeli razvoju splitske restauratorske radionice. Njihova predanost, stručnost i ljubav prema umjetnosti omogućili su da se brojna umjetnička djela sačuvaju za buduće generacije, a splitska radionica ostaje temeljna institucija za očuvanje kulturne baštine Dalmacije i njezine okolice.

Obljetnica je prigoda ne samo za slavlje nego i za promišljanje o budućnosti. Splitskoj radionici predstoje novi izazovi, ali i nove prilike. Samo uz kontinuirano ulaganje u znanje, tehnologiju i suradnju, splitski će restauratori, i u narednim desetljećima, nastaviti raditi s entuzijazmom i profesionalnošću, predano čuvajući bogatu kulturnu baštinu koja nas sve obvezuje. ■

5. Konzervatorsko-restauratorski radovi na skulpturi „sv. Marije Magdalene“ 17. stoljeće, s oltara Sv. Križa iz crkve sv. Marka u Makarskoj, Bernard Ščević (snimka: B. Carev, 2024.)

6. Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici „Bogorodica s Djetetom i sv. Nikolom“ 17. stoljeće iz crkve sv. Petra u Trogiru, Jelena Zagora (snimka: B. Carev, 2024.)

7. Djelatnici Odjela za kamenu plastiku, zidne slike i mozaik (arhiva HRZ-a, 2019.)

8. Djelatnici Odsjeka za kamenu plastiku (arhiva HRZ-a, 2019.)

9. Radionica Odsjeka za kamenu plastiku na Dračevcu, Split. Proba montaže ciborija iz katedrale sv. Marka u Korčuli (snimka: J. Kliska, 2019.)

10. Trogir, katedrala sv. Lovre, konsolidacijski radovi na kamenoj plastici u kapeli Orsini (snimka: P. Gamulin, 2021.)

11. Solin (Salona), konsolidacija antičkog mozaika (snimka: P. Gamulin, 2024.)

12. Solin (Salona), konzervatorsko-restauratorski radovi na antičkom mozaiku (snimka: P. Gamulin, 2024.)

Osvrt

DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.13

Trideset godina Restauratorskog odjela Ludbreg Hrvatskog restauratorskog zavoda

Venija Bobnjarić-Vučković, Janja Ferić Balenović, Iskra Karniš Vidovič, Blanda Matica, Ferdinand Meder, Boris Mostarčić, Anđelko Pedišić

O razvoju i djelatnosti Restauratorskog odjela Ludbreg

Restauratorski centar Ludbreg (danas Restauratorski odjel Ludbreg) osnovan je 1994. godine s ciljem spašavanja i privremenog smještaja evakuiranih kulturnih dobara iz ratom zahvaćenih područja Hrvatske. Smješten je u glavnu zgradu dvorca Batthyány, koja je u tu svrhu obnovljena te uređena kao središnja čuvaonica za pokretna kulturna dobra, s restauratorskim radionicama Hrvatskog restauratorskog zavoda.

Godine 1991. tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture u sklopu Ministarstva prosvjete, kulture i športa, okuplja konzervatore, restauratore, muzejske i druge stručnjake u provođenju evakuacije kulturnih dobara iz ratom ugroženih područja na sigurne lokacije. Na području kontinentalne Hrvatske organizirano je 15 tajnih čuvaonica za umjetnine, a upravo je dvorac u Ludbregu svojim kapacitetom od 3500 m² i relativnom očuvanošću (s obzirom na to da nije bio korišten) pružao osnovne uvjete za pohranu evakuiranih umjetnina. Godine 1992. Grad Ludbreg ustupa dvorac Batthyány tadašnjem Ministarstvu prosvjete, kulture i športa na korištenje bez naknade za potrebe zaštite kulturne baštine[1]. Uz to, ažurno se šalju informacije o stradanju hrvatske kulturne baštine na niz domaćih i inozemnih adresa s pozivom za pomoć. Sagledavanjem potreba i mogućnosti na terenu, iste godine u pomoć dolaze predstavnici Bavarskoga zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika (Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege) i već sljedeće godine doniraju restauratorsku opremu i stručnu literaturu te novčana sredstva za pomoć pri osnivanju restauratorske radionice[2]. Projekt Restauratorskog centra Ludbreg postaje važna tema stalne Hrvatsko-bavarske komisije i Hrvatsko-bavarskog društva. Financijska pomoć stiže od bavarske Vlade, Hypo – Zaklade za kulturu, Bavarskoga državnog ureda i nadbiskupskih ordinarijata München – Freising i Bamberg. S hrvatske strane projekt je vodio Zavod za zaštitu spomenika kulture Ministarstva prosvjete, kulture i športa, a potom Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine na čelu s ravnateljem Ferdinandom Mederom, uz financijsku potporu istog

1 Ministrica prosvjete, kulture i športa bila je dr. sc. Vesna Girardi Jurkić, a gradonačelnik mr. sc. Franjo Kuharić.

2 Najvažniju ulogu imali su dr. sc. Michael Petzet, glavni konzervator Bavarskog zavoda za zaštitu spomenika, i restaurator Erwin Emmerling, s kojim će i kasnije biti nastavljena intenzivna suradnja u kreiranju programa Restauratorskog odjela Ludbreg (studentske prakse, stručni skupovi i radionice te projekti).

1. Dvorac Batthyany (snimka: M. Vađunec, 2019.)

2. Radovi na skulpturama iz Cernika uz mentorstvo prof. dr. Erasmusa Weddigena (arhiva HRZ-a, 1995.)

3. Konzultacije s prof. Erwinom Emmerlingom iz Bavarskoga zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika (arhiva HRZ-a, 2000.)

4. Radionica za drvenu polikromiranu skulpturu i stolarija (arhiva HRZ-a, 2013.)

5. Čuvaonica umjetnina (snimka: V. Bobnjarić-Vučković, 2024.)

6. Međunarodni seminar i radionica „Povijesne tehnike starih majstora 1“ (arhiva HRZ-a, 2001.)

7. Tečaj „Restauriranje i konzerviranje papira 2“ (arhiva HRZ-a, 2001.)

8. Međunarodni stručni skup „Žbuke na pročeljima“ (arhiva HRZ-a, 2002)

9. „Međunarodni seminar o povijesnim tehnikama mramorizacije i mogućnostima njezina restauriranja“ (arhiva HRZ-a, 2007.)

Ministarstva. Restauratorski radovi na obnovi dvorca Batthyány i formiranje Restauratorskog centra povjereni su Restauratorskom zavodu Hrvatske. Kao rezultat uspješne suradnje hrvatskih i bavarskih stručnjaka, 15. travnja 1994. godine na prvom katu i u dijelu prizemlja dvorca otvorena je restauratorska radionica za polikromiranu drvenu skulpturu i slike na drvenom i tkanom nosiocu, s knjižnicom, drvorezbarskom i stolarskom radionicom, čuvaonicama i ostalim pratećim sadržajima. U radionici su uz domaće radili i strani konzervatori-restauratori, njihovi suradnici i studenti te stručnjaci čija je djelatnost bila vezana uz konzervatorsku i restauratorsku djelatnost. Opravdanost projekta obilježena je 1997. godine dodjelom namjenskog kredita Hrvatskom restauratorskom zavodu za cjelovitu obnovu dvorca Batthyány te za dodatno opremanje Restauratorskog centra. Potpisan je ugovor s Bayerische Landesbank i Bayerische Landesanstalt für Aufbaufinanzierung, uz odgovarajuće odluke o jamstvu Vlade Republike Hrvatske. Centar u Ludbregu iste godine ulazi u sastav Hrvatskog restauratorskog zavoda koji umrežava restauratorske odjele u Zagrebu, Dubrovniku, Splitu, Šibeniku, Zadru, Rijeci, Vodnjanu – Juršićima i Osijeku te djeluje uz financijsku potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Restauratorski centar Ludbreg svečano je otvoren 4. svibnja 2000. godine. Intenzivirano je konzerviranje i restauriranje u ratu oštećenih umjetnina pohranjenih u prostorijama dvorca, a potom i drugih spomenika hrvatske kulturne baštine. U Centru su se održavali i brojni programi stručnog usavršavanja za konzervatore i konzervatore-restauratore (konferencije, seminari i radionice) te programi međunarodne suradnje, s ciljem unaprijeđivanja konzervatorske i konzervatorsko-restauratorske djelatnosti.

Uz radionice za restauriranje štafelajnog slikarstva i polikromirane drvene skulpture, osnovan je 2003. godine i Odsjek za tekstil, a 2009. godine i Tekstiloteka – specijalizirana zbirka u kojoj se čuva i obrađuje ugrožena povijesna tekstilna građa. Kroz glavnu čuvaonicu umjetnina u proteklih 30 godina prošlo je tisuće predmeta i umjetnina s više od 130 lokaliteta iz cijele Hrvatske. U čuvaonici su od 1992. godine bile smještene umjetnine evakuirane u vrijeme ratne opasnosti, no kako su se oltari nakon obnove vraćali u isto tako obnovljene matične objekte, njihovo mjesto su sve više zauzimali objekti kojima je bio

10. Pripremni sastanak za organizaciju Europsko-mediteranskog kongresa o očuvanju i promidžbi drevnih mozaika (arhiva HRZ-a, 2008.)

potreban hitan smještaj zbog provođenja građevinskih ili restauratorskih radova u crkvama ili dvorcima. Povećavao se i broj objekata s područja sjeverozapadne Hrvatske na kojima su zbog velike ugroženosti i vrlo lošeg zatečenog stanja bili nužni konzervatorsko-restauratorskih radovi u radionicama Zavoda. Nakon potresa 2020. godine, u čuvaonici su pohranjene i umjetnine iz zagrebačke prvostolnice i više zagrebačkih muzeja.

Hrvatski restauratorski zavod, kao matična ustanova za konzervatorsko-restauratorsku djelatnost u Republici Hrvatskoj, ima i važnu ulogu u usavršavanju konzervatora i konzervatora-restauratora. Osim uspostavljanja i opremanja restauratorskih radionica i čuvaonica, suradnja sa stručnjacima iz Bavarske bila je ključna za razvijanje programa usavršavanja na raznovrsnim konferencijama, seminarima i radionicama koji su održani na Odjelu. Odjel nudi specijalizirane dvorane za predavanja, prostrane radionice i mogućnost smještaja za predavače i sudionike. U organizaciji Hrvatskog restauratorskog zavoda, od 2000. godine u Ludbregu je za velik broj konzervatora i konzervatora-restauratora iz Hrvatske i brojnih drugih država održano 25 stručnih i znanstvenih skupova, seminara i radionica pod vodstvom predavača iz Njemačke, Slovenije, Italije, Velike Britanije, Kanade, Francuske, Belgije, Hrvatske i drugih država. Raspravljalo se o specifičnim problemima u konzervatorsko-restauratorskim postupcima na drvenim polikromiranim skulpturama, štafelajnim slikama, papiru, tekstilu i zidnom slikarstvu te na graditeljskoj baštini. Osim usavršavanja stručnjaka, u Restauratorskom odjelu Ludbreg studentsku praksu obavljaju studenti različitih usmjerenja u zaštiti kulturne baštine iz Hrvatske i inozemstva.

Konzervatorsko-restauratorska aktivnost

Konzervatorsko-restauratorska aktivnost obuhvaća preventivnu zaštitu te konzervatorske i restauratorske radove na polikromiranoj drvenoj skulpturi, slikama na drvenom ili platnenom nosiocu te povijesnom tekstilu. U početku je djelatnost prvenstveno bila usmjerena na zaštitu i obnovu oltarnih cjelina evakuiranih tijekom 1992. iz ratom ugroženih područja središnje i istočne Hrvatske. Programom sanacije „ratnih šteta“ bio je obuhvaćen inventar iz dvadesetak crkava (Stari Brod, Stara Drenčina, Sveti Petar Mrežnički, Donji Zvečaj, Šišinec, Sunja, Sunjska Greda, Cernik, Bebrina, Stari Farkašić, Nova Gradiška, Jamničko Podgorje, Brest Pokupski, Pisarovinska Jamnica, Tomaš, Lučelnica, Logorište, Vukmanić, Dubočac, Slavonski Brod, Osijek). S restauratorima iz Hrvatske na tim su projektima radile i kolege iz Bavarske i Švicarske. Nakon što je završena obnova evakuiranih umjetnina koje je bilo moguće vratiti u matične objekte, nastavilo se s radovima većinom na crkvenim umjetninama iz ostalih dijelova kontinentalne Hrvatske. Tako su u odjelu u Ludbregu izvedeni konzervatorsko-restauratorski radovi na umjetninama iz čak osamdesetak lokaliteta s područja kontinentalne Hrvatske. Posebno su vrijedni radovi na malobrojnim sačuvanim i vrlo vrijednim oltarima iz druge polovine 17. stoljeća (Jakuševec, Brest Pokupski, Varaždin, Hrastov-

11. Varaždin, crkva sv. Ivana Krstitelja, glavni oltar sv. Ivana Krstitelja, stanje prije i nakon radova (snimke: N. Vasić, 2008. i J. Kliska, 2018.)

12. Slavonski Brod, crkva Presvetog Trojstva, propovjedaonica, stanje prije i nakon radova (snimke: D. Buljan Cypryn, 2015. i J. Kliska, 2021.)

13. Dubrovnik, Dubrovački muzeji, Etnografski muzej, muški prsluk (DUM EM 4817), stanje prije i nakon radova (snimke: N. Oštarijaš, 2021. i K. Gavrilica, 2022.)

ljan, Poljana Lekenička, Logorište, Tomaš, Donji Zvečaj, Vukmanić) i na drvenim polikromiranim, pozlaćenim i posrebrenim oltarnim cjelinama prve polovine 18. stoljeća (Letovanić, Stari Brod, Stara Drenčina, Tomaš, Jamničko Podgorje, Dubočac, Varaždin, Slavonski Brod, Kuzminec, Koprivnički Ivanec, Nova Gradiška, Sveti Petar Mrežnički, Ludbreg, Goričan, Križovljan, Lučelnica, Donja Voća).

Odjel raspolaže i komorom za dezinsekciju umjetnina koja se izvodi oduzimanjem kisika te primjenom inertnog plina dušika koji nije štetan za ljudsko zdravlje ni za okoliš. U komori se mogu tretirati predmeti od drva, tekstila, kože, krzna i papira s ciljem da se unište drvni i drugi nametnici u svim razvojnim stadijima, a dezinsekcija je djelotvorna i protiv protolitičke aktivnosti bakterija, gljivica i plijesni.

Vrata Restauratorskog odjela Ludbreg otvorena su zainteresiranim posjetiteljima s ciljem senzibiliziranja javnosti za očuvanje kulturne baštine i predstavljanja rezultata konzervatorsko-restauratorskih radova.

Voditelji Restauratorskog centra Ludbreg / Restauratorskog odjela Ludbreg od njegova osnutka do danas bili su Darwin Butković (1994. – 1996.), Velimir Ivezić (1996. – 2004.), Venija Bobnjarić-Vučković (2004. – 2017.), Tomislav Sikinger (2017. – 2021.) i Dana Buljan Cypryn (od 2022. do danas). ■

Osvrt

Od paleolitika do Drugog svjetskog rata: Dvadeset godina službe za arheološku baštinu

DOI: https://doi.org/10.17018/portal.2024.14

Ana Azinović Bebek, Lea Čataj, Pavle Dugonjić, Marijana Krmpotić, Josip Višnjić

Arheološka se istraživanja u Hrvatskom restauratorskom zavodu provode od 2001. godine, kada je u Zavodu zaposlen prvi arheolog[1] čija se djelatnost odvijala pod okriljem Službe za nepokretnu baštinu. Postupno povećanje obima posla dovelo je do zapošljavanja novih stručnjaka te osnivanja Odjela za kopnenu arheologiju, Odjela za restauriranje kopnenih arheoloških nalaza i Odjela za podvodnu arheologiju, koji su 2005. ušli u sastav novoosnovane Službe za arheološku baštinu[2].

Razvoj Službe popraćen je povećanjem broja projekata i djelatnika, ali i njihovim stalnim usavršavanjem te unapređivanjem metoda arheološkog istraživanja i obrade podataka, kao i konzervatorsko-restauratorskih procesa. U Službi za arheološku baštinu danas su zaposlena 22 stručnjaka u sklopu Odjela za kopnenu arheologiju sa sjedištima u Zagrebu[3] i Juršićima[4], Odjela za podvodnu arheologiju[5], Odjela za restauriranje arheoloških nalaza[6] te Odsjeka za konzervatorsku dokumentaciju arheološke baštine[7]. U dvadeset godina djelovanja kroz Službu je prošao veći broj djelatnika[8] i pripravnika, koji su doprinijeli njezinu razvoju i realizaciji brojnih projekata.

Djelatnici Službe za arheološku baštinu godišnje provedu šezdesetak arheoloških istraživanja, popraćenih konzervatorsko-restauratorskim radovima na pokretnim nalazima. Većina radova realizira se u okviru redovne djelatnosti, financirane sredstvima Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske, a dio se provodi u suradnji s lokalnom samoupravom i raznim drugim investitorima na poslovima vezanima uz istraživanja i zaštitu arheološke

1 Prvi arheolog zaposlen u Hrvatskom restauratorskom zavodu bila je doc. dr. sc. Ana Azinović Bebek, danas pomoćnica ravnatelja za arheološku baštinu.

2 Prvi pročelnik Službe bio je mr. sc. Jasen Mesić, kojeg je naslijedio dr. sc. Luka Bekić i dr. sc. Tajana Pleše do studenog 2024.

3 Voditeljica Odjela za kopnenu arheologiju sa sjedištem u Zagrebu je dr. sc. Marijana Krmpotić, uz koju su zaposleni i arheolozi Ivana Hirschler Marić, dr. sc. Andrej Janeš, Petar Sekulić i Marko Babeli.

4 U Odjelu za kopnenu arheologiju sa sjedištem u Juršićima zaposlen je voditelj dr. sc. Josip Višnjić te arheolozi Siniša Pamić i Mateja Baričević.

5 Voditelj Odjela za podvodnu arheologiju je arheolog Pavle Dugonjić, uz kojeg su zaposleni i arheolozi Igor Miholjek, Krunoslav Zubčić, Vesna Zmaić, Igor Mihajlović, Jurica Bezak te tehničar Denis Jakopović.

6 Uz voditeljicu Odjela za restauriranje arheoloških nalaza, arheologinju dr. sc. Leu Čataj, zaposleni su i restauratori Mihael Golubić, Maša Vuković Biruš, Mladen Mustaček, Marko Nemeth i Elena Perković Gjurašin.

7 U Odsjeku za konzervatorsku dokumentaciju arheološke baštine zaposlen je arheolog David Bergant.

8 Osim prerano preminulih arheologa Tihomira Percana i Maria Jurišića, djelatnici Službe bili su i arheolozi mr. sc. Jasen Mesić, izv. prof. dr. sc. Irena Radić Rossi, dr. sc. Luka Bekić, dr. sc. Tajana Pleše, dr. sc. Mladen Pešić, Ivica Pleština, Robert Čimin, Vinko Madiraca i Jure Popović, fotograf Robert Mosković, restauratori Matija Krklec, Nenad Kuzmanović, Ivo Martinović, Anita Jelić, Antonija Jozić, Martina Ćurković Madiraca, Petra Dinjaški, Asta Dvornik, Nenad Kuzmanović.

a

baštine. Radovima koje obavlja Služba, obuhvaćena su sustavna, zaštitna, probna i revizijska arheološka istraživanja, arheološki nadzori, rekognosciranja i terenski pregledi te nedestruktivna istraživanja, poput aerofotografije, LiDAR snimanja, batimetrije, *side-scan* sonara i geofizičkih istraživanja.

Služba za arheološku baštinu djeluje na području cijele Republike Hrvatske: od Savudrije na zapadu do Iloka na istoku, od Svetog Martina na Muri na sjeveru do Dubrovnika, Mljeta i Palagruže na jugu. Istraživanjima su obuhvaćena arheološka nalazišta različitih karakteristika i iz različitih razdoblja, od paleolitika do Drugog svjetskog rata. Kopnena arheološka istraživanja obavljaju se na nalazištima na otvorenom i u špiljama, a podvodna u podmorju, rijekama i jezerima, dok su konzervatorsko-restauratorskim radovima obuhvaćeni nalazi od keramike, metala, stakla i organskih materijala. Istraživane su prapovijesne nekropole te gradinska i nizinska prapovijesna naselja, urbana i ruralna antička naselja te kasnoantičke visinske utvrde, antički brodolomi i potonula arhitektura te nekropole iz istog razdoblja. Osobito su brojna i raznolika srednjovjekovna i novovjekovna nalazišta na kojima su se odvijali arheološki radovi: od samostanskih sklopova, sakralnih građevina i groblja, starih gradova, utvrda i ruralnih naselja do brodoloma i olupina brodova. Predmetom istraživanja bili su i avioni iz Prvog i Drugog svjetskog rata pronađeni na kopnu i u moru.

Svako arheološko istraživanje obavlja se međunarodno priznatim interdisciplinarnim metodama, uz korištenje odgovarajuće suvremene opreme u svrhu prostornog određivanja i izrade dokumentacije nalazišta i nalaza. Po dovršetku istraživanja, pronađeni nepokretni i pokretni nalazi obrađuju se prema pravilima struke, a nalazište se valorizira interdisciplinarnim znanstvenim pristupom. U skladu s rezultatima valorizacije određuju se privremene i trajne metode zaštite nalazišta (konzerviranje, restauriranje i prezentiranje), što se detaljno opisuje u konzervatorskoj studiji koja je sastavni dio završnog elaborata.

U realizaciju programa istraživanja i zaštite arheološke baštine koje provodi Služba, bili su uključeni brojni vanjski suradnici, od studenata arheologije i srodnih znanosti, magistara arheologije do znanstvenih suradnika različitih struka. Također su razvijene suradnje s brojnim domaćim i inozemnim znanstvenim i stručnim institucijama u svrhu multidisciplinarne i cjelovite analize te interpretacije pronađene arheološke građe.

Rezultate provedenih istraživanja djelatnici Službe redovito predstavljaju izlaganjima na znanstvenim i stručnim skupovima, objavama znanstvenih i stručnih radova, monografskim objavama pojedinih nalazišta, kao i povremenim izložbama. Široj je javnosti djelatnost Službe prezentirana kroz stručno-popularna predavanja u školama i različitim kulturnim ustanovama.

Pridržavanje najviših standarda struke, inovativnost kroz korištenje najsuvremenijih tehnologija dokumentacije i analiza, osuvremenjivanje i usavršavanje djelatnosti, kao i efikasnost u realizaciji poslova, temeljne su vrijednosti na kojima je djelatnost Službe za arheološku baštinu od samih početaka počivala i na kojima se nastavlja razvijati. ■

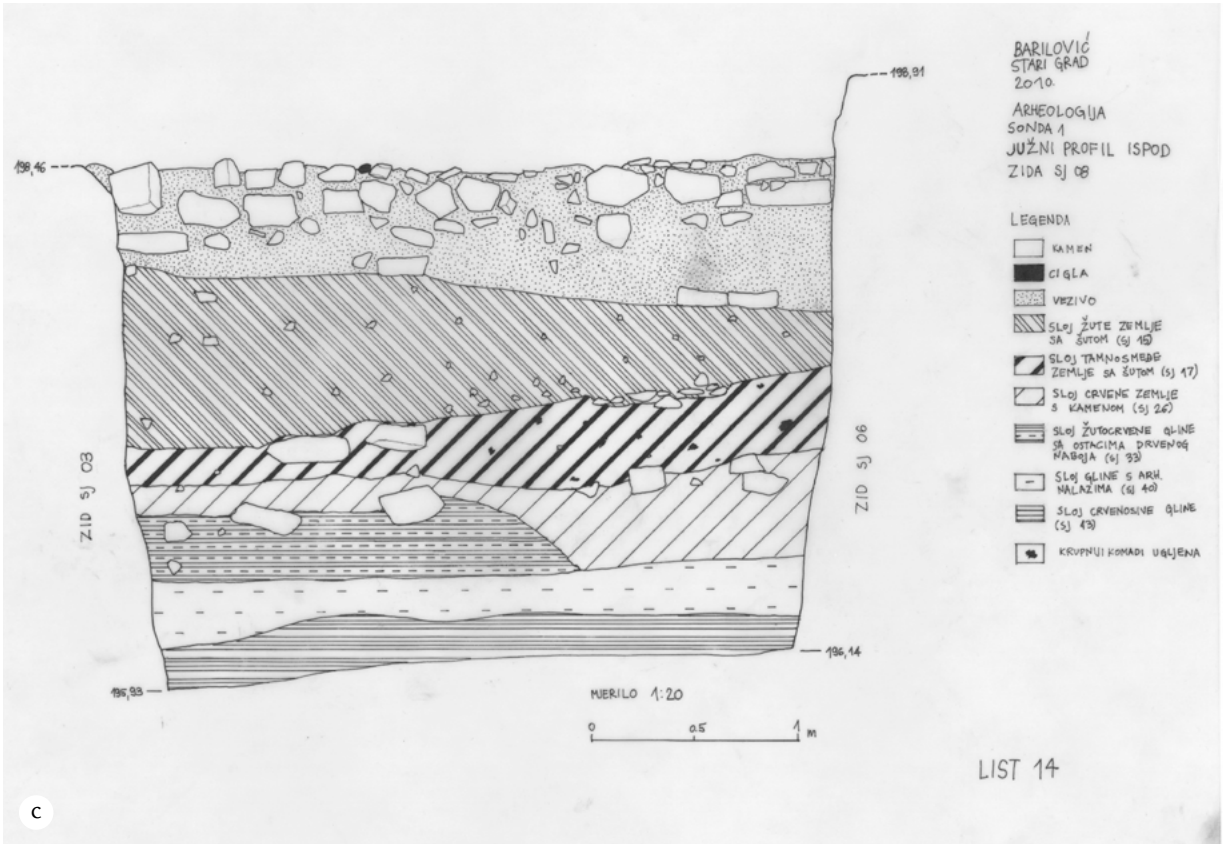

1. Kopnena arheologija – dokumentiranje nekada: a) crno-bijela fotografija tijeka istraživanja – crkva sv. Petra, Novo Mjesto, 2001. godine; b) izrada terenske dokumentacije, pavlinski samostan i crkva Rođenja Blažene Djevice Marije, Svetice, 2009. godine; c) arheološka dokumentacija istraženog profila, Stari grad Barilović 2010. godine

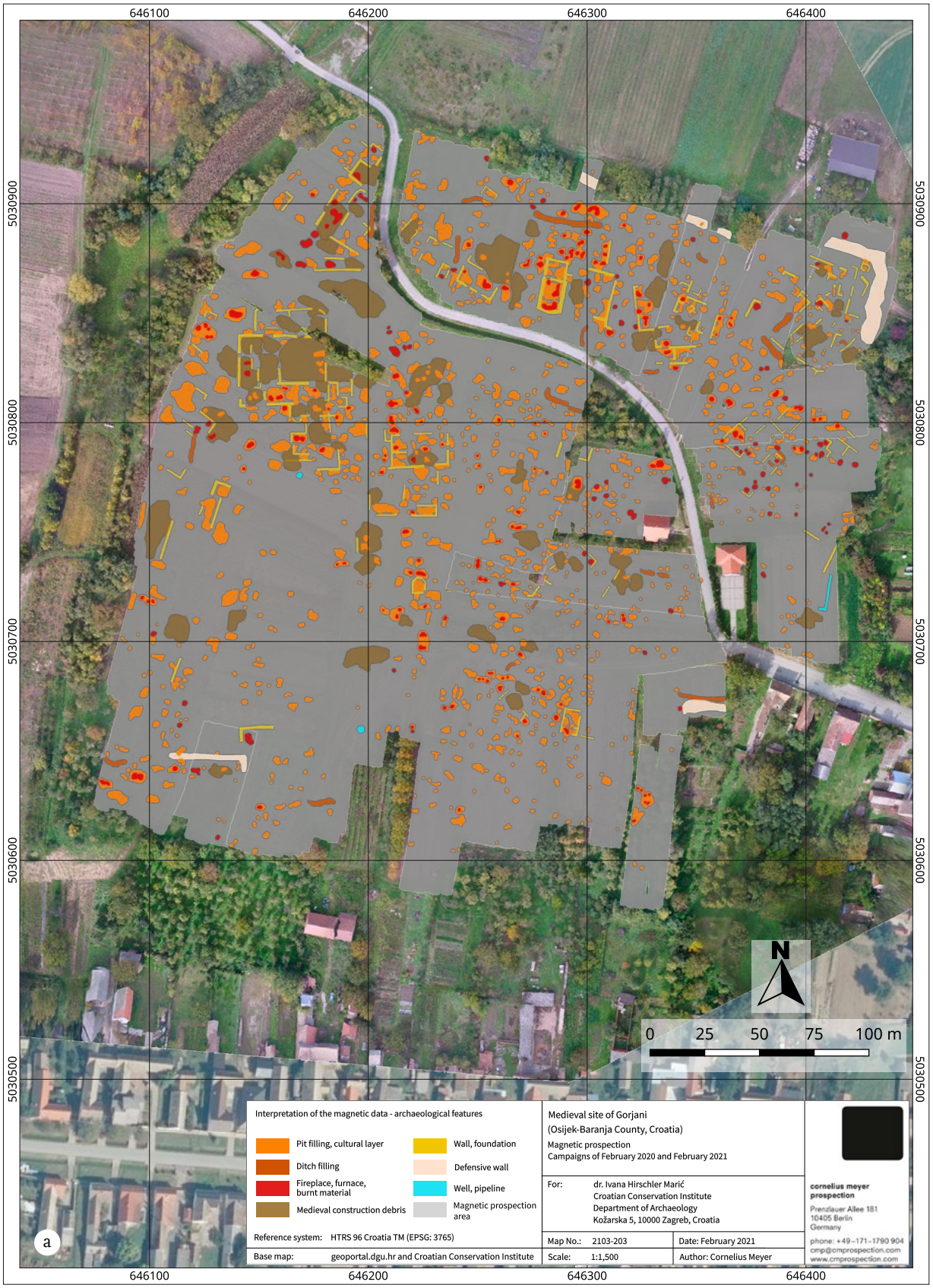

2. Kopnena arheologija – dokumentiranje danas: a) rezultati magnetne prospekcije nalazišta Gorjani 2021. godine

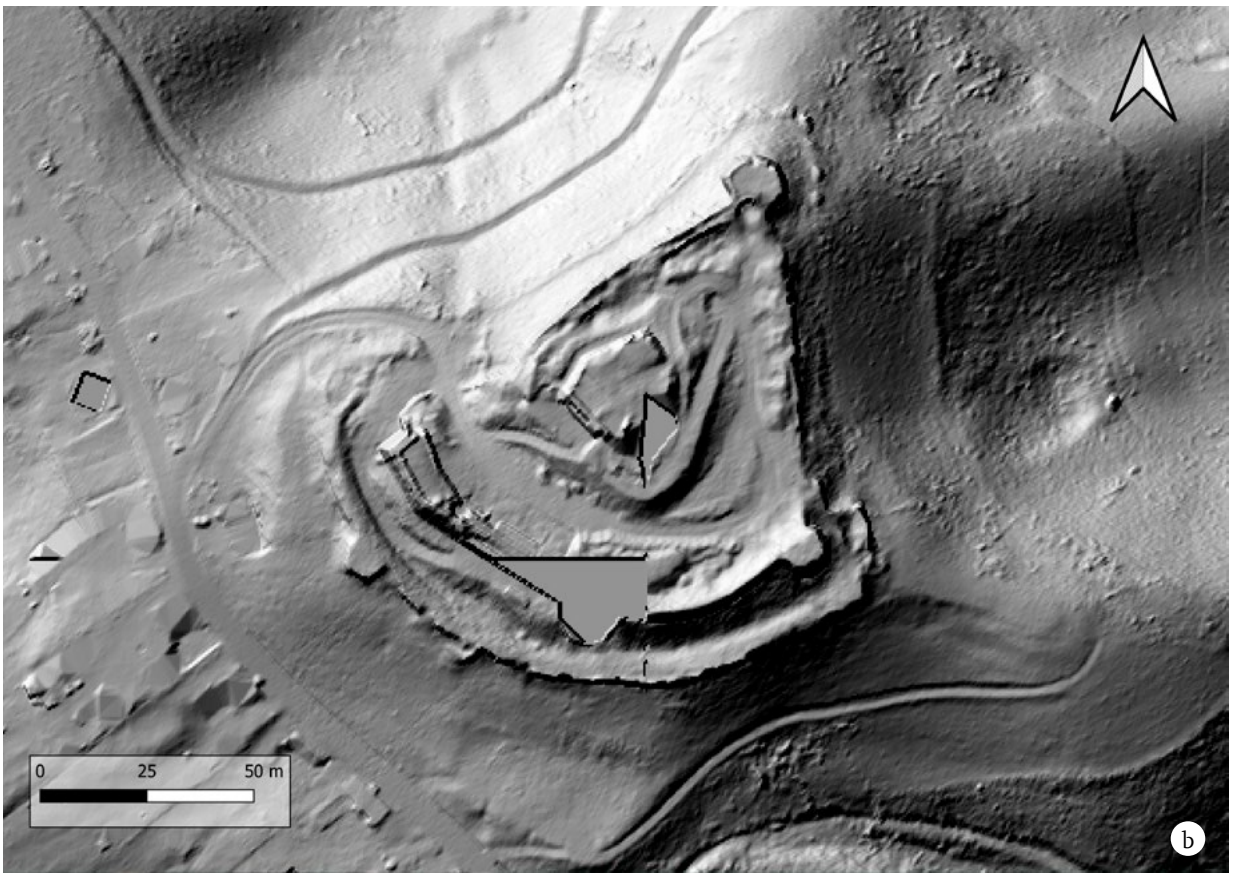

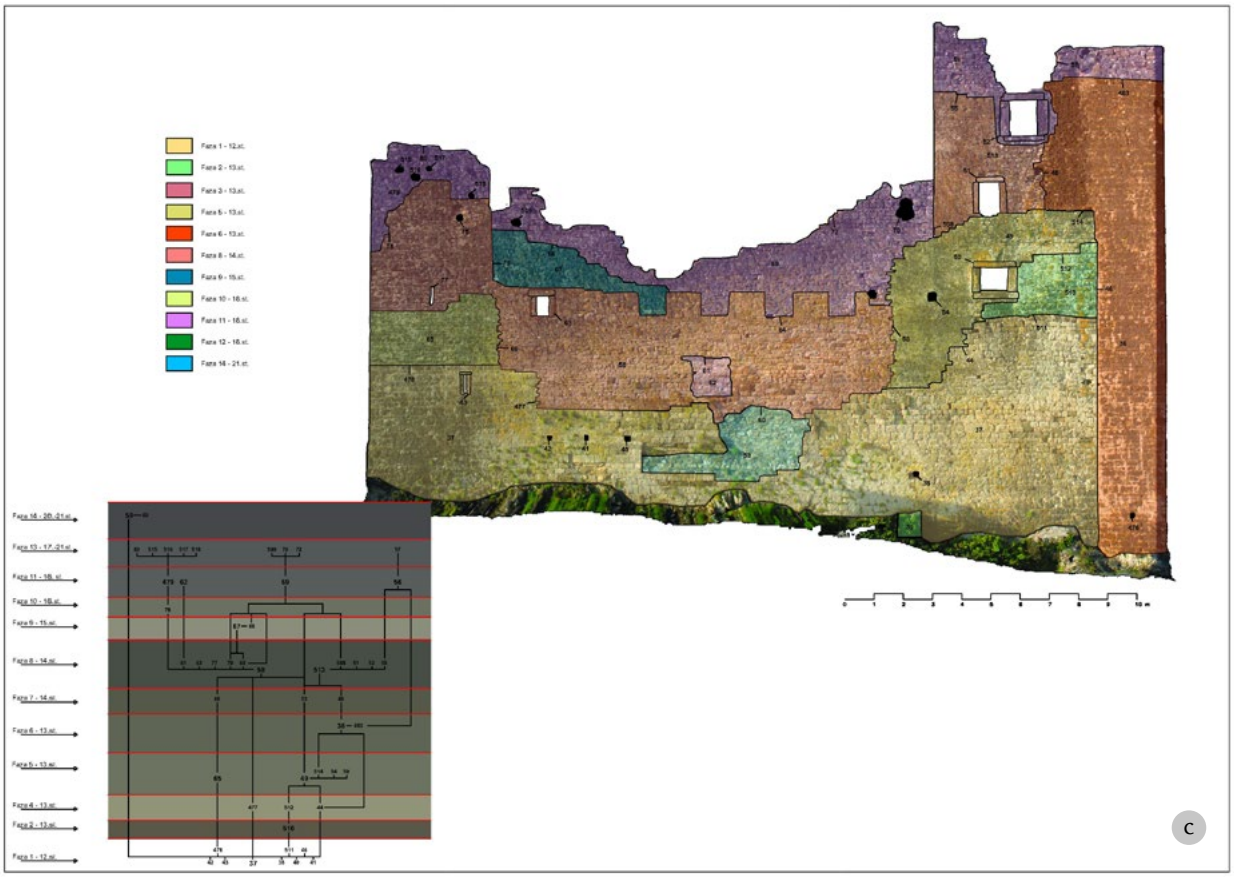

2. Kopnena arheologija – dokumentiranje danas: b) rezultati LiDAR snimanja Cetingrada 2023. godine; c) straitgrafska analiza zidova utvrde Petrapiloza 2018. godine

2. Kopnena arheologija, dokumentiranje danas: d) zračna fotografija arheološkog nalazišta Crkvišće, Gornje Bukovlje 2023. godine; e) idejna rekonstrukcija kasnoantičke utvrde Crkvišće, Gornje Bukovlje 2023. godine

3. Utvrda Possert prije i nakon provedenih arheoloških istraživanja i konzervatorsko-restauratorskih radova

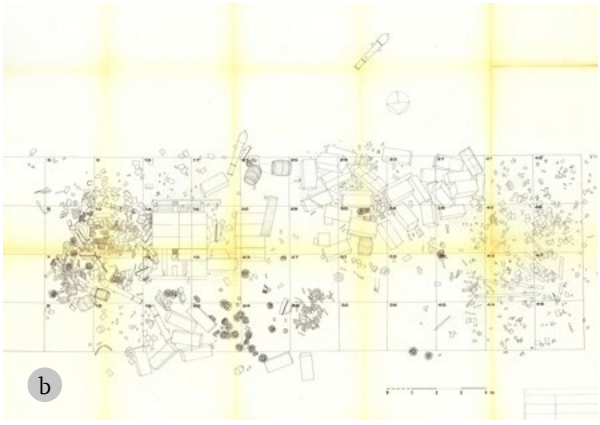

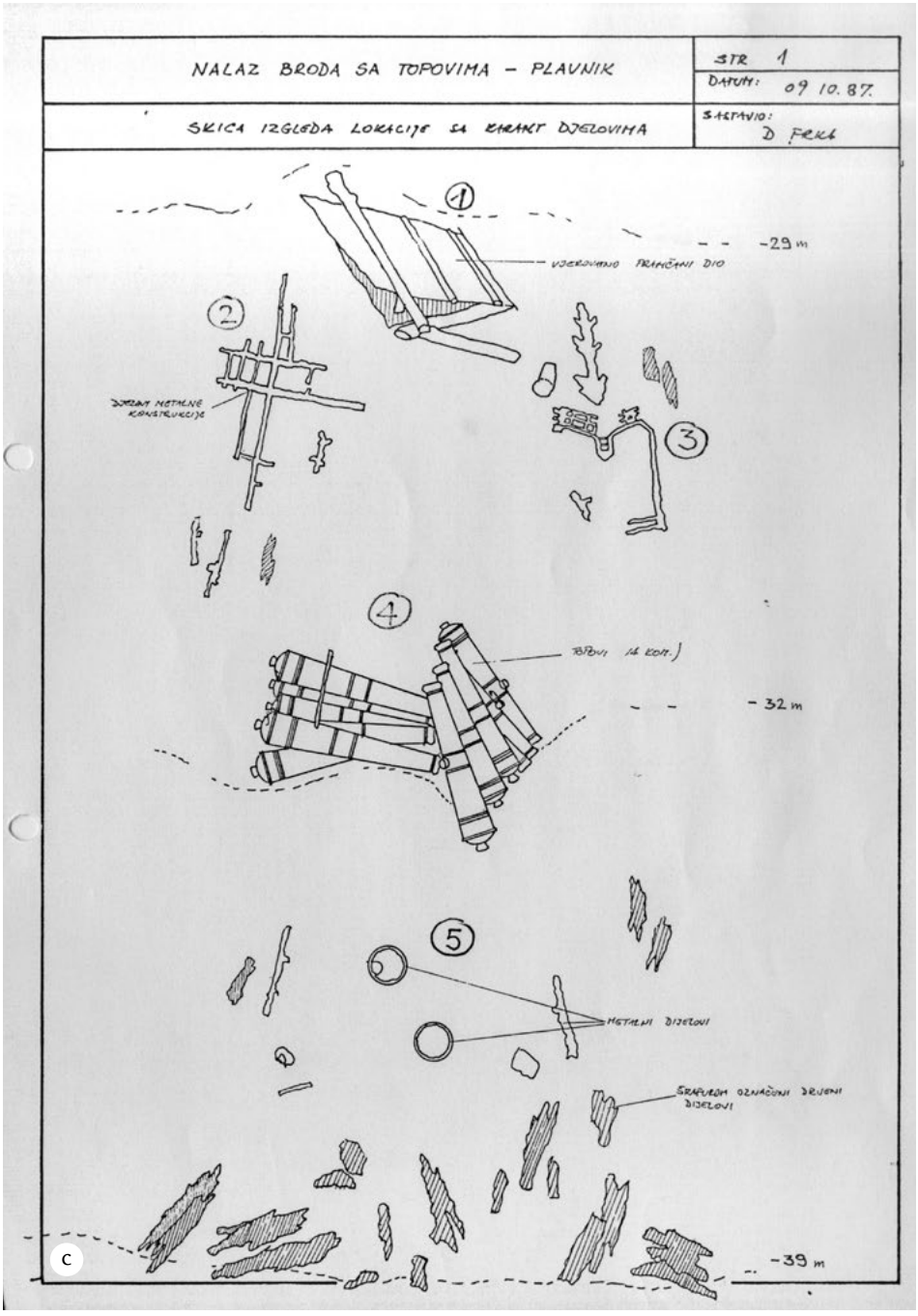

4. Podvodna arheologija – dokumentiranje nekada: a) dokumentiranje pod morem, o. Hvar, otočić Stambedar 1986. godine; b) arheološki nacrt u kvadratnoj mreži brodoloma na položaju Drevine, 1976. godine; c) skica nalaza broda s topovima, o. Plavnik 1987. godine

5. Podvodna arheologija – dokumentiranje danas: a) dokumentiranje pod morem, o. Hvar, otočić Stambedar 2024. godine; b) zračna fotografija kasnoantičkog ribnjaka u Polačama, o. Mljet 2023. godine

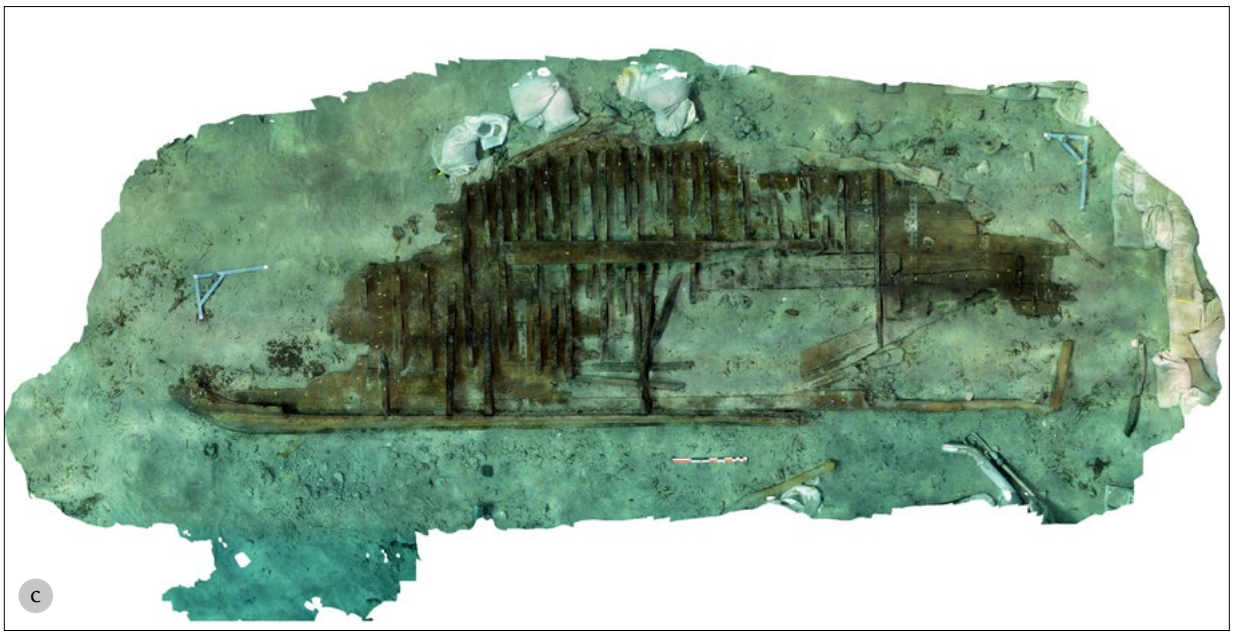

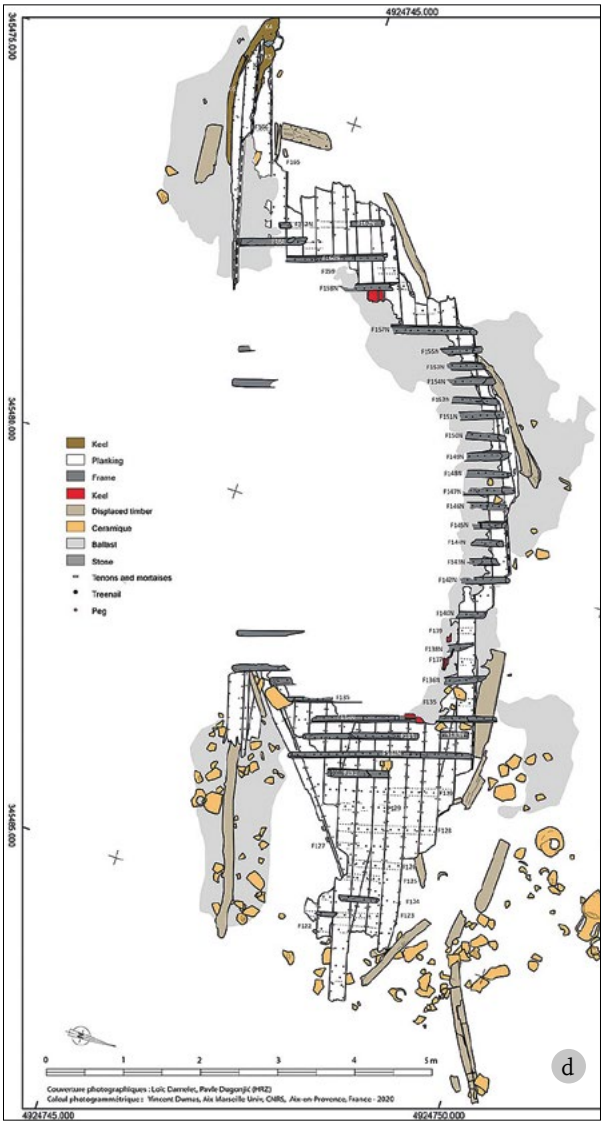

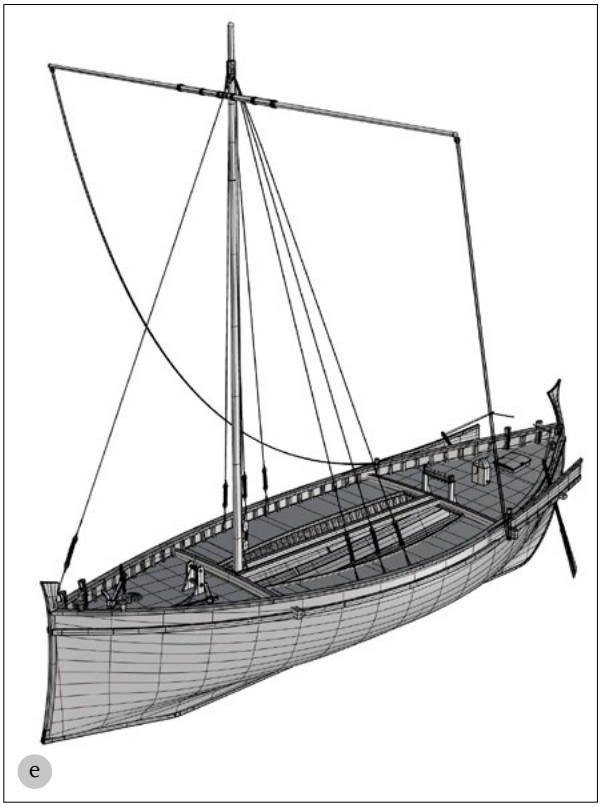

5. Podvodna arheologija – dokumentiranje danas: c) ortofoto antičkog potopljenog broda u uvali Paržine, o. Ilovik 2022. godine; d) nacrt očuvanih ostatka brodske konstrukcije, o. Ilovik, uvala Paržine 2022. godine; e) idejna rekonstrukcija antičkog broda u uvali Paržine, o. Ilovik, 2022. godine

6. Izbor arheoloških nalaza na kojima su provedeni konzervatorsko restauratorski radovi, stanje prije i poslije: a) brončana lampica, Osor, 2022. godine; b) keramička urna s poklopcem, Osor, 2022. godine; c) olovna bula pape Pia II, Gorjani, 2022. godine; d) staklena posuda, crkva sv. Nikole biskupa, Žumberak 2014. godine